

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
„УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”**

**М. В. Газуда
І. Б. Дяченко**

**РЕГІОНАЛЬНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВІДТВОРЕННЯ
ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ**

Монографія

У ж г о р о д – 2014

ББК У9(4 Укр-4 Зак) 32/35
УДК 338.242(477.87):502.4
Г 13

У монографії розглянуто особливості збереження і відтворення природно-заповідних територій з урахуванням регіональних управлінських підходів щодо забезпечення їх збалансованого розвитку в умовах ринкових відносин. Обґрунтовано концептуальні підходи та визначено пріоритетні напрями менеджменту природно-заповідної сфери й екологічної мережі за рахунок створення нових національних природних і регіональних ландшафтних парків.

Видання розраховане на широке коло спеціалістів, науковців, викладачів і студентів, працівників управлінських структур, які цікавляться питаннями відтворення, розвитку і розширення природно-заповідних територій, у тому числі аграрного природокористування і рекреаційно-туристичної діяльності.

Рецензенти:

М. Й. Малік – академік НААН України, доктор економічних наук, професор, завідувач відділу розвитку підприємництва і кооперації Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» Національної академії аграрних наук України, заслужений діяч науки і техніки України

В. П. Мікловда – член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки підприємства ДВНЗ „Ужгородський національний університет”

І. Ф. Балалюк – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку і аудиту Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, заслужений діяч науки і техніки України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ „Ужгородський національний університет”
(протокол № 3 від 29 вересня 2014 р.)*

ISBN 978-966-2668-76-6

© М. В. Газуда, І. Б. Дяченко, 2014
© Видавництво ФОП Бреза А. Е, 2014

ЗМІСТ

Передмова	5
-----------------	---

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МЕНЕДЖМЕНТУ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ.....	8
---	----------

1.1. Еколого-економічна сутність менеджменту в природно-заповідній сфері	8
1.2. Теоретичні засади формування природно-заповідних територій та об'єктів у структурі екологічної мережі.....	31
1.3. Методичні підходи до дослідження менеджменту природно-заповідної сфери	50

Розділ 2

РЕГІОНАЛЬНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ.....	63
---	-----------

2.1. Еволюція та особливості становлення природно-заповідних територій Закарпатської області	63
2.2. Класифікація об'єктів та функціональні зони заповідних територій регіону.....	88
2.3. Регіональний менеджмент природно-заповідних територій у розрізі природно-економічних зон.....	105

Розділ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО УДОСКОНАЛЕННЯ МЕНЕДЖМЕНТУ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНУ	122
---	------------

3.1. Міжнародний досвід у сфері управління природно-заповідною діяльністю.....	122
--	-----

3.2. Стратегічний менеджмент розширеного відтворення природно-заповідних територій та об'єктів регіону.....	135
3.3. Пріоритетні напрями удосконалення менеджменту природно-заповідних територій регіону.....	150

Розділ 4

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....163

4.1. Глобалізація, сталий розвиток та проблеми використання і збереження природних ресурсів.....	163
4.2. Збереження та відтворення лісового природно-заповідного фонду.....	187
4.3. Роль людського фактора у реалізації Концепції сталого (стійкого) розвитку Карпатського регіону.....	202

Післямова.....210

Список використаних джерел.....216

Додатки.....240

ПЕРЕДМОВА

У сучасних умовах суспільного розвитку роль еколого-економічного менеджменту природно-заповідних територій зростає, оскільки на початку XXI ст. на Землі майже відсутні території, які не зазнали б антропогенного впливу, що посилює суперечності між екологічними, соціальними, економічними, технологічними чинниками. При цьому основною причиною сучасної глобальної екологічної кризи є те, що людство споживає природних ресурсів значно більше, ніж їх можна взяти з біосфери без порушення її біохімічних циклів і здатності до самовідновлення. У контексті зазначеного постає проблема збереження, відновлення і вмілого застосування принципів менеджменту природно-заповідних територій і об'єктів, адже розвиток людства і надалі залежатиме від основ, які забезпечує жива природа.

Менеджменту природно-заповідних територій та об'єктів властиві специфічні підходи, адже досліджувані території та об'єкти не є комерційними або недержавними підприємствами. Цільові функції і споживчі властивості цих земель локалізуються у сфері, що не належить до матеріального виробництва і комерційної діяльності, й зводяться передусім до реалізації завдань природоохоронного, екологічного й соціального характеру, а не до отримання доходу. Природні території та об'єкти, що підлягають особливій державній охороні, є найціннішими в природоохоронному, еколого-економічному, науковому, естетичному, рекреаційному значенні внаслідок їх унікальності, нетиповості, непоновлюваності.

Важливе значення для Карпатського регіону має розширення екологічної мережі Карпатської гірської системи. Особливо актуальним це є для Закарпатської області, оскільки транскордонне співробітництво з сусідніми країнами-членами Євросоюзу в подальшому може спричинити синергійний ефект у багатофункціо-

нальній спрямованості екологічної мережі, включаючи екологічні, соціальні, природозахисні функції такої системи і виробничо-господарську діяльність суб'єктів природокористування.

Найбільша частка природно-заповідного фонду лісових екосистем як загальнодержавного, так і місцевого значення зосереджена в гірській і передгірній природно-економічних зонах регіону, для яких характерна найвища лісистість. Зокрема, в Карпатському біосферному заповіднику (КБЗ), що є одним з найбільших природоохоронних об'єктів України, представлені всі природні та кліматичні пояси Українських Карпат, а лісовкритість становить понад 80 %. У межах КБЗ найбільші в Європі площі пралісових територій.

Економічна значимість природно-заповідної сфери визначається складом і ступенем реалізації властивих їй господарських функцій, за якими всі типи території з особливим режимом природокористування (ТОРП) поділяються на території з: переважно економічною значимістю, обумовленою господарськими функціями; соціально-економічною значимістю, на яких реалізуються як господарські, так і негосподарські функції; переважно соціальною значимістю, на яких реалізуються тільки негосподарські функції.

Природно-заповідній сфері притаманний екологічний менеджмент, оскільки він базується на сукупності методів, спрямованих на забезпечення управління у сфері природокористування, охорону та збалансоване використання природних екосистем. У менеджменті природно-заповідних територій Закарпатської області, в яких провідна роль належить лісовим екосистемам, і передусім пралісам, на чільне місце виступає планове і науково-обґрунтоване їх збереження, а господарська діяльність обмежена (в буферній зоні взагалі виключена), економічна оцінка природних ресурсів є необхідною.

Головною передумовою успішного розв'язання існуючих гострих суперечностей в охороні навколишнього середовища, а також між екологією та економікою, слід вважати розроблення і реалізацію державної еколого-економічної політики.

Комплексному теоретично-практичному дослідженню проблем менеджменту природно-заповідних територій та об'єктів, питань забезпечення екологічної збалансованості економіки в

умовах ринкового господарювання, збереження лісових ресурсів як основного резерву розширення природно-заповідної сфери та екологічної мережі присвятили свої праці українські вчені Л. І. Воропай, С. А. Генсірук, З. Ю. Грушинський М. А. Голубець, Л. С. Гринів, Б. М. Данилишин, О. Ю. Коваленко, Я. В. Коваль, В. С. Кравців, В. С. Крисаченко, М. О. Куниця, Я. І. Мовчан, П. С. Погребняк, А. В. Толстоухов, Ю. Ю. Туниця, О. І. Фурдичко, М. І. Хилько, О. М. Царенко, С. В. Шевченко, Ю.Р. Шеляг-Сосонко, О. К. Ющенко, І. Г. Яремчук. Дослідженню питань менеджменту природно-заповідної сфери, особливостей її формування, становлення, розширення та розвитку, розробленню концептуальних засад подальшого еколого-економічного збалансованого розвитку регіону, в тому числі розширеного відтворення природно-заповідного фонду та удосконалення управління природоохоронною діяльністю, присвячені праці вчених М. І. Алексика, Й. Й. Бундзяка, В. П. Брусака, Ф. Д. Гамора, В. К. Євдокименка, С. В. Колесникова, М. М. Капраля, М. А. Лендела, О. Ф. Мазура, К. А. Малиновського, П. С. Пастернака, С. С. Попа, В. Д. Солодко, С. М. Стойки, В. В. Химинця, В. О. Чумака та ін.

Важливість наукової проблеми, недостатність її розроблення, складні завдання, пов'язані з удосконаленням менеджменту природно-заповідних територій в умовах ринкового господарювання, їх збереженням і розширеним відтворенням за рахунок лісів експлуатаційного призначення, полонинних екосистем, водно-болотних та деградованих сільськогосподарських угідь, водопроявів мінеральних вод, кар'єрів з видобутку каменю, мармуру та інше, є підставою для проведення монографічного дослідження. Вагомим при цьому є формування регіональних підходів щодо удосконалення менеджменту природно-заповідної сфери з урахуванням аграрного природокористування, рекреаційно-туристичної діяльності в межах, що не руйнує і не шкодить навколишньому природному середовищу, особливо заповідних територій, зокрема в межах сільських населених пунктів, що знаходяться на території природно-заповідного фонду або прилягають до неї.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МЕНЕДЖМЕНТУ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ

1.1. Еколого-економічна сутність менеджменту в природно-заповідній сфері

Процес взаємодії природи і суспільства характеризується закономірностями, які не можна звести лише до природничих, економічних чи суспільних законів. Навколишнє природне середовище (НПС) перебуває в динамічній рівновазі, коли циклічність потоків енергії і речовини гарантує безперервне відтворення природи. Втручання ж суспільства у природні системи, які функціонують за принципами самовідтворення та безвідходності, як відомо, призводить до їх порушення. В окремих наукових виданнях стверджується, що взаємодія з природою завжди була одним з аспектів людської діяльності, але глобального екологічного відтінку ця взаємодія набула лише недавно [57, с. 15]: відтоді, коли людство підірвало основи життєдіяльності біосфери, тобто всередині ХХ ст., коли в результаті різкого збільшення населення планети, інтенсивної індустріалізації та урбанізації господарські навантаження перевищили здатність геоекосистем до самоочищення і регенерації.

Передбачаючи сучасну ситуацію, В. Вернадський вважав, що людина вперше реально зрозуміла, що вона житель планети і повинна мислити і діяти в новому аспекті, не тільки в межах окремої особистості, сім'ї чи роду, держави чи їх союзів, але і в планетарному аспекті. На думку цитованого науковця, ноосфера – останній

з багатьох етапів еволюції біосфери в геологічній історії – стан наших днів [15, с. 329]. Сучасні темпи зміни природних явищ на земній поверхні (погоди, клімату тощо) набагато вищі, ніж темпи зміни суспільних явищ. Щораз більше стираються грані між природними та іншими явищами людського життя. Це зумовлює потребу системно вивчати проблеми єдності суспільства і природи як такі, що перебувають у стані функціональної залежності.

При цьому організація виробництва, відірвана від природних обмінних процесів, без урахування еколого-економічної сутності менеджменту завдає дедалі більшої шкоди навколишньому природному середовищу (НПС). З часу виникнення технократичної цивілізації на Землі втрачено третину площ лісів, збільшились території пустель, що прискорили свій наступ на зелені зони. Особливо катастрофічних розмірів досягло забруднення світового океану нафтопродуктами, отрутохімікатами, синтетичними відходами тощо [52, с. 59].

Стосовно еколого-економічної сутності менеджменту навколишнього середовища існують такі основні погляди [94, с. 503]:

1) навколишнє (життєве) середовище – цілісне середовище, в якому живуть колективи людей, з яким вони взаємодіють і реагують на нього. Воно також визначається як матеріальне середовище, в якому людина живе і працює, а основними його елементами є повітря, питна вода, їжа, предмети широкого вжитку, рослинний і тваринний світ, ґрунт, а також об'єкти, створені людиною, тобто фізичне середовище, що оточує людину в певному просторі й часі;

2) у вступі до Стокгольмської декларації (прийнятої Статутом ООН про навколишнє середовище у 1972 р.) зазначено: „людина одночасно є продукт і творець свого середовища, яке дає їй фізичну опору для збереження життя та забезпечує інтелектуальний, моральний, соціальний і духовний розвиток”, і тому для „добробуту людини і дотримання її прав, включаючи і право на життя, суттєве значення мають обидва аспекти середовища – природний і створений людиною”;

3) у доповіді Комісії ЄС, присвяченій політиці у галузі навколишнього середовища (22.07.1971 р.) визначається, що навколишнє середовище є „сукупністю елементів, координація відносин між якими і являє між собою межі, середовище й умови існування людини в суспільстві”;

4) наукове середовище складається з двох взаємопов'язаних частин – природної і суспільної. Природний компонент у широкому значенні – увесь простір, прямо чи опосередковано доступний людині, тобто планета Земля й навколишній космічний простір (у тому числі й близькі небесні тіла). У вузькому значенні, частина біосфери, де людина може жити незалежно від того, йдеться про дику природу, чи про природу як результат творчості людей.

До елементів навколишнього середовища, з якими пов'язане фізичне і духовне життя людини, відносять атмосферу, гідросферу, літосферу, рослин, тварин та мікроорганізми [93, с. 375, 376; 94, с. 504]:

- атмосфера – повітряна оболонка навколо Землі, що складається з суміші газів, твердих і рідких матерій;
- гідросфера – вся водна маса на Земній кулі та в атмосфері;
- літосфера – ґрунт, на якому живуть люди, частина природи, природне середовище, в якому людина організувала (фізично-просторово) своє існування;
- живе природне середовище – рослини, тварини та мікроорганізми.

В цитованих наукових виданнях стверджується, що єдність усіх екосистем, живої і неживої природи являє собою єдине ціле (гігантську екосистему), що має назву „біосфера”. Біосфера – поверхнева оболонка навколо Землі, де існує живий світ, у тому числі людина. Біосфера – це життєве середовище усіх живих істот, у тому числі й людини, вона являє собою єдність усіх екосистем на Землі. Таким чином, і сама планета Земля – гігантська екосистема, оскільки у біосфері всі екосистеми взаємопов'язані та взаємообумовлені.

Особливої актуальності, виходячи з вищенаведеного, набуває проблема охорони навколишнього середовища, тобто сукупності глобальних і локальних заходів (правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, управлінських і громадських), спрямованих на недопущення порушення екологічної рівноваги та ліквідацію наслідків такого порушення, на забезпечення довкілля, яке відповідає людині, як природно-соціальної істоті та вимогам збереження природно-ресурсного потенціалу в ім'я нинішнього та майбутнього поколінь [107, с. 677].

Теорії охорони навколишнього середовища відмінні за охопленням, і тлумаченням складного відношення в системі „людина-суспільство-природа”, за заходами, що пропонуються для розв’язання екологічних проблем – від вимоги поліпшити умови праці до вимоги перебудови світової економічної та політичної системи. Серед відмічених теорій, на нашу думку, заслуговують на увагу такі [107, с. 677]:

- *теорія меж зростання* (глобальної рівноваги – нульового зростання), яка розроблена на підставі доповідей Римського клубу;
- *теорія постійного стану*, яка висуває вимоги збереження енергії, скорочення її споживання, передусім за рахунок використання альтернативних енергетичних джерел;
- *теорія рівня життя* виходить з того, що однією з основних умов задоволення потреб людини є якість навколишнього середовища;
- *теорія економічного оптимізму* допускає існування дозволеного рівня забруднення навколишнього середовища;
- *теорія замкненого кола*, яка констатує, що забруднення довкілля залежить від кількості населення, рівня виробництва і споживання в розрахунку на душу населення, від викидів шкідливих речовин та форм їх вияву;
- *теорія постіндустріального суспільства*, виходить із концепції про відмирання суспільних структур, заснованих на промисловій цивілізації, і формування структур, що базуються на постіндустріальному суспільстві;
- *теорія географічного підходу*, яка стверджує, що „геоекологічний” підхід дає розумні рішення щодо використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища;
- *теорія децентралізації суспільної системи*, висуває вимоги створення форм суспільного життя, за яких людина не буде позбавлена свого середовища;
- *теорія концептуальної моделі біосфери* прагне знайти глобальну математичну модель, яка допомагала б в організації та управлінні охороною навколишнього середовища.

Важлива роль у законодавчих актах України стосовно збереження і охорони навколишнього природного середовища від-

водиться менеджменту (управлінню) природно-заповідних територій та об'єктів. У наукових джерелах стверджується, що українське слово управління і англійське *менеджмент* є синонімами, але в дійсності їх зміст є відмінним як з урахуванням мікроекономічного, так і макроекономічного підходів. Відмічається також, що зазначені фундаментальні наукові категорії щодо менеджменту в літературі не мають точних остаточних визначень, а сучасне тлумачення менеджменту має такі варіанти [194, 62, 8, 119, 121, 195, 233]:

- об'єкти управління: організації чи підприємства-товаровиробники. Процеси, що беруть початок від людини;
- тип гнучкої організаційної системи управління комерційними і недержавними підприємствами;
- гнучка система ділового та інноваційного керівництва, спроможного чутливо реагувати на кон'юнктуру ринку, умови конкуренції й здатність своєчасно перебудовуватися з врахуванням вимог навколишнього середовища;
- складне соціально-економічне й організаційно-технічне явище, процес діяльності якого має справу із зміною становищ, якостей об'єкта;
- процес, що включає знання, навички, вміння, прийоми, операції, процедури і алгоритм впливу через мотивацію;
- елемент культури, системи цінностей і переконань.

Фундаментальний Оксфордський словник англійської мови, вперше виданий ще у 1933 р., дає такі тлумачення сутності менеджменту [258, с. 106; 96, с. 18]: 1) спосіб, манера спілкування з людьми; 2) влада і мистецтво управління; 3) особливого роду вмільсть і адміністративні навички; 4) орган управління, адміністративна одиниця.

Така різноманітність визначень цієї категорії засвідчує той факт, що наукова думка менеджменту продовжує збагачуватися новими знаннями. Відмітимо, що і по сьогоднішній день у наукових джерелах відсутнє поняття *менеджмент природно-заповідної сфери*. Стосовно природно-заповідних об'єктів і територій окремі тлумачення поняття *менеджмент*, на нашу думку, є неприйнятними, оскільки природно-заповідні території та об'єкти не є комерційними або недержавними підприємствами. Це ж стосується і

реагування на кон'юнктуру ринку та умов конкуренції, оскільки землі природно-заповідного фонду є специфічним об'єктом.

Найважливіше значення для реалізації мети організації природно-заповідних об'єктів і територій мають принципи менеджменту, які використовує у своїй діяльності управлінський персонал. У принципах менеджменту узагальнено, з одного боку, пізнані закони і закономірності, з іншого – досвід управління, який виправдав себе. Зазначені принципи визначають спосіб діяльності, взаємодії й виступають правилами, нормами управлінської діяльності. Вони похідні від загальних законів і відображають відносини, згідно з якими має створюватися, функціонувати і розвиватися система управління. Ігнорування принципів може створювати в управлінні ситуацію, яка в кінцевому підсумку призводитиме до невдач в управлінській природоохоронній діяльності. Тому знання й урахування принципів у практичній діяльності є найважливішою умовою ефективного управління природно-заповідними об'єктами.

Загальні принципи менеджменту в природно-заповідній сфері, на нашу думку, мають відповідати таким вимогам: визначати загальні положення, властиві організаціям різних типів і видів; відповідати законам розвитку природи, суспільства і бізнесу; об'єктивно відображати сутність явищ і реальних процесів управління організацією; бути визнаними суспільством. Відмітимо, що основні принципи раціонального управління вперше було сформульовано основоположниками наукового менеджменту – Ф. Тейлором [222], Г. Емерсоном [249], А. Файолем [234; 235].

Відмічаючи наукові здобутки цитованих дослідників, зауважимо, що центральним об'єктом вивчення Ф. Тейлора стали чотири принципи управління індивідуальною діяльністю працівників:

- науковий підхід до виконання кожного елемента роботи;
- науковий підхід до добору, навчання і тренування працівника;
- кооперація з працівниками;
- розподіл відповідальності за результати роботи між менеджерами і працівниками.

Г. Емерсон одним з перших увів ряд фундаментальних положень менеджменту, а саме: підлеглий існує для того, щоб розши-

ривати і продовжувати особистість начальника; керівник, управління існує тільки для того, щоб зробити продуктивною роботу підлеглого; компетентні фахівці повинні формулювати основні справи, навчати всіх і кожного їхнього застосування і постійно стежити за всіма порушеннями; кожний вищий щабель управління існує не для задоволення тих, хто стоїть вище, а для обслуговування тих, хто працює нижче; кожна операція на будь-якому об'єкті чи підприємстві має базуватися на знаннях і вміннях, які тільки є у світі. А. Файоль, який не тільки узагальнив принципи попередніх науковців, а й чимало сформулював вперше, а саме: розподіл праці, повноваження й відповідальність, дисципліна, єдиноначальність, єдність дій, підпорядкованість інтересів, винагорода персоналу, централізація, склярний ланцюг, порядок, справедливість, стабільність персоналу, ініціатива. Головні принципи менеджменту, розроблені школою наукового менеджменту і класичною адміністративною школою, подано в табл. 1.1.

Важливе значення для реалізації мети організації природно-заповідної сфери має принцип: поділу праці, який можна представити такою системою: одиничний – поділ праці за професіями, оскільки у цій сфері потрібні спеціалісти різних спеціальностей (екологи, біологи, зоологи, лісівники, економісти, геологи та ін.); частковий – поділ праці за ознакою однорідності видів природно-заповідної сфери (біосферні заповідники, природні національні парки, різні види заказників та інших об'єктів і територій ПЗФ); загальний – поділ праці за ознакою суміжності територій і об'єктів.

Зазначимо, що суспільний поділ праці одночасно відбувається углиб і вишир, тобто поширюється як територією країни, так і за її межі, впливаючи на формування двох просторових рівнів:

- територіально-національний – поділ праці в межах країни з формуванням природно-заповідної сфери в межах регіонів;
- територіально-міжнаціональний – поділ праці між країнами в природно-заповідній сфері, прикладом якого є польсько-словацько-український біосферний резерват „Східні Карпати”. З української сторони до цього резервату належить Ужанський національний природний парк і Надсянський регіональний ландшафтний парк. З польської сторони до названого біосферного резервату

Таблиця 1.1

Головні принципи менеджменту за Ф. Тейлором, Г. Емерсоном та А. Файолем*

Принцип	Зміст	Особливості прояву в природно-заповідній сфері (ПЗС)**
1	2	3
Поділ праці	Спеціалізація робіт для ефективного використання робочої сили	Спеціалізація робіт відповідно до підпорядкованості територій, об'єктів та їх зонування
Повноваження та відповідальність	На кожного працівника покладена відповідальність за виконання роботи відповідно до делегованих повноважень	Повноваження та відповідальність відповідно до структури та підпорядкованості територій та об'єктів ПЗС
Дисципліна	Працівники повинні дотримуватися умов договору між ними і керівництвом	Дисципліна в межах усіх рівнів ієрархії ПЗС
Єдиноначальність	Працівник одержує розпорядження і звітує перед безпосереднім начальником	Підпорядкування та звітування працівників нижчого рівня перед вищим
Підпорядкованість інтересів	Інтереси організації превалюють над інтересами індивіда	Превалювання державної форми власності у ПЗС обумовлюють підпорядкованість таких інтересів
Єдність дій	Усі дії, що мають одну мету, слід об'єднувати в групи і здійснювати за єдиним планом	Єдність дій територій та об'єктів ПЗС всіх рівнів з метою досягнення синергічного ефекту
Винагорода персоналу	Справедлива винагорода працівників за їх працю	Справедлива винагорода персоналу не тільки на основі грошового заохочення але й додаткового у формі виділення сіножатей, пасовищ, топ-норми
Централізація	Єдиний порядок в організації, що має центр управління. Крайні результати досягаються при правильному співвідношенні централізації і децентралізації	Доцільне превалювання централізації, оскільки децентралізація в умовах ПЗС не передбачає єдиного центру управління

<i>Продовження табл. 1.1</i>		
1	2	3
Склярний ланцюг	Нерозривний ланцюг команд, по якому передаються всі розпорядження й здійснюються комунікації між усіма рівнями ієрархії (ланцюг начальників)	Цей принцип може бути забезпечений на умовах усунення розпорошеності ПЗС між різними відомствами
Порядок	Робоче місце для кожного працівника, і кожний працівник на своєму місці	Кожен фахівець на своєму робочому місці відповідно до набутої кваліфікації
Справедливість	Справедливість реалізації встановлених правил і угод на всіх рівнях склярного ланцюга	Справедливість повинна проявлятися на всіх рівнях єдиноначальності
Стабільність персоналу	Орієнтація працівників на лояльність до організації і на довгострокову роботу. Висока плінність знижує ефективність роботи	Стабільність персоналу ґрунтується на довгостроковій роботі в умовах мінімальної плінності кадрів з метою підвищення ефективності природоохоронної роботи
Ініціатива	Заохочення незалежних суджень працівників у межах делегованих їм повноважень і виконуваних робіт	Ініціатива має заохочуватися на всіх рівнях ієрархії територій та об'єктів ПЗС
Корпоративний рух	Гармонія інтересів персоналу й організації, єдність зусиль (у єдності сила)	Корпоративний рух має спиратися на загальнолюдські цінності та моральність з метою забезпечення сталого розвитку ПЗС
Науковий підхід	Науковий підхід до виконання кожного елемента роботи, до добору, навчання і тренування працівника	Науковий підхід стосується усіх сфер діяльності територій та об'єктів ПЗС
Компетентність	Компетентні фахівці повинні формулювати основні справи, навчати всіх і кожного їх застосування і постійно стежити за всіма порушеннями	Компетентність фахівців повинна проявлятися відповідно до багатофункціональної діяльності ПЗС

<i>Продовження табл. 1.1</i>		
1	2	3
Високі стандарти діяльності	Високі стандарти діяльності досягаються за рахунок впровадження досягнень міжнародного менеджменту	Високі стандарти діяльності відповідно до міжнародних норм менеджменту для всіх видів ПЗС
Орієнтація на перспективу розвитку	Перспективний розвиток з орієнтацією на кінцеві результати діяльності та прагнення до нововведень	Орієнтація на максимальне розширення ПЗС
Розв'язання проблем новими методами	Вирішення проблем новими методами з опорою на об'єктивні закони природи та суспільства з дотриманням еколого-економічних та соціальних засад	Розв'язання проблем з врахування інноваційних підходів, та подальшою дифузією інновацій у всіх сферах ПЗС
Концентрація діяльності на пріоритетних програмах	Концентрація діяльності на пріоритетних програмах відповідно до стратегічних орієнтирів розвитку	Концентрація діяльності на пріоритетних програмах стратегічного сталого розвитку ПЗС в розрізі природно-економічних зон регіону

*Узагальнено на основі джерел: [222, 234, 235].

** Авторська розробка.

належать: ландшафтний парк „Долина Сяну”, Бещадський національний парк, а зі словацької – національний парк „Полоніни”, також у резерват включено Ціснянсько-Ветлінський ландшафтний парк.

Принцип розподілу повноважень та відповідальності залежить від підпорядкованості територій та об'єктів. Цей принцип тісно переплітається з принципами дисципліни та єдиноначальності у межах усіх рівнів ієрархії природно-заповідної сфери. Відмітимо, що природно-заповідні території та об'єкти створені і функціонують також у межах держлісгоспів та держмисливгоспів. Ці принципи поєднуються на рівні керівників та їх заступників, а також начальників відділів стосовно лісництв, майстерських ділень та обходів. У Карпатському біосферному заповіднику та національних природних парках цим та іншим принципам відповідають природоохоронні науково-дослідні відділення (ПНДВ) та підпорядковані їм структури.

Названі принципи обумовлюють взаємодію з іншими принципами менеджменту, передусім щодо єдності дій, централізації, скляр-

ного ланцюга, ініціативи, корпоративного руху, оцінки землі та ін.

З точки зору предмету оцінки землі природно-заповідного фонду, *по-перше*, повинні розглядатися не як просторовий базис для розселення і розміщення продуктивних сил, або фактор суспільного виробництва, а як складова частина національного багатства країни й елемент природно-ресурсного потенціалу території. Цільові функції і споживчі властивості земель природно-заповідного фонду локалізуються у сфері, що не належать до матеріального виробництва і комерційної діяльності, що, зокрема, констатується в статті 43 Земельного кодексу України [100].

По-друге, землі природно-заповідного фонду за своїми функціональними характеристиками і цільовим використанням є нетиповими для земельного ринку. При цьому цільові функції природно-заповідних територій полягають не тільки й навіть не стільки в одержанні доходу від господарської діяльності, скільки у виконанні завдань природоохоронного, екологічного й соціального характеру. Тому пряма оцінка економічної вигоди від цільового використання ділянки не може бути формалізована за стандартною оціночною схемою у зв'язку з відсутністю явно виражених грошових потоків. Саме тому, як відмічають окремі науковці, потрібен додатковий аналіз рентоутворюючих характеристик, властивих охоронним природним територіям, оскільки останні, як окремі види рекреаційних ресурсів, слід розглядати як „території з особливим режимом природокористування” (ТОРП) [196]. Абсолютно некорисних земель не буває, тому залежно від виду цільового використання будь-яка ділянка виконує набір господарських або негосподарських функцій. Під господарськими (комерційними) розуміються функції, безпосередньо зв'язані з відтворювальними відносинами, які проявляються у вигляді прямого економічного результату їх реалізації (одержання доходу). Реалізація негосподарських функцій дає непрямий економічний ефект, опосередкований через суміжні сектори економіки або види економічної діяльності.

По-третє, до основних економічно значимих негосподарських функцій ТОРП відносяться такі:

- збереження генофонду людини і природних ресурсів (тварин і рослин);
- середовище-захисна і середовище-стабілізуюча, об'єкто- і

ресурсозахисна;

- науково-дослідна й інформаційна;
- культурно-просвітня і виховна;
- рекреаційна.

У загальному вигляді економічним результатом реалізації функції збереження генофонду для кожного типу ТОРП є економія витрат на збереження одного умовного біологічного виду на територіях природно-заповідного фонду, передусім у заповідній зоні (ядрі) порівняно з іншими зонами (буферна, антропогенних ландшафтів та регульованої заповідності). Економічним результатом науково-дослідної й інформаційної функції є економічний ефект від проведення фундаментальних та прикладних досліджень, а також використання інформаційних даних, отриманих на базі відповідної ТОРП відповідно до її поділу на різні зони.

Економічний результат реалізації культурно-освітньої та виховної функцій найбільш складно піддається оцінці. Він полягає в поліпшенні якісних і кількісних показників стану природних об'єктів внаслідок підвищення рівня екологічної правосвідомості населення, прищеплення дбайливого ставлення до елементів навколишнього середовища. Ця вимога особливо актуальна для Карпатського біосферного заповідника та національних природних парків регіону, оскільки сільські населені пункти тут, на відміну від інших регіонів, входять або прилягають до об'єктів та територій природно-заповідного фонду.

Зауважимо, що економічна значимість території природно-заповідної сфери визначається складом і ступенем реалізації власних їй господарських функцій. З погляду господарської значимості та з метою ефективного забезпечення управління (менеджменту) у сфері охорони природно-заповідних територій, окремі науковці всі типи ТОРП пропонують розділяти на [196]:

- території з переважно економічною значимістю, обумовленою господарськими функціями;
- території із соціально-економічною значимістю, на яких реалізуються як господарські, так і негосподарські функції;
- території з переважно соціальною значимістю, на яких реалізуються тільки негосподарські функції.

На нашу думку, *по-перше*, території природно-заповідної сфери повинні виокремлюватися не за економічною значиміс-

то внаслідок господарських функцій, а за еколого-економічною, оскільки у господарській діяльності передусім ставиться питання про дотримання природоохоронних функцій. По-друге, природно-заповідні території та об'єкти мають не тільки соціально-економічну значимість, але й екологічну – при реалізації як господарських, так і негосподарських функцій.

По-третє, негосподарські функції передусім реалізуються в заповідній зоні (заповідне ядро), оскільки вона служить для охорони природного ландшафту і будь-яке господарювання тут принципово виключене, а діяльність людини підпорядковується природоохоронним цілям. Водночас буферна зона служить збереженню історично сформованих культурних ландшафтів і повинна оберігати заповідну зону від негативних зовнішніх впливів. Як приклад: буферна зона Карпатського біосферного заповідника та національних природних парків включає людські поселення, дослідницькі станції з експериментальними дослідними ділянками, а також туристичні бази.

Для природно-заповідної сфери притаманний екологічний менеджмент, що тлумачиться як комплекс взаємопов'язаних форм, засобів та методів управління діяльністю промислових фірм і компаній щодо раціонального природокористування та захисту довкілля. Екологічний менеджмент є складовою системи регулювання та управління процесом захисту навколишнього середовища на мікрорівні й ґрунтується на загально-цивілізаційних принципах: послаблення глибини зростаючої екологічної кризи, використання критеріїв екологізації та гуманізації техніки, формування екологічної культури й екологічного мислення та інше [94, с. 294]. Водночас в „Екологічній енциклопедії” стверджується, що „екологічний менеджмент (*від англ. manage* – керувати) – це система відносин (сфера діяльності), а також сукупність методів, спрямованих на забезпечення управління у сфері природокористування, охорону та збалансоване використання природних екосистем [88, с. 282].

Відмічене дає підстави стверджувати, що більш чітке визначення поняття „екологічний менеджмент” подано в „Екологічній енциклопедії”. Водночас у названому науковому виданні відсутнє трактування менеджменту природоохоронної діяльності, який передбачає планове і науково-обґрунтоване збереження та перетворення цілісних природних комплексів з урахуванням інтересів усіх

галузей, забезпечення потреб різних регіонів у ресурсах, сировині та готовій продукції, створення здорового середовища для життя і діяльності населення, відтворення ресурсів у широких територіальних межах. Менеджмент природоохоронної діяльності – система (комплекс) одночасних і постійних заходів, які передбачають: економічну оцінку окремих видів природних ресурсів і ресурсного потенціалу країни загалом або її регіону; розробку методів застосування оціночних показників для економічних розрахунків і обґрунтувань організації раціонального природокористування; науково-обґрунтований розподіл природних ресурсів між галузями народного господарства; планування природокористування на різних рівнях територіально-виробничої ієрархії; організацію раціонального та ефективного використання природних ресурсів у галузях народного господарства на основі господарських відносин, охорон і відтворення природних ресурсів [94, с. 309].

З наведеного вище трактування поняття „менеджмент природоохоронної діяльності” видно, що не всі критерії відповідають вимогам менеджменту природно-заповідних територій. При цьому ми не заперечуємо, що для менеджменту природно-заповідних територій в умовах Закарпатської області, у складі яких провідна роль належить лісовим екосистемам, і передусім пралісам, на перше місце виступає планове і науково-обґрунтоване їх збереження, а господарська діяльність обмежена (в буферній зоні взагалі виключена), економічна оцінка природних ресурсів є необхідною.

Основними категоріями менеджменту, зокрема й природно-заповідної сфери, є: організація, функції та методи управління, рівні, стиль керівництва, комунікації, управління колективами тощо.

В окремих наукових виданнях стверджується, що „організація – це коло робіт, спрямованих на визначення раціональних форм розподілу управлінської праці. Функції організації по суті можна також розглядати у двох аспектах: по-перше, як процес створення системи управління, тобто утворення самих об’єктів управління, формування суб’єктів управління, визначення зв’язку між ними; по-друге, як процес удосконалення системи управління [221, с. 46].

В цілому організація трактується як „сукупність процесів або дій, що зумовлюють об’єднання елементів, частин у ціле, утворення життєздатної стійкої системи; внутрішня впорядкованість, взаємодія

відносно незалежних частин цілого, зумовлена його будовою” [94, с. 645, 514]. При цьому в системі організації виділяють мікро- та макроорганізацію. У першому випадку організація бере початок від частини, здатної до організаційної ініціативи; у другому бере початок від цілого. Обидві вони – єдність протилежностей. Організація природи і суспільного виробництва є водночас і мікро-, і макроорганізацією. В економічному дослідженні виділяють суб’єкт і об’єкт, тобто співвідносні категорії діалектики, в якій суб’єкт є джерелом, рушієм, носієм цілеспрямованої активно-вольової, предметно-практичної діяльності, а отже й процесу пізнання (як одного з видів діяльності) та його комплексної оцінки, а об’єкт – тим, на що спрямована вольова, предметно-практична, пізнавальна та оцінна діяльність людини. Ці положення в теоретичному і практичному значенні стосуються і природно-заповідного фонду як на мікро-, так і на макрорівні. При цьому суб’єктом може бути окремий індивід, колектив (зокрема науковий), соціальна група, клас і суспільство загалом.

Зона традиційного природокористування (зона антропогенних ландшафтів) служить для розробки сучасних екологічних форм господарювання і є одночасно системою експлуатації природних ресурсів, створеної місцевим населенням, еволюційно пристосованої до місцевих умов, що передає з покоління в покоління традиційні прийоми і форми господарювання.

У НПС спостерігаються небезпечні явища, що можуть суттєво змінити обличчя планети, оскільки загрожують існуванню багатьох видів фауни та флори. Щорічно майже 6 млн. га продуктивних земель перетворюється в пустелі, руйнується 11 млн. га лісу [192, с. 14]. Для НПС на сьогоднішній день характерна кризова екологічна ситуація, якій притаманні такі ознаки, обумовлені антропогенним впливом [28, с. 19, 20]:

- нагромадження промислових, сільськогосподарських, побутових відходів у кількостях, що порушують природні, в тому числі біологічні процеси;
- забруднення промисловими і побутовими відходами водних систем;
- порушення теплового режиму функціонування природного середовища;
- забруднення атмосфери продуктами згорання палива;

- розробка місцезнаходжень корисних копалин без своєчасного відновлення і рекультивації земель, що призводить до знищення ґрунтів, ландшафтів, зсідання земної поверхні;
- порушення лісових масивів при низьких темпах їх відновлення;
- скорочення орних і сільськогосподарських угідь внаслідок розвитку ерозійних процесів;
- знищення деяких видів тваринного світу для задоволення потреб у сировині, продуктах харчування тощо.

Багато процесів, що відбуваються в Космосі, на Землі, у суспільстві й природі, в людському та інших біологічних організмах, мають циклічний характер, тобто сукупністю взаємопов'язаних явищ, що створюють упреодовж визначеного проміжку часу закінчене коло розвитку. З цього приводу Ю. В. Яковець вважає, що еволюція природних і соціальних систем виявляється в закономірностях циклічно-генетичної динаміки, в щораз більшому звууженні витків спіралі, у тенденціях диференціації і ускладнення цих систем [251, с. 7-42]. Цитований науковець виділяє декілька витків великої спіралі еволюції природи, хоча б за той час, що відомий сучасній науці (рис. 1.1).

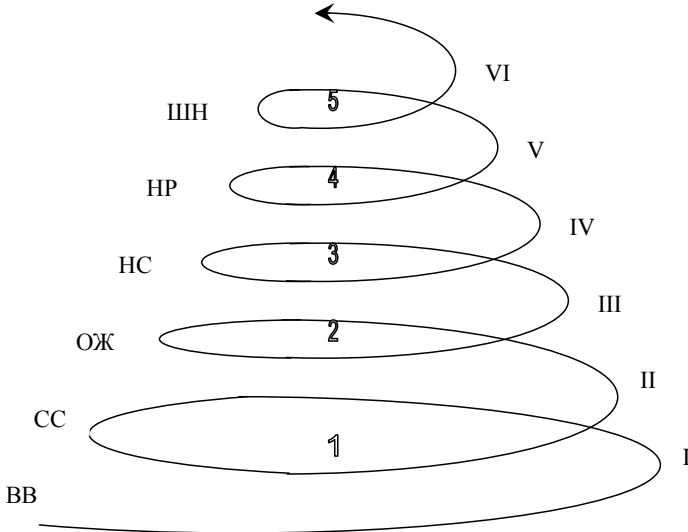

Рис. 1.1. Спіраль еволюції природних і соціальних систем [51, с. 37]:

1 – неорганічний світ; 2 – органічний світ (біосфера); 3 – людина, духовний світ; 4 – суспільство; I-VI – витки спіралі еволюції; ВВ – великий вибух, початок еволюції Всесвіту (I циклу); СС – утворення Сонячної системи, початок еволюції Землі (II – циклу); ОЖ – виникнення органічного життя на Землі, вихідний пункт еволюції біосфери (III циклу); НС – виникнення виду *homo sapiens*; початок еволюції людини, гомо сфери (IV циклу); НР – неополітична революція, утворення суспільства і початок соціальної еволюції (V циклу); НВ – ноосферний виклик – вибір між творчим варіантом ноосфери (гармонізацією еволюції соціальних і природних систем) і катастрофою (кінець еволюції суспільства і, можливо, біосфери).

Чітко виокреслюються еволюційні спіралі природних і соціальних систем (рис. 1.1), які характеризуються тим, що:

- *перший виток* продовжувався кілька мільярдів років у результаті великого вибуху (ВВ), започаткувавши еволюцію Всесвіту;

- *другий виток* пов'язаний з геологічною історією Землі й завершився виникненням життя та формуванням біосфери як глобальної екосистеми;

- *третьої виток* охоплює кілька сотень мільйонів років і завершився появою людини та формуванням гомо-сфери;

- *четвертий виток* охоплює етапи еволюції людини, коли вона ще суттєво не впливала на навколишнє природне середовище, не розірвавши „пуповини” з матір'ю-природою;

- *сучасний, п'ятий виток* починається з неолітичної революції, коли людина остаточно розірвала цю „пуповину”, інтенсивно формуючи техносферу. Суспільство дедалі більше впливало на біосферу, так починався ноосферний етап розвитку цивілізації;

- наприкінці ХХ ст. людство і природа започаткували новий, *шостий виток* коеволюції на перехресті таких шляхів: збережеться траєкторія сталого, збалансованого розвитку природи і суспільства (позитивний варіант ноосфери) – або в результаті глобальної катастрофи ця спіраль буде відкинута на кілька витків назад [259].

Соціально-економічні системи є невіддільними від природних і

стають найвищою ланкою їх еволюції. Водночас ці системи в процесі свого розвитку набувають дедалі більшої самостійності і характеризуються непомірним зростанням господарського освоєння природи. В цих умовах щораз більший їх вплив на біосферу є головною закономірністю взаємодії природи і суспільства, що зумовило формування ноосфери. Цьому процесу, як зазначив В. І. Вернадський, було покладено початок кілька тисячоліть тому, коли вплив людини на природу почав набирати незворотного характеру [15, с. 20-23].

У сучасних умовах роль еколого-економічного менеджменту зростає, оскільки починаючи з другої половини ХХ ст. з винаходом атомної й бактеріологічної зброї, а також прогресуючого економічного зростання на технократичній основі, збільшення населення планети виникла цілком реальна загроза функціонуванню біосфери, а отже, і людству загалом. Цей критичний етап розвитку вважається початком нового витка коеволюції природи і суспільства. При цьому окремі науковці за кордоном виділяють три ідейно-теоретичні напрями у підходах до цих проблем до засобів їх вирішення.

До першого напрям можна віднести спеціалістів у галузі інженерної кібернетики (Дж. Форрестер, Д. Медоуз, К. Боулдінг, Е. Мішел, Г. Дейм, С. Мансхольт, Г. Тейлор, С. Пуру), що висловлюють негативне ставлення до соціально-економічного зростання [256, с. 15-17].

Другий напрям є „конгломератом” більшості шкіл, течій, громадських рухів, представники яких групуються навколо ідеї створення альтернативної моделі розвитку і способу життя. Суперечка йде довкола чотирьох основних питань [57, с. 23]: трактування причин екологічної кризи, подолання екологічної кризи; сумісності економічно-

Третій напрям є „конгломератом” більшості шкіл, течій, громадських рухів, представники яких групуються навколо ідеї створення альтернативної моделі розвитку і способу життя. Суперечка йде довкола чотирьох основних питань [57, с. 23]: трактування причин екологічної кризи, подолання екологічної кризи; сумісності економічно-

го зростання з охороною навколишнього середовища та розв'язанням екологічних проблем; вибору засобів подолання екологічної кризи, у тому числі екологічного регулювання економічної політики.

Суперечності між екологічними, соціальними, економічними, технологічними чинниками існують в усіх країнах світу. Тому загроза технологічних та екологічних аварій, катастроф також існує всюди. Особливої уваги потребує питання екологічної циклічності. Від природних циклів потрібно відрізнити екологічні цикли, котрі відображають результати взаємодії суспільства та природи, характер і результати використання природних продуктивних сил. Екологічні цикли змінюються загальною мірою в результаті історичного розвитку, в міру оволодіння силами природи. Такі цикли найбільше виражені в тих галузях, де людина безпосередньо має справу з силами природи. При цьому, окремі науковці розрізняють довготермінові й понад довготермінові цикли пов'язані з виготовленням, освоєнням і розповсюдженням нових поколінь техніки і технології в природогосподарських галузях, які характеризуються такими особливостями [57, с. 23, 24]:

- довготермінові екологічні цикли переважно збігаються з відповідними технічними циклами і виражають викликані ними технологічні перевороти у сільському господарстві, лісовому господарстві в охороні НПС;

- понад довготермінові екологічні цикли зумовлені переходом до нових технологічних способів виробництва при зміні світових цивілізацій. Однак, як відмічають науковці, на економічну динаміку впливає не тільки циклічна динаміка технічного прогресу, але і циклічні процеси в інших сферах суспільства.

Основна причина сучасної глобальної екологічної кризи полягає в тому, що людство споживає природних ресурсів значно більше, ніж їх можна забрати з біосфери без втрати порушення її біохімічних циклів і здатності до самовідновлення.

Багатофункціональність землі як природного ресурсу і об'єкта регулювання зумовлює необхідність врахування всіх взаємозалежних аспектів землекористування (економічних, екологічних, соціальних тощо), а також особливостей впливу кожного виду використання землі на її природні властивості. Оскільки земля є складовою і невід'ємною частиною природних екосистем,

де діють об'єктивно існуючі екологічні закони і правила, які забезпечують єдність і взаємозалежність організмів і середовища, збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, ігнорування яких призводить до виникнення негативних наслідків. Основні тенденції змін, що виникають в часі і просторі під впливом природно-історичних процесів і господарської діяльності людей, простежуються по трансформації складу і структури земельного фонду за категоріями і за видами земель.

Наприкінці ХХ ст. на Землі практично не залишилося куточка, де б не відчувався вплив людської діяльності. На жаль, панування людини над природою вже принесло і надалі приносить шкоди як природі, так і самій людині. Разом із пагубними наслідками такого господарювання прийшло усвідомлення, що людство, якщо хоче вижити, повинно навчитися контролювати та обмежувати свою діяльність в біосфері, тобто досягнути збалансованого розвитку. Суттєвою умовою досягнення людством збалансованого розвитку є збереження біологічного різноманіття нашої планети. Екологічні системи і окремі види живих організмів у їх величезній різноманітності підтримують людське суспільство фізично, економічно, впливають на духовний розвиток і культуру. Різноманіття живої природи забезпечує стабільність та стійкість біологічних процесів на планеті, відновлення природних ресурсів, які використовуються людиною. Розвиток людства і далі залежатиме від основ, які забезпечує жива природа. Підтримання біологічного різноманіття природи гарантуватиме міцність цих основ [160, с. 12].

Зазначимо, що особлива потреба в менеджменті природно-заповідних територій та об'єктів виникає на сучасному етапі людського розвитку, оскільки суперечності між екологічними, соціальними, економічними, технологічними чинниками існують в усіх країнах світу. Тому загроза технологічних та екологічних аварій, катастроф також існує всюди. Особливої уваги потребує питання екологічної циклічності. Від природних циклів потрібно відрізнити екологічні цикли, котрі відображають результати взаємодії суспільства та природи, характер і результати використання природних продуктивних сил. Екологічні цикли змінюються загальною мірою в результаті історичного розвитку, в міру оволодіння силами природи. Такі цикли найбільше виражені в тих галузях, де людина безпосередньо має

справу з силами природи. При цьому окремі науковці [255; 57, с. 23, 24] розрізняють довготермінові й понадтермінові цикли, пов'язані з виготовленням, освоєнням і поширенням нових поколінь техніки і технології в природогосподарських галузях, що характеризуються особливостями, для яких притаманні довготермінові й понадтермінові екологічні цикли.

Отже, сьогодні як ніколи гостро стоїть проблема зберегти біологічне різноманіття України, і особливо регіонів Українських Карпат, зокрема Закарпатської області, від подальшої деградації природного середовища та відновити його до прийняттого рівня. Ключовим елементом у досягненні збереження біорізноманіття і раціонального використання природних ресурсів є застосування дієвого менеджменту в сфері природоохоронних (заповідних) територій та об'єктів, де лімітується або зовсім виключається господарська діяльність, оскільки завдання, які виконують природоохоронні території, є багатогранними і різноманітними. Це і збереження видового і генетичного різноманіття, і підтримка природних процесів, і наукові дослідження заповідних екосистем. Такі природоохоронні території, як національні природні парки та регіональні ландшафтні парки, повинні забезпечувати також умови для природоохоронної освіти, рекреації і туризму [160, с. 14].

Враховуючи, що процес управління складний і багатогранний, він передбачає виокремлення таких важливих категорій, як функції. Автором першої розгорнутої класифікації функцій управління був французький вчений Анрі Файоль, який виділив такі етапи адміністрування: передбачення, організацію, розпорядження, узгодження і контроль [221, с. 40-41]. Більшість науковців виділяють функції за стадіями процесу управління (менеджменту) і поділяють їх на основні (загальні) і конкретні (спеціальні). До загальних функцій належать ті, які в кожній виробничій системі й на кожному рівні управління забезпечують керуваність. Стосовно природно-заповідної сфери на кожному рівні управління забезпечується керуваність об'єктами та територіями природно-заповідного фонду на різних рівнях підпорядкування. Конкретні функції управління розглядаються через призму результатів поділу управлінської праці, як форма цілеспрямованого впливу лише на частину об'єкта управління для досягнення частини кінцевих результатів. У системі конкрет-

них функцій управління важлива роль належить обліку й аналізу.

До функцій управління (менеджменту) належать також і планування, під яким розуміють вид управлінської діяльності, що визначає перспективу і майбутній стан організації. Планування є головною функцією, за допомогою якої створюється орієнтир майбутньої організації.

Менеджмент (управління) здійснюється за допомогою різних методів. Метод у перекладі з грецького слова *mettiodos* буквально означає „дослідження”. У широкому значенні – це спосіб здійснення чого-небудь. Серед методів управління найчастіше виділяють такі: 1) адміністративні (організаційно-розпорядчі); 2) економічні; 3) соціально-психологічні. Адміністративні методи управління в природно-заповідній сфері, на нашу думку, можна поділити на організаційні і розпорядчі. За допомогою організаційних методів в основному вирішують завдання [221, с. 95], які мають актуальне значення в природно-заповідній сфері, оскільки передбачають: 1) підбір і розстановку кадрів; це стосується як наукових працівників різного профілю, так і фахівців-практиків, як на мікро-, так і на макрорівні; 2) постановку завдань для кожного виконавця на всіх ієрархічних рівнях; 3) визначення їх функцій, прав і обов’язків згідно з посадовими інструкціями; 4) проведення інструктажів для працівників; 5) планування та організацію виконання; 6) погодження роботи в часі й просторі; 7) контроль виконання.

Під економічними методами управління в природно-заповідній сфері, на нашу думку, слід розуміти такі способи і прийоми впливу, які ґрунтуються на використанні економічних законів та інтересів. Соціально-психологічні методи передбачають:

1) планування соціального розвитку суб’єктів природно-заповідної сфери;

2) розвиток трудової і соціальної активності колективів об’єктів заповідних територій;

3) стимулювання ініціативи науковців, службовців, фахівців об’єктів природно-заповідних територій.

Зазначимо, що управління – це цілеспрямований і активний процес, який складається з таких відносно самостійних, логічно-последовних елементів: 1) збирання, систематизація і передача інформації; 2) вироблення (обґрунтування) і прийняття рішення; 3) перетворення

рішення на різні форми команд (усна, письмова, наказ тощо) та забезпечення їх виконання; 4) аналіз ефективності прийнятого рішення й можливе наступне його коригування. Такі елементи особливо актуальні для управління природно-заповідними територіями та об'єктами в умовах їх становлення і розширення [94, с. 286].

Основними видами менеджменту (управління) є [96, с. 20-21]: загальний, кадровий, інвестиційний, інноваційний, фінансовий та ін. Загальний менеджмент – менеджмент, який здійснюють усі керівники, що відповідають за постановку задач і формулювання політики, за питання, пов'язані з плануванням і організацією, контролем і управлінням об'єктами і територіями. Фінансовий менеджмент включає такі основні види діяльності: визначення фінансової структури об'єкта і його потреб у фінансових коштах; виявлення всіх альтернативних джерел фінансування і їх оцінка; практичне одержання фінансових ресурсів з обраних джерел; ефективне використання одержаних грошових коштів. Інноваційний менеджмент – це система стратегічного управління інноваційними процесами на основі обґрунтування комплексу заходів щодо реалізації інноваційної стратегії на об'єктах і територіях природно-заповідного фонду.

У процесі здійснення управління (менеджменту) важливим є підбір стилю керівництва, який може бути: авторитарний (керівник нав'язує підлеглим свою волю, не вивчає і не бере до уваги їхньої думки); демократичний (підлеглі беруть участь у прийнятті важливих рішень, в управлінні об'єктами та територіями природно-заповідного фонду); змішаний (органічне поєднання автономії, свободи окремих підрозділів, працівників з жорстким централізмом); слабкий (керівник певною мірою дистанціюється від управлінських процесів, його авторитет і вплив у колективі є незначними). Найефективнішим у сучасних умовах є демократичний стиль керівництва, для якого характерний постійний зв'язок керівника з підлеглими, вивчення їх думки, ідей, увага до їх духовних запитів, прагнень, максимальне врахування їх колективних і особистих інтересів. Для керівників усіх ланок більшості об'єктів та територій природно-заповідного фонду регіону характерний демократичний стиль управління, оскільки тут працюють науковці та фахівці природоохоронної діяльності.

Землі природно-заповідного фонду підлягають особливий

охороні й займають порівняно незначну частину території України. Однак їх наявна площа і територіальна структура дають підстави для формування на їх основі єдиної територіальної системи об'єктів і територій з певними ознаками екологічної мережі з метою збереження всього біо- і ландшафтного різноманіття, поліпшення стану довкілля в цілому. Створення такої універсальної природної інфраструктури необхідне не тільки для збереження ландшафтів, тварин і рослин, але і вирішування економічних і соціальних проблем, поліпшення умов існування населення, що є одним з базових елементів сталого розвитку територій. Особливе значення ця роль екомережі має для екологічно вразливих і сильно деградованих територій, екологічна місткість яких значною мірою вже вичерпана.

Природно-заповідний фонд є невід'ємною складовою екологічної мережі, яка є „системою просторово пов'язаних біотопів на місцевому, регіональному чи іншому рівні, має певний правовий статус і спрямована на відновлення природного каркасу території” [88, с. 382]. Еволюційні підходи свідчать, що сучасна ідея екомережі є європейською. Ряд європейських країн на правовій основі визначили перспективу розвитку екомереж, у тому числі на міжнародній основі, виходячи з теорії та практики їх формування. При цьому в основі теорії та практики екомережі лежить здатність природних систем до підтримання рівноваги, саморегуляції, активного й адаптивного відновлення та розвитку, забезпечення екосистемних функцій. У зв'язку з цим науковий і практичний інтерес становить дослідження роботи теоретико-правових основ формування природно-заповідних територій та об'єктів у структурі екологічної мережі.

1.2. Теоретичні засади формування природно-заповідних територій та об'єктів у структурі екологічної мережі

Головною передумовою успішного розв'язання існуючих гострих суперечностей в охороні навколишнього середовища, а також між екологією та економікою є розроблення і прийняття державної еколого-економічної політики. Вона повинна включати відповідну систему законодавчих і нормативних актів, адміністра-

тивних, організаційних та економічних інструментів регулювання екологічних, соціально-економічних і виробничих відносин і впливу на всіх суб'єктів господарської діяльності, які використовують природні ресурси й забруднюють навколишнє середовище, а також на споживачів.

Основні засади державної еколого-економічної політики визначають відповідні статті Конституції України (1996 р.), Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища”, який, як відмічається в „Економічній енциклопедії”, став правовою базою природоохоронної діяльності та законотворчої роботи в цій сфері. На його основі було прийнято закони „Про природно-заповідний фонд України”, „Про охорону атмосферного повітря”, „Про рослинний світ”, „Про тваринний світ” [177, 179, 182], низку кодексів України – Лісовий, Земельний, Повітряний, Водний [125, 100, 17], розроблених з урахуванням міжнародного правового досвіду, які становлять сучасну законодавчу базу державного регулювання, використання та охорони різних видів природних ресурсів України та інше.

Окремим аспектам природно-заповідного фонду приділена увага в Законі України „Про місцеве самоврядування в Україні”. Зокрема, в статті 26 „Виключна компетенція сільських, селищних, міських рад” наголошується, що в їх компетенцію входить вирішення таких питань [174, с. 17]: прийняття рішень про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; внесення пропозицій до відповідних державних органів щодо оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками природи, історії або культури, які охороняються Законом.

Згідно з Конвенцією про біорізноманіття, природоохоронна територія означає географічно означену територію, яка виділяється, регулюється та використовується для конкретних природоохоронних цілей [112]. Міжнародний союз охорони природи (МСОП) визначає шість категорій таких територій:

- I – природний резерват, що суворо охороняється;
- II – національний парк;
- III – пам'ятка природи;

- IV – резерват збереження природи;
- V – захищений ландшафт, або захищена морська акваторія;
- VI – захищена територія як територія збалансованого використання природних екосистем.

В Україні, і особливо в Закарпатській області, відповідно до цієї класифікації категоріям I –V – відповідають території та об’єкти природно-заповідного фонду; до VI категорії можуть бути віднесені ліси I групи (згідно з Лісовим кодексом України, 08. 02. 2006 р.), тобто ліси, що виконують переважно природоохоронні функції, а також частково інші землі, які перебувають під особливою охороною [163, с. 24-39]. Водночас Постановою КМУ „Про затвердження Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок” від 16 травня 2007 р. № 733 затверджено єдині вимоги до поділу лісів на категорії, умови та ознаки віднесення їх до таких категорій, а також виділення особливо захисних лісових ділянок з режимом обмеженого лісокористування. Залежно від основних виконуваних функцій виділяються такі категорії лісів [171]:

1) *ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення.* До таких лісів відносяться лісові ділянки, що виконують природоохоронну, естетичну функції, є об’єктами науково-дослідних робіт на довгочасну перспективу, сприяють забезпеченню охорони унікальних та інших особливо цінних природних комплексів та історико-культурних об’єктів, зокрема тих, що розташовані в межах територій та об’єктів природно-заповідного фонду;

2) *рекреаційно-оздоровчі ліси,* до яких відносяться лісові ділянки, що виконують рекреаційну, санітарно-гігієнічну та оздоровчу функцію, використовуються для туризму, зайняття спортом, санаторно-курортного лікування та відпочинку населення;

3) *захисні ліси* охоплюють лісові ділянки, що виконують функції захисту навколишнього природного середовища та інженерних об’єктів від негативного впливу природних та антропогенних факторів;

4) *експлуатаційні,* до яких відносяться лісові ділянки, що не зайняті лісами природоохоронного, наукового, історико-куль-

турного призначення, рекреаційно-оздоровчими та захисними лісами (категорії лісів з особливим режимом лісокористування). Експлуатаційні ліси призначені для задоволення потреб національної економіки у деревині.

Відповідно до здійсненого поділу першість належить лісам природоохоронного, наукового та історико-культурного призначення, а в їх складі – території та об'єкти природно-заповідного фонду.

До складу природно-заповідного фонду України входять державні заповідники, природні національні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища [176, с. 46].

Стаття 3 „Класифікація територій та об'єктів природно-заповідного фонду України” Закону України „Про природно-заповідний фонд України” зазначає, що до ПЗФ належать [177, с. 4]:

- *природні території та об'єкти* – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;
- *штучно створені об'єкти* – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Цією ж статтею, залежно від походження, інших особливостей природних комплексів та об'єктів, що оголошуються заказниками чи пам'ятками природи, мети і необхідного режиму охорони виділяються:

- *заказники*: ландшафтні, лісові, ботанічні, загально-зоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, загально-геологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні;
- *пам'ятки природи*: комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та геологічні.

Для територій та об'єктів природно-заповідного фонду відповідними статтями Закону України „Про природно-заповідний фонд” установлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням. Зокрема, згідно із статтею 18, для біосферних заповідників встановлено таке функціональне зонування [177, с. 13, 14]:

- *заповідна зона* – включає території, призначені для збереження і відновлення найбільш цінних природних та мінімально порушених антропогенними факторами природних комплексів, генофонду рослинного і тваринного світу; їх режим визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників;
- *буферна зона* – включає території, виділені з метою запобігання негативного впливу на заповідну зону господарської діяльності на прилеглих територіях; її режим та порядок створення визначається відповідно до вимог, встановлених для охоронних зон природних заповідників;
- *зона антропогенних ландшафтів* – включає території традиційного землекористування, лісокористування, водокористування, місць поселення, рекреацій та інших видів господарської діяльності;
- у межах територій біосферних заповідників можуть виділятися зони *регульованого заповідного режиму*, до складу яких включаються регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища з додержанням вимог щодо їх охорони, встановлених цим Законом.

У структурі територій природних комплексів та об'єктів національних природних парків також виокремлюються *заповідна зона; зона регульованої рекреації; зона стаціонарної рекреації; господарська зона* [177, с. 15]. У статті 24 цього ж Закону відмічається, що на території регіональних ландшафтних парків з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів, їх особливостей може проводитися зонування з урахуванням вимог, встановлених для територій національних природних парків. Відповідний статус та завдання визначені щодо пам'яток природи, заповідних урочищ, ботанічних садів, дендрологічних та зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва (глави 7-11; [177, с. 18-24]).

На нашу думку, законодавство про природні території та об'єкти особливої охорони пов'язане з відповідними видами економічної діяльності Національного класифікатора України [107]. Зокрема, у секції А – сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство доцільно виділити:

⇒ клас 01.4 – облаштування ландшафту, який передбачає такі види:

- насадження та облаштування ландшафту коло водойм, ставків, водостоків тощо, а також насадження та облаштування ландшафту для захисту від шуму, вітру, ерозії, видимості та за-сіплення;

⇒ клас 02.0 – лісове господарство та пов'язані з ним по-слуги включає такі види економічної діяльності:

- послуги з лісівництва (таксація), заліснення та лісовід-новлення тощо.

Секція І – тимчасове розміщування й організація харчуван-ня, охоплює діяльність готелів та ресторанів, для яких, а також для мотелів, кемпінгів у зоні стаціонарної рекреації національних природних парків дозволена діяльність, але з умовою дотримання вимог збереження навколишнього середовища.

Секція Г – діяльність домашніх господарств, які перебувають у господарській зоні НПП і здійснюють господарську діяльність з додержанням загальних вимог щодо охорони навколишнього при-родного середовища (стаття 21) [177, с. 15]).

Секція Р – освіта, що включає клас 85.41 – професійно-тех-нічна освіта на рівні вищого професійно-технічного навчального закладу, яка пов'язана з предметною спеціалізацією та навчан-ням як теоретичним, так і практичним навичкам у підготовці для роботи у відповідних галузях природоохоронної діяльнос-ті, в тому числі природно-заповідного фонду; клас 85.42 – вища освіта, який включає вищу освіту відповідних освітніх рівнів: неповну, базову, повну та відповідних освітньо-кваліфікацій-них рівнів: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр із проблем еколого-економічних засад діяльності природно-запо-відного фонду, а також забезпечує підготовку наукових і науко-во-педагогічних працівників вищої кваліфікації з питань управ-лінської діяльності у сфері природно-заповідного фонду, а саме: аспірантура (ад'юнктура), докторантура; післядипломна освіта: перепідготовка, спеціалізація, розширення профілю (підвищен-ня кваліфікації), стажування з метою забезпечення кваліфікова-ними кадрами природноресурсної сфери, в тому числі природно-заповідного фонду.

Заслугує на увагу секція *M – професійна, наукова та технічна діяльність*, яка вимагає високого рівня підготовки та робить доступними для користувачів спеціальні знання та навички, що сприятимуть моніторингу у сфері природокористування з метою збереження, відтворення і раціонального використання екосистем та природно-заповідних територій.

Секція *R – мистецтво, спорт, розваги та відпочинок.*, що включає клас *91.04 – функціонування ботанічних садів, зоопарків і природних заповідників в Україні*, який включає: функціонування ботанічних садів і зоологічних парків, у тому числі дитячих зоопарків; функціонування природних заповідників, у тому числі діяльність з охорони дикої природи тощо.

В Україні, зокрема в регіонах Українських Карпат була змінена не тільки структура ландшафтів, але й відбувались деструкційні процеси, які супроводжувалися значними трансформаціями різних частин екосистем. Найефективнішим засобом збереження передусім пралісових екосистем є створення на базі екологічної мережі територій та об'єктів природно-заповідної сфери.

Процес створення екомережі є достатньо складним і тривалим, оскільки вимагає поєднання й оптимізації багатьох елементів природної й соціальної сфер. Поняття екологічної мережі є ширшим за поняття мережі заповідних територій. За визначенням Ю. Шеляг-Сосонка, екомережа – це комплексна багатофункціональна природна система, основними функціями якої є збереження біорізноманіття, стабілізація економічної рівноваги, підвищення продуктивності ландшафтів, покращення стану довкілля, і загалом сталий розвиток держави. Концепція єдиної екомережі має універсальний характер, поєднуючи в єдине ціле всі концепції і системи охорони природи, одним з головних, обов'язкових елементів стратегії сталого розвитку [247, с. 252].

У трьохтомному виданні „Екологічної енциклопедії” подано визначення екомережі у двох варіантах. Зокрема, у першому томі відмічається, що екологічна мережа – це сукупність взаємопов'язаних природних об'єктів, переважно тих, що охороняються, які у межах фізико-географічного (країна, зона, підзона, край тощо) чи адміністративно-територіального простору доповнюють один одного і забезпечують екологічну стабільність. До

складу екологічної мережі входять райони (ядра, біоцентри), що різняться значенням, функціями і концентрацією біорізноманіття, буферні зони, відновлювані зони, в яких природно-рослинний покрив відновлюється до оптимального, а також екологічні коридори та інші сполучні елементи. Для нашої країни запорукою екологічної стабільності її ландшафтів є створення національної екологічної мережі України [87, с. 316].

У другому томі зазначається, що мережа екологічна (екомережа) – це система просторово пов’язаних біотопів на місцевому, регіональному чи іншому рівні, яка має певний правовий статус і спрямована на встановлення природного каркасу території. Важливо зазначити, що інтегральність екомережного підходу має забезпечити впровадження екологічного імперативу, передбачає пріоритетність збереження та відновлення біотичних та ландшафтних компонентів і комплексів. Екомережа означає також відмову від охорони природи у вузькому розумінні й заміну її максимальним збереженням всього природного (об’єктів і процесів) та локалізацію і мінімізацію антропогенного впливу [88, с. 282, 283].

Відповідно до статті 3 Закону України „Про екологічну мережу України” [165] цей термін та інші вживаються в такому значенні:

- екомережа – єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізнома-ніття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного та рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об’єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов’язань України підлягають особливій охороні;

- структурні елементи екомережі – території екомережі, що відрізняються за своїми функціями. До структурних елементів екомережі відносяться ключові, сполучні, буферні та відновлювані території. Ключові території забезпечують збереження цінних і типових для даного регіону компонентів ландшафтного та біорізноманіття. Сполучні території (екокоридори) поєднують між

собою ключові території, забезпечують міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу. Буферні території забезпечують захист ключових та сполучних територій від зовнішніх впливів. Відновлювані території забезпечують формування просторової цілісності екомережі, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану.

Наведені визначення екологічної мережі відповідають засадам еколого-економічної інтеграції (від лат. *integration* – об'єднання в одне ціле, поповнення, відновлення). На рівні популяцій, видів, угруповань, біоценозів, економічна інтеграція проявляється у їх взаємозумовленому еволюційному розвитку в напрямі посилення адаптації до умов навколишнього середовища і взаємоузгодженості екологічних ніш. У процесі екологічної інтеграції в екосистемах збільшується кількість та інтенсивність взаємозв'язків, взаємозалежностей і взаємовпливів між окремими їх частинами й елементами, зокрема виникають нові властивості та можливості управління і впливу на штучно сформовані екосистеми для забезпечення їх стабільного і сталого функціонування, а також істотного підвищення стійкості до негативних чинників і впливів. Ступінь екологічної інтеграції можна вважати показником рівня прогресивного розвитку будь-якої живої системи [88, с. 132, 133].

Статтею 4 Закону України „Про екологічну мережу України” визначені основні принципи формування, збереження та використання екомережі, які передбачають [165]: а) забезпечення цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі; б) збереження та екологічно збалансоване використання природних ресурсів на території екомережі; в) зупинення втрат природних та напівприродних територій (зайнятих рослинними угрупованнями природного походження та комплексами, зміненими в процесі людської діяльності), розширення площі території екомережі; г) забезпечення державної підтримки, стимулювання суб'єктів господарювання при створенні на їх землях територій та об'єктів природно-заповідного фонду, інших територій, що підлягають особливій охороні, розвитку екомережі; д) забезпечення участі громадян та їх об'єднань у розробленні пропозицій і прийнятті рішень щодо формування, збереження та використання екомережі; е) забезпечення поєднання національної екомережі з екомережами суміжних країн, що входять

до Всеєвропейської екомережі, всебічний розвиток міжнародної співпраці у цій сфері; є) удосконалення складу земель України шляхом забезпечення науково-обґрунтованого співвідношення між різними категоріями земель; ж) системне врахування екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства.

Отже, на підставі статей 3 і 4 Закону України „Про екологічну мережу України” можна зробити такі узагальнення. *По-перше*, принцип забезпечення цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі стосується ключових, сполучних, буферних та відновлюваних територій. Такі структурні елементи притаманні й природно-заповідному фонду. Передусім це стосується біосферних заповідників, у складі яких, здійснюється відповідне функціональне зонування (заповідна зона, буферна зона, зона антропогенних ландшафтів, а також зона регульованого заповідного режиму). Відповідні зони створюються і на об’єктах національних природних парків, а саме: заповідна зона, зона регульованої рекреації, зона стаціонарної рекреації, господарська зона. Аналогічне зонування з урахуванням вимог, встановлених для територій національних природних парків, може здійснюватися і на території регіональних ландшафтних парків. На території інших об’єктів природно-заповідного фонду обмежується або забороняється діяльність, що суперечить цілям і завданням таких об’єктів та загрожує збереженню або призводить до деградації чи зміни їх первісного стану. Оголошення зазначених об’єктів проводиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об’єктів у їх власників або користувачів.

По-друге, принцип збереження та екологічно збалансованого використання природних ресурсів на території екомережі стосується і об’єктів територій природно-заповідного фонду — стосовно біосферних заповідників, національних природних парків, заказників.

По-третє, актуальним є принцип, що стосується зупинення втрат природних та напівприродних територій. Особливо значимий цей принцип для територій окремих об’єктів природно-заповідного фонду, зокрема біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків. Зазначені об’єкти ПЗФ мають можливість не тільки зупи-

нення втрат, але й розширеного відтворення за рахунок створення екокоридорів (сполучних територій), які об'єднують ключові території природно-заповідного фонду.

По-четверте, для розвитку екомережі, а, отже, і природно-заповідного фонду важливим є забезпечення державної підтримки та стимулювання суб'єктів господарювання на землях території та об'єктів ПЗФ, а також забезпечення участі громадян та їх об'єднань у розробленні пропозицій і прийнятті рішень щодо формування, збереження та використання екомережі. Вимоги цього принципу, як ми вважаємо, особливо актуальні й щодо природно-заповідного фонду – невід'ємної складової екологічної мережі.

По-п'яте, регіон Українських Карпат важливим є принцип забезпечення поєднання національної екомережі з екомережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екомережі, всебічний розвиток міжнародної співпраці в цій сфері. Ці вимоги, на нашу думку, особливо актуальні для природно-заповідного фонду регіонів Українських Карпат, і передусім Закарпатської області, яка межує з чотирма країнами (Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією), природно-заповідний фонд яких доцільно об'єднати у формі сполучених територій (екокоридорів), що дозволить реалізовувати інший принцип – системне врахування екологічних, соціальних та економічних інтересів народонаселення прикордонних територій України та суміжних країн.

Насамкінець, важливе значення має дотримання принципу стосовно удосконалення складу земель України, передусім регіонів Українських Карпат, у тому числі Закарпатської області, шляхом забезпечення науково-обґрунтованого співвідношення між різними категоріями земель, з урахуванням природно-заповідного фонду.

Екологічна мережа має за мету забезпечити фізичні умови, необхідні для виживання популяцій видів у ландшафтах, що більш-менш широко використуються в господарській діяльності. Такі мережі сформовані й існують у Німеччині, Іспанії, Великобританії, Нідерландах, Литві, Словаччині та деяких інших країнах Європи. Більшість з них включають три типи територій: заповідні ділянки (core areas), природовідновні та буферні території (nature development areas), а також екологічні коридори [158, с. 203]:

- заповідні території є наріжним каменем екологічної мережі, оскільки знаходяться в її вузлах. У науковій літературі [159, 161, 183, 190, 213, 214, 231] ці вузли описані як перехрестя, які виникають там, де зустрічаються кілька компонентів ландшафтів, або де різні джерела поживи знаходяться разом. Вони є „резерватами”, „рефугіумами для біоти” або „воротами”, які функціонують як важливі контролери міграції організмів;

- природовідновні території, або території для розвитку природи, – це в основному території з первинно охоронними функціями: ізольовані залишки первинних або вторинних екосистем, які мають значення для збереження біорізноманіття (наприклад, території з природним розвитком та потенціалом стати заповідними територіями, або підтримуючими екологічними коридорами). Іноді вони служать як буферні зони для захисту заповідних ділянок від антропогенних порушень;

- екологічні коридори з'єднують між собою заповідні ділянки, а також природовідновні території. Специфічним типом екологічних коридорів є міграційні маршрути, які зв'язані з циклічним пересуванням і напрямками обміну тваринного світу протягом різних сезонів року.

До складових структурних елементів екомережі включаються: території та об'єкти природно-заповідного фонду; землі водного фонду, водно-болотні угіддя, водоохоронні зони; землі лісового фонду; полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду; землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами; землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового відпочинку населення і туризму та проведення спортивних заходів; інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність; земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України; території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України; частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо; радіоактивно забруднені

землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з окремим статусом [165].

Для Українських Карпат у складі структурних елементів екомережі включаються території природно-заповідного фонду, водоохоронні зони, землі лісового фонду, а також землі оздоровчого та рекреаційного призначення, пасовища, сіножаті та інші земельні ділянки.

Заповідання цінних природних об'єктів, взяття їх під охорону держави, формування екологічної мережі – важливі передумови забезпечення екологічної безпеки Карпат. У регіонах Українських Карпат вживаються кардинальні заходи щодо розширення природно-заповідного фонду. В рамках реалізації Закону України „Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.” [166] впроваджуються регіональні схеми формування екологічної мережі регіонів Українських Карпат. Значна робота проводиться на виконання Указу Президента України „Про заходи щодо подальшого розвитку природно-заповідної справи в Україні” [173].

Для Карпатського регіону, як вважають автори монографічного дослідження, важливе значення має формування екологічної мережі Карпатської гірської системи в умовах транскордонного співробітництва, оскільки території сусідніх країн межують з Україною, а тому назріла необхідність у формуванні екологічної мережі з цими країнами.

Певний інтерес для створення екомережі становлять сільськогосподарські, в тому числі орні землі, які є частиною середовища існування диких рослин і тварин, а також еродовані та інші деградовані землі, які з часом можуть і відтворити свої природні якості за рахунок заліснення, залуження тощо [160, с. 253].

Нормативною основою формування національної екологічної мережі є чинне природоохоронне законодавство, зокрема закони України „Про охорону навколишнього природного середовища” [176], „Про охорону земель” [175], „Про природно-заповідний фонд України” [177], „Про ратифікацію Конвенції про охорону біологічного різноманіття” [178] „Про тваринний світ” [182], „Про рослинний світ” [179], Земельний, Лісовий і Водний кодек-

си України [100, 17, 125] з урахуванням положень міжнародних конвенцій про водно-болотні угіддя (1971 р.), про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.), про збереження мігруючих видів диких тварин (1979 р.), про захист Чорного моря від забруднення (1992 р.), про охорону біологічного різноманіття (1994 р.), про охорону та відтворення транскордонних водостоків та міжнародних озер (1999 р.) [113, 114, 115, 111, 133], а також Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995 р.) [23].

Охорона і використання природних ресурсів, екологічних мереж, в тому числі окремих територій природно-заповідного фонду, може бути успішним тільки при врахуванні еколого-економічних аспектів, які базуються на низці принципів. Такі вимоги особливо характерні для всіх структурних елементів екомережі, до яких, як уже відмічалось, належать території та об'єкти природно-заповідного фонду, землі водного фонду, водно-болотні угіддя, водоохоронні зони, землі лісового фонду, полезахисні лісові смуги, землі оздоровчого, рекреаційного призначення та інші природні території й об'єкти.

Аналіз праць В. І. Вернадського [13, 14, 15, 12], С. А. Подолінського [150], О. І. Фурдичка [238], А. В. Толстоухова [225], М. І. Хилька [239] дозволив виділити низку принципів, які стосуються використання, відтворення та охорони природних ресурсів екологічній мережі, серед яких на найбільшу увагу заслуговують такі:

- єдність використання та охорони природних ресурсів;
- визначення оптимальних норм природокористування;
- нерозривний зв'язок людини з природою;
- комплексний підхід до вивчення та використання природних ресурсів;
- застосування досягнень науки і техніки у природокористуванні.

Карпатська Конвенція щодо удосконалення управління природоохоронною діяльністю, формування програми сталого розвитку базується на завданнях, які витікають з принципів у сфері використання, відтворення та охорони природних ресурсів, а саме [200, с. 23, 24]:

- підвищити ефективність природокористування, екобезпеки і охорони довкілля за рахунок запровадження: нових методів, технологій, норм ефективного і збалансованого управління, сучасних форм контролю, узгодження і регулювання дій, залучення інвестицій, механізмів стимулювання переходу до елементів сталого розвитку;
- досягти узгодження класифікаційно-таксономічних основ обліку природних ресурсів та поліпшення інформаційного забезпечення щодо ними і супутні еколого-економічні загрози на рівні ландшафтної екосистеми;
- забезпечити збалансований розвиток продуктивних сил регіону шляхом удосконалення ринкових відносин з урахуванням екологічних складових, міжсекторальної гармонізації планів дій на басейновій основі, досягнення інтегрованого регулювання розвитку гірських та передгірних районів;
- здійснити поетапну підготовку складових підпрограм (секторальних, ієрархічно-адміністративних, суб'єктних) та узгоджене запровадження принципів сталого природокористування;
- поліпшити екобезпеку шляхом дотримання суб'єктами діяльності вимог законодавства про охорону довкілля;
- забезпечити збалансоване використання земельних ресурсів АПК згідно з Концепцією сталого розвитку агроєкосистем в Україні;
- забезпечити збалансоване використання водних ресурсів та прогресивних методів інженерного і біотичного захисту вод, ґрунтів, берегів річок;
- створити умови для переведення лісового господарства всіх форм власності на водозбірно-ландшафтні принципи екосистемного господарювання, запровадження природоохоронних елементів у системі лісогосподарських заходів, охороні і захисті лісів, технологіях лісокористування;
- вдосконалити користування гірськими луками щодо їх збереження, відновлення біорізноманіття та запобігання розвитку ерозії, зниження верхньої межі лісу;
- створити умови для інтенсифікації розвитку рекреаційної індустрії, міжнародного, „зеленого” та екстремального туризму;
- вдосконалювати охорону довкілля шляхом запровадження екологічних нормативів регулювання антропогенних наванта-

жень на екосистеми, зниження господарського впливу на розвиток екологічних ризиків, сприяння розбудові національної екомережі, розширення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Дотримання зазначених принципів у сфері використання, відтворення та охорони природних ресурсів є особливо актуальним для Українських Карпат, передусім щодо збалансованого розвитку продуктивних сил територій регіону, в тому числі й стосовно поетапної підготовки відповідних підпрограм. Це передусім стосується лісового господарства, зокрема природно-заповідного фонду, а також лук у сенсі їх збереження, відновлення біорізноманіття та попередження розвитку ерозії, зниження верхньої межі лісу.

В економічній теорії розроблені різні підходи до методики визначення еколого-економічного та соціального ефекту від здійснення комплексу взаємопов'язаних функцій використання складових структурних елементів екологічної мережі. В більшості наукових праць розглядаються проблеми еколого-економічних перетворень сучасного господарювання, наукових засад охорони та відтворення земельних ресурсів в умовах сучасного землекористування, в тому числі сільсько- та лісгосподарського призначення, надкористування та використання водно-ресурсного потенціалу.

Значний внесок у визначення теоретичних основ формування методології оцінки екологічного і соціально-економічного ефекту від реалізації функцій окремих елементів екологічної мережі, зокрема лісу і лісгосподарської діяльності, здійснили вітчизняні та зарубіжні науковці: Л. С. Гринів [57], С. А. Генсірук [45; 46], Я. В. Коваль [109], І. М. Синякевич [197], Ю. Ю. Туниця [228; 229], О. І. Фурдичко [238], Б. М. Данилишин, І. К. Бистряков, В. С. Міщенко, М. А. Хвесик [160], І. Г. Яремчук [253], Т. С. Лобовиков [127], І. В. Туркевич [230], Е. Я. Судачков [220] та інші.

За своєю суттю результати охорони, збереження, відтворення природних ресурсів екологічної мережі та природно-заповідного фонду, як уже відмічалось, мають екологічний і соціально-економічний характер. Тому більш доцільно визначати еколого-економічний та соціальний ефект від використання всіх функцій об'єктів такої діяльності. Однак економічний результат взаємодії різних функцій

екологічної мережі та природно-заповідного фонду не завжди може бути представлений у сумарному вигляді. Проблема полягає в тому, що їх взаємодія сама по собі може давати певний ефект.

Необхідно також враховувати час дії та впливу екологічного й економічного ефектів. Економічний ефект може формуватись у міру здійснення виробничо-господарської діяльності, яка дозволена у відповідних складових екологічної мережі, і визначатись прибутком від реалізації результатів. При цьому екологічний ефект не завжди може бути чітко визначений у кількісному вираженні, але він майже завжди дає підвищення якісних показників, які характеризують стан складових екологічної мережі, в тому числі природно-заповідного фонду й екологічного середовища.

У своїх дослідженнях ми розглядаємо екологічну мережу, у складі якої і природно-заповідний фонд, як цілісну систему відтворення, збереження і охорони природних ресурсів і раціонального їх використання, а тому визначення синергічного ефекту має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Процеси синергії проявляються у багатофункціональній спрямованості екологічної мережі, включаючи екологічні, соціальні, природоохоронні функції такої системи і виробничо-господарську діяльність суб'єктів природокористування. Викладений нами підхід може бути використаний при визначенні оптимальних параметрів у взаємодії різних функцій господарської діяльності в екологічній мережі.

Законом України „Про охорону навколишнього природного середовища” (розділ 10) визначено основні положення економічного механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища, які відображені в статтях 41-49 щодо економічних, фінансових заходів з охорони навколишнього природного середовища; зборів за спеціальне використання природних ресурсів та погіршення їх якості; за забруднення навколишнього природного середовища; стимулювання в системі охорони НПС; екологічного страхування тощо [176, с. 32-39].

Аналіз зазначених вище нормативних актів засвідчує, що вони мають еколого-економічне спрямування. Про це свідчать статті Закону України „Про екологічну мережу України”. Зокрема, це стосується статей 14 („Проектування екомережі”) та 15 („Схе-

ми формування екомережі”), а також статті 16 („Перелік територій та об’єктів екомережі”) [165, с. 7, 8].

Економічне забезпечення організації функціонування природно-заповідного фонду в системі екологічної мережі регламентується відповідними статтями розділу 6. Зокрема, у статті 44 відмічається, що ефективна організація і функціонування природно-заповідного фонду забезпечується на основі використання таких економічних засобів [177, с. 28]: економічного обґрунтування організації та розвитку природно-заповідного фонду; економічної оцінки територій та об’єктів природно-заповідного фонду, ведення їх кадастру; диференційованого визначення джерел і нормативів фінансування організації та функціонування природно-заповідного фонду; надання відповідним підприємствам, установам та організаціям, що забезпечують функціонування природно-заповідного фонду, податкових та інших пільг; компенсації у встановленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про природно-заповідний фонд.

У статті 46 відмічено, що фінансування заходів щодо природних, біосферних заповідників та національних природних парків, а також ботанічних садів, дендрологічних та зоологічних парків загальнодержавного значення, здійснюються за рахунок державного (України) та місцевих бюджетів, а регіональних територій та об’єктів ПЗФ — за рахунок місцевих бюджетів. Крім того, в обох випадках можуть залучатися позабюджетні благодійні фонди, кошти підприємств, установ, організацій та громадян.

Стаття 47 „Власні кошти об’єктів природно-заповідного фонду” регламентує, що такі кошти (в тому числі в іноземній валюті), одержані територіями та об’єктами ПЗФ, а також підприємствами, установами та організаціями, у підпорядкуванні яких перебувають такі території та об’єкти ПЗФ інших категорій, від наукової, природоохоронної, туристсько-екскурсійної, рекламно-видавничої та іншої діяльності в межах заповідних територій та об’єктів, що не суперечить їх цільовому призначенню, є їх власними коштами. Ці кошти не підлягають вилученню і використовуються для здійснення заходів щодо охорони відповідних територій та об’єктів ПЗФ [177, с. 29, 30].

Заслуговує на увагу положення статті 47, якою передбачається, що за відвідування територій та об'єктів природно-заповідного фонду їх адміністрації, а також підприємства, установи, організації й громадяни, у підпорядкуванні яких перебувають ці території та об'єкти, за погодженням із спеціально уповноваженими державними органами можуть встановлювати плату та створювати відповідні екологічні фонди для об'єктів ПЗФ. Вважаємо, це положення важливе для територій та об'єктів ПЗФ регіонів Українських Карпат, зокрема Закарпатської області, а тому доцільно розробити нормативи плати за відвідування таких територій та об'єктів.

Для територій та об'єктів ПЗФ відповідно до статті 49 [177, с. 31] передбачено надання податкових та інших пільг. Водночас науково-дослідні роботи на територіях та об'єктах ПЗФ оподатковуються в розмірі 50 % нормативів, встановлених для загального оподаткування таких робіт.

У наданні податкових та інших пільг, що регламентується статтею 49, важливе значення має положення про те, що природні та біосферні заповідники, національні природні та регіональні ландшафтні парки, ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки звільняються від сплати земельного податку. Аналогічно і підприємства, установи та організації звільняються від плати за землі, включені до складу заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Стаття 50 („Екологічне страхування природно-заповідного фонду”) наголошує, що для компенсації шкоди, заподіяної на територіях та об'єктах ПЗФ внаслідок стихійних природних явищ чи промислових аварій та катастроф, проводиться обов'язкове державне чи комерційне екологічне страхування заінтересованих підприємств, установ та організацій. Крім того, в порядку, що визначається законодавством України, можуть бути встановлені й інші види страхування природно-заповідного фонду [177, с. 32].

Отже, законодавча база щодо охорони навколишнього природного середовища та природно-заповідного фонду в системі екологічної мережі НПС України є достатньою і сприяє розширенню територій та об'єктів у сфері природно-заповідної діяльності.

1.3. Методичні підходи до дослідження менеджменту природно-заповідної сфери

Еколого-економічний розвиток характеризується певними явищами і процесами. Вони потребують дослідження, виявлення зв'язків, законів та закономірностей як в екологічній, так і економічній, соціальній та інших сферах. У процесі дослідження використано теоретико-методичні підходи до розгляду еколого-економічних проблем розширеного відтворення територій і об'єктів природно-заповідного фонду – важливих складових екологічної мережі будь-якої країни. Однак зазвичай відокремлено розглядаються економічні, соціальні, екологічні проблеми, в той час як еколого-економічним приділяється недостатня увага. У зв'язку з цим доцільно розширити діапазон науково-дослідних робіт, виходячи з теоретичних постулатів еколого-економічної сфери з метою поглибленого розкриття досліджуваної тематики.

Складність наукових досліджень, комплексність і тривалість виконання зумовлюють необхідність подрібнення їх на взаємоузгоджені та взаємопов'язані етапи [211, с. 45, 46]: визначення та конкретизація еколого-економічної проблеми; попередня розробка теоретичних положень; вивчення історико-економічного та сучасного стану досліджуваної проблеми; збір, систематизація та узагальнення інформації; визначення методики та методів дослідження; розробка висновків і пропозицій; впровадження результатів дослідження тощо.

Науково-методичні положення і принципи, особливо стосовно менеджменту природно-заповідної сфери та охорони природного середовища (ОПС), серед яких провідну роль відіграє екологічна мережа, знаходять своє тактичне втілення в методах та методиці досліджень. Дослідники В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко дають таке визначення поняттям метод та методика [246, с. 73, 74]:

- метод (гр. *methodos*) – спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя. Це також сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання. Різниця між методом та теорією має функціональний характер, тобто, форму-

ючись як теоретичний результат попереднього дослідження, метод виступає як вихідний пункт та умова майбутніх досліджень. У найбільш загальному розумінні метод – це шлях, спосіб досягнення поставленої мети і завдань дослідження. Він відповідає на запитання: як пізнавати?

- методика (гр. *methodike*) – сукупність методів, прийомів проведення будь-якої дослідницької роботи. Методика дослідження – це система правил використання методів, прийомів та операцій.

Цитовані науковці також відзначають, що успіх наукового дослідження значною мірою залежить від вибору найрезультативніших методів дослідження, оскільки саме вони дають можливість досягти поставленої дисертаційної мети. При цьому методи наукового пізнання вони поділяють на загальні й спеціальні, підкреслюючи, що загальні методи на відміну від спеціальних використовуються в дослідницькому процесі в різноманітних науках. Спеціальні методи мають специфічний характер і вивчаються, розробляються та вдосконалюються в конкретних спеціальних науках [246, с. 73, 74].

У процесі здійснення управлінської діяльності у сфері природо-користування, охорони оточуючого середовища, відтворенні природно-заповідних територій та об'єктів, на нашу думку, доцільно використовувати як загальні, так і спеціальні методи наукового пізнання. Залежно від різних підходів до визначення суті теорії, в наукових дослідженнях, виділяють гносеологічну, логічну, методологічну. Зокрема, Д. М. Стеченко, О. С. Чмир дають таке визначення названих теорій [211, с. 78]:

• *гносеологія* (від гр. *γνωστε* – знання і *λογος* – вчення) – це теорія пізнання, що досліджує вихідні умови і загальні основи будь-якого дослідження. По суті вона є узагальненням результатів багатомістової історії, у процесі якої предметно-практична і духовна діяльність людини розширювала горизонт пізнання явищ у природі, суспільстві, мисленні;

• при розробленні *логічної теорії* визначальну роль відіграють етапи наукового пошуку: виникнення ідей; формування принципів, законів, закономірностей, категорій; узагальнення наукових фактів; використання аксіом; висунення гіпотез; доведення теорем;

- *методологія* (від гр. *μεθοδος* – шлях, спосіб пізнання, дослідження та *λογος* – вчення) – наука про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності. вона дає змогу усвідомити природу, принципи і методи, що лежать в основі пізнання дійсності та відтворення її в мисленні.

Дослідники В. В. Ковальчук та Л. М. Моїсєєв відзначають, що кожна конкретна наука використовує свою методологію і свої (спеціальні) методи. У їх трактуванні методологія – це система принципів і засобів організацій та побудови теоретичної і практичної діяльності. Метод – це сукупність прийомів та організацій практичного і теоретичного засвоєння дійсності [110, с. 7]. „Економічна енциклопедія” тлумачить методіку як конкретизацію методу в формі інструкцій, правил дій, чіткого опису способів існування та інше. У названому науковому виданні методологія розглядається з позицій економічної теорії як науки про метод та шляхи досягнення істини (втіленої в науковій теорії, ідеях та ін.), основою якої є система найбільш загальних принципів, методів і способів пізнання економічних систем. Методологія економічної теорії синтезує специфічні методи та способи пізнання майже з 50 економічних дисциплін, є їх базою. Два найважливіших елементи методології економічної теорії – діалектика (діалектичний метод дослідження) та логіка [94, с. 351, 353].

Процес пізнання, в тому числі економічного дослідження, як результат діяльності суб'єкта містить елемент суб'єктивності. Процес теоретичного мислення (науково-обґрунтованого, суб'єктивного мислення) в підсумку підпорядковується тим самим законам, що й розвиток об'єктивного світу [94, с. 514]. Такі процеси пізнання притаманні й дослідженню природно-заповідної сфери. Однак у ній закони природи діють стихійно, а закони пізнання застосовуються людиною усвідомлено і цілеспрямовано. Це особливо стосується дослідження функціональних зон окремих об'єктів і територій природно-заповідної сфери, передусім заповідної зони (заповідного ядра), а також інших зон, які знаходяться за межами заповідної зони, в тому числі пралісів лісових екосистем.

Розширене відтворення територій і об'єктів природно-заповідного фонду з погляду теоретико-методичних основ базується на перехресті екологічної, економічної, соціальної,

біологічної та інших наук. Водночас проблеми еколого-економічного дослідження створення, функціонування та управління територіями і об'єктами ПЗФ в такому аспекті недостатньо вивчені. Як справедливо відмічає О. І. Фурдичко, у природокористуванні є наявність суперечностей між економічними і екологічними явищами, а тому це вимагає розроблення відповідної методології у визначенні стратегії управління такими процесами. Цитований науковець вважає, що суперечності між інтересами економіки та екології повинні вирішуватись на користь останньої, враховуючи наслідки її впливу, і не тільки на стан лісів, але й на забезпечення життєдіяльності людини. Необхідно також врахувати час дії і впливу екологічного і економічного ефектів [238, с. 98, 99].

Наявність таких суперечностей зумовлює необхідність дотримання еколого-економічних засад у збереженні та розширеному відтворенні природно-заповідного фонду, який, як уже відмічалось, є складовою екологічної мережі, що охоплює більше 77 % усієї території області, в той час як по Україні – 38,4 %. Найбільша частка територій та об'єктів ПЗФ регіону припадає на лісовий фонд, а тому наші дослідження спрямовуватимуться передусім на еколого-економічні аспекти розширеного відтворення лісової природно-заповідної сфери в системі міжрегіонального і прикордонного співробітництва.

Питанням науково-дослідних робіт на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду присвячений розділ 5 Закону України „Про природно-заповідний фонд України” [177, с. 25]. Зокрема, в статті 41 цього закону констатується, що науково-дослідна робота на територіях природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду проводиться з метою вивчення природних процесів, забезпечення постійного спостереження за їх змінами, екологічного прогнозування, розробки наукових основ охорони, відтворення і використання природних ресурсів та особливо цінних об'єктів. Заслуговує на увагу стаття 42 зазначеного закону, якою визначені основні напрями наукових досліджень на територіях та об'єктах ПЗФ на основі програм і планів науково-

дослідних робіт, які затверджуються Національною академією наук України та Міністерством охорони навколишнього природного середовища України.

У монографії широко використано еколого-економічну статистичну методологію, яка дозволяє дослідити сукупність факторів, показати процес в цілому, врахувати тенденції розвитку та розмаїтість явищ щодо окремих категорій територій та об'єктів природно-заповідного фонду регіону, в тому числі в межах відповідних зон. Відмітимо, що вибір конкретних методів дослідження диктується характером фактичного матеріалу, умовами і метою конкретного дослідження. При цьому в одній і тій же науковій галузі може бути кілька методик, які постійно вдосконалюються в процесі наукових досліджень. Ці вимоги особливо актуальні для природно-заповідного фонду, оскільки до його складу входять землі лісового, сільськогосподарського (екстенсивного) призначення (полонини, луки, пасовища), водні ресурси, відкриті заболочені землі та ін.

Враховуючи багатогранність тематики у сфері менеджменту природно-заповідного фонду, в монографії застосовано широкий діапазон наукових методів [94, с. 327, 328, 333, 335]:

- *метод аналізу*, який стосується способів, прийомів і засобів дослідження еколого-економічних явищ і процесів на макро- і мікроекономічному рівнях;

- *метод генетичний* (гр. *genesis* – *походження*) – спосіб, метод наукового пізнання екологічних та економічних явищ і процесів у контексті соціально-економічних систем, що ґрунтується на аналізі їх виникнення, походження, становлення та розвитку. Цей метод ми розглядаємо як спосіб наукового пізнання економіко-екологічних явищ і процесів стосовно природно-заповідного фонду;

- *метод групувань* – визначальний етап стадії економіко-статистичного дослідження; науково-організованої обробки інформації, з метою узагальнення індивідуальних даних, виявлення характерних рис і закономірностей. У нашому дослідженні науково-організована обробка стосується зібраного в процесі моніторингового спостереження територій і об'єктів природно-заповідного фонду регіону, який в основному зосереджений в межах лісового фонду;

- *метод індексний* – метод статистичного дослідження, що дає змогу за допомогою індексів зіставляти еколого-економічні та соціальні явища і процеси (кількісним вираженням яких є певні величини), їх приведенням до певної загальної єдності у формі вартісної оцінки, трудових затрат, натуральних витрат та інше;

- *метод оцінки факторів внутрішнього та зовнішнього середовища організації*, тобто спосіб з'ясування впливу рушійних сил внутрішнього та зовнішнього середовищ на результати діяльності підприємств на підпорядкованих ним територіях та об'єктах природно-заповідного фонду.

Важливу роль відведено методам оцінки ефективності реальних інвестицій як способам опису й виміру очікуваних або фактичних економічних, соціальних та екологічно корисних результатів від впровадження інвестиційних проектів, а також їх зіставлення з величиною витрат [94, с. 342] та інші методи.

Виходячи з теоретико-методичних засад комплексного оцінювання земельних ресурсів, ми підтримуємо позицію науковців, що для земель природно-охоронного призначення характерні методи неринкової оцінки територій та об'єктів ПЗФ. Такі методи дозволяють визначити вартість земель природно-заповідної сфери в тих випадках, коли ринкові методи не можуть бути використані. Насамперед неринкова вартісна оцінка земель здійснюється в умовах відсутності ринку [160, с. 163]. При цьому розробка методології еколого-економічної оцінки земель екологічної мережі та природно-заповідного фонду є не тільки вітчизняною проблемою – її необхідність визначена на міжнародному рівні. Зокрема, в Порядку денному на ХХІ ст. (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) визначено, що розроблення більш ефективного способу оцінки суттєво важливої ролі навколишнього середовища як джерела природного капіталу і приймача побічних продуктів виробництва, антропогенного капіталу та іншої людської діяльності сприяє сталому розвитку. Еколого-економічна оцінка землі є міждисциплінарною проблемою, оскільки здійснюється на основі методологічних принципів таких наук, як економіка, географія, екологія, соціологія, що дає можливість отримати обґрунтовані результати в кількісній і якісній формі. Еколого-економічна оцінка земель включає такі складові, як [160, с. 144]: *природно-антропо-*

генна, що охоплює природно-історичну й еколого-економічну, які оцінюються за допомогою визначення кількісно-якісних природних властивостей і соціально-економічних характеристик земель; *сусільно-господарська*, що включає господарське використання землі як засобу сільсько- і лісгосподарського призначення, просторово-операційного базису; *економічна*, що характеризує цінність земель як природно-матеріального блага; *екологічна*, що відображає середовищеформуючі (забезпечення здатності ґрунтів до самовідтворення, збереження і відновлення біорізноманіття і збереження екосистем), середовищезахисні (локалізація, зменшення і усунення зовнішніх шкідливих антропогенних впливів), рекреаційні (санітарно-оздоровчі, культурно-освітні й естетичні властивості й функції земель екологічної мережі).

Природно-заповідний фонд характеризується багатограним різноманіттям рослинного і тваринного світу, а тому основними факторами, що впливають на розвиток рослин, є світло, температура, повітря, вода, поживні елементи. Одним із основних факторів раціонального, невиснажливого природокористування й ефективності інвестиційної політики є реальна оцінка ґрунтової родючості з урахуванням природно-кліматичних умов, що змінюються. З цього приводу С. Г. Струмилін підкреслював необхідність кількісного та якісного обліку земель для складання земельного кадастру. Ним же запропонований критерій порівняння якості земель, порівняльна продуктивність земель на одиницю площі за рахунок природних факторів родючості, серед яких перше місце належить сонячній енергії і волозі, а потім ґрунту, що постачає рослинам поживні речовини [160, с. 64].

Отже, тепло, волога і ґрунт становлять природні ресурси і формують умови сільськогосподарського виробництва в регіонах України і за рівнем якості (відповідності вимогам рослин) природних умов конкретної території здійснюється їх бонітування. Відмітимо, що в „Економічній енциклопедії” визначення поняття бонітування ґрунтів стосується тільки сільськогосподарських культур, де вказано, що це „порівняльна оцінка якості ґрунтів за їх родючістю щодо конкретних сільськогосподарських культур або груп біологічно близьких культур за однакових рівнів агротехніки, інтенсивності землеробства, а також природно-кліматичних умов” [93, с. 114].

В такій же інтерпретації наводиться визначення цього поняття і в „Екологічній енциклопедії” [87, с. 99, 100], де зазначається, що „бонітування ґрунтів – це порівняльна оцінка якості ґрунтів за їх основними природними властивостями, які мають сталий характер та істотно впливають на врожайність сільськогосподарських культур, вирощуваних у конкретних природно-кліматичних умовах”. Водночас у цитованому виданні дається визначення категорії „бонітет” (нім. *Bonitat*, від лат. *bonitas* – доброякісність) як показника якості цінних об’єктів чи угідь у відносних величинах. Застосовується для оцінки окремих компонентів природи або природних ресурсів: вод, земель, лісів та їх територіальних поєднань (мисливських угідь, заповідних ділянок, сільськогосподарських полів та інше). Дані бонітету використовують для економічної оцінки, ведення кадастрів, при проведенні меліорації тощо.

В еколого-економічних дослідженнях, а також у лісівничій практиці використовується поняття „бонітет лісу” – це лісівничо-таксаційна ознака деревостану (насадження). Відображає якість умов зростання за інтенсивністю росту дерев, характеризує ступінь придатності земель для вирощування лісу, їхню продуктивність. Різницю в умовах зростання (і, відповідно, деревної продуктивності лісу) позначають класами бонітету (I–V), варіанти його уточнюють, додаючи латинські букви. Перший клас бонітету означає найкращі умови, а наступні – поступове погіршення їх. З часом для деталізації поділу було виділено вищі за I (Ia та Ib) і нижчі за V (Va та Vb) класи бонітету лісу, а таблицю для насінневих насаджень розширено від 100-річного до 200-річного віку.

Вищенаведена методика використовується і для бонітування лісових екосистем природно-заповідної сфери. При цьому, як уже відмічалось, для заповідної зони (заповідного ядра) центральним завданням є природоохоронні функції, оскільки жодні інші користування не здійснюються. Звідси головною метою бонітування природних умов території є порівняльна якісна оцінка природних умов у кожній області і кожному районі, виявлення того, наскільки певна територія або земельна ділянка в області чи районі має кращі чи гірші умови для задоволення потреб рослинності, передусім лісової, і зокрема для пралісів, необхідних факторів життєдіяльності.

Показник якості природних умов – бонітет, виражений у балах, є інтегральною величиною різноманітних властивостей і ознак, умов зволоження, температури і ґрунтів, вимірюваних у різних одиницях (мм, %, днях, градусах тощо). Бал бонітету встановлюється на основі об'єктивних природних властивостей і ознак природних умов, що використовуються як бонітувальні критерії. Ми підтримує думку науковців, що для бонітування природних умов найкраще використовувати ряд факторіальних показників, які можна об'єднати у три групи [160, с. 171-172]:

- *перша група* факторів відображає умови зволоження і включає такі показники: опади за рік, за квітень-жовтень; запаси продуктивної вологи у метровому шарі ґрунту до початку весни; кількість днів за вегетацією з відносною вологістю повітря, нижчою 30 % та інше;

- *до другої групи* факторів, що характеризують температурні умови, відносять показники: тривалість періоду з температурою повітря вище +10°C; суму активних середньодобових температур вище +10°C; середньодобову температуру повітря за листопад-березень і за квітень-жовтень; середньорічне значення сумарної фотосинтезуючої активної сонячної радіації за період року з температурою повітря вище +10 та +5°C;

- *у третій групі* об'єднані фактори, що характеризують ґрунтові умови, сюди включають такі показники: вміст у ґрунті гумусу, рухомих форм фосфору, обмінного калію, реакцію ґрунтового розчину (рН), площу засолених та кислих земель та ін.

Використовуючи запропоновану методику, можна за допомогою зазначених показників визначити в балах забезпеченість будь-якого регіону умовами зволоження. Оскільки з трьох груп природних факторів перша, що відображає умови зволоження, найбільш суттєво впливає на результати господарської діяльності, а в наших дослідженнях — на продуктивність лісів, в тому числі й пралісів, то до розрахункових балів якості умов зволоження слід вносити поправки з урахуванням цього варіювання. Потім визначаються забезпеченість регіонів температурними умовами за факторіальними показниками, якість яких також виражається в балах. У балах розраховується і їх забезпеченість ґрунтовими умовами за відповідними показниками. Для підвищення вірогідності

даних рекомендується якість трьох груп факторіальних показників (зволоження, температурні, ґрунтові умови) визначати за методикою середнього геометричного з урахуванням поправочних індексів від найбільшого (оптимального) показника.

Для розрахунку забезпеченості умовами зволоження з використанням методики середньгеометричних величин складають таблицю, що включає значення відповідних показників, за якими визначають поправочні індекси шляхом ділення показника по окремій території області на середній показник регіону. Потім за середньою геометричною розраховуються зважені комплексні індекси забезпеченості умовами зволоження для відповідних територій регіону за формулою:

$$I_{зв} = iXI_2 XI_3 \dots I_8, \quad (1.1)$$

де: $I_{зв}$ – зважений комплексний індекс забезпеченості умовами зволоження;

1, 2, 3... і т.д. – окремі індекси, визначені шляхом ділення показника по області на середній чи оптимальний показник по Україні.

Аналогічно розраховують забезпеченість температурними і ґрунтовими умовами.

За цими трьома групами визначаються результати бонітування природних умов досліджуваних територій регіону за формулою визначення середньої геометричної:

$$З_{б.н.у.} = C_{б.у.з.} \cdot C_{б.т.у.} \cdot C_{б.г.у.}, \quad (1.2)$$

де: $З_{б.н.у.}$ – зважений бал бонітування природних умов;

$C_{б.у.з.}$ – середньпропорційний бал умов зволоження;

$C_{б.г.у.}$ – середньпропорційний бал ґрунтових умов.

Одним з підходів при визначенні взаємодії різних аспектів природно-заповідної сфери, екологічної мережі щодо відновлення, збереження природних ресурсів, зокрема лісових екосистем використання окремих з них є визначення синергічного ефекту. Синергічний ефект, синергія (*гр. synergos* – той, що діє разом) – це

поява нової продуктивної сили або якісно нових джерел розвитку, підвищення ефективності діяльності в результаті поєднання окремих частин, елементів, факторів у єдину систему за рахунок так званого системного ефекту (емерджентності) [92, с. 359]. В іншому науковому виданні [238, с. 99] стверджується, що термін „синергія” в перекладі з грецького означає співдію, сумісне функціонування систем, або компонентів однієї системи, коли сумарний результат (ефект) від їх взаємодії перевищує суму локальних ефектів від дії кожного окремого компонента. В економічній теорії процеси синергії досить широко використовуються при визначенні соціально-економічної ефективності функціонування складних багатоцільових систем, розробленні науково-технічних програм розвитку складних об’єктів.

Для природно-заповідного фонду лісових екосистем характерні такі явища, як синергія, тобто „фундаментальна властивість природи, що спонукає матеріальні сутності виявляти здатність до кооперативної (узгодженої) поведінки (синергетизму), внаслідок чого вони об’єднуються в систему. Синергія є основою самоорганізації природних систем. Близьким до цього поняття є і категорія „синергетизм”, тобто „прояв кооперативної (узгодженої) поведінки природних матеріальних сутностей, внаслідок чого вони об’єднуються в системи, здатність до синергетизму є наслідком фундаментальної властивості природи – синергії, яку має кожна її матеріальна сутність”. Поняття „синергізм” тлумачиться як „комбінований вплив двох чи більше чинників, за якого спільна дія значно перевершує ефект кожного компонента та їхньої суми”. В контексті наведених вище понять важлива роль відводиться синузії, тобто „сукупності популяцій, що перебувають у біоценозі та належать до видів однієї життєвої форми... напівсинузійальність властива складним ярусно-диференційованим угрупованням, сформованим різними життєвими формами, наприклад лісом” [89, с. 242]. У загальному вигляді еколого-економічний ефект від діяльності природо-заповідних об’єктів та територій може бути виражений такою формулою:

$$E^{ee} = E_{imm} + \sum_{i=1}^n e_i^{ee} q_i t_i, \quad (1.3)$$

де E^{ec} – загальна величина еколого-економічного ефекту;

$E_{\text{інт}}$ – інтегральна величина економічного ефекту від реалізації товарної продукції за зонами, які розташовані за межами заповідного ядра, а також робіт і послуг населенню;

e_i^{ee} – частка еколого-економічного ефекту від здійснення i -го заходу із збереження природних екосистем, рекреаційні функції на одиниці площі територій ПЗФ;

q_i – обсяг робіт по здійсненню i -ї функції;

t_i – термін часу здійснення i -ї операції.

Синергічний ефект може бути визначений як різниця між загальною величиною еколого-економічного ефекту від функціонування природно-заповідної сфери і сумарною величиною ефекту, яка може бути отримана в результаті ізольованого здійснення окремих функцій по використанню ресурсного потенціалу, реалізації заходів щодо збереження природно-заповідних територій, в тому числі лісових екосистем, за формулою:

$$\Delta E_e = E_{nзф}^{ee} - \sum_{i=1}^n e_i^{ee}, \quad (1.4)$$

де ΔE_e – синергічний ефект;

$E_{nзф}^{ee}$ – еколого-економічний ефект, від функціонування об'єктів та територій природно-заповідного фонду;

$\sum_{i=1}^n e_i$ – сукупний еколого-економічний ефект обчислений як сума еколого-економічних ефектів від ізольованої реалізації кожної i -ї функції раціонального природокористування і природозбереження.

Синергічний ефект (ΔE_e) може бути позитивним або від'ємним, тобто між залежностями (формули 1.3 і 1.4) може зберігатися нерівність:

$$E^{ee} \langle E_{nзф}^{ee} \text{ або } E^{ee} \rangle E_{nзф}^{ee}, \quad (1.5)$$

де E^{ec} – загальна величина еколого-економічного ефекту;

$E_{nзф}^{ee}$ – еколого-економічний ефект від функціонування об'єктів та територій ПЗФ.

Аналіз наукових джерел [94, с. 359; 245, с. 124] дає можливість побудови „дерева цілей” з метою вирішення проблем розширеного відтворення природно-заповідної сфери регіону. Цілі можуть походити одна з одної, утворюючи своєрідне „дерево”, від „стовбура” якого, що відповідає місії організації, відгалужуються кілька великих „гілок”, що символізують загальноорганізаційні цілі, які, у свою чергу, розгалужуються на дрібніші, що відповідають специфічним; останні також можуть бути конкретизовані.

Мета (ціль) є бажаним, можливим і необхідним станом об’єкта, якого треба досягти, тобто кінцевим результатом, що визначає напрями та способи дій суб’єкта управління. Характерною особливістю управління (менеджменту) заздалегідь визначеними цілями є комплексність підходу та його програмність, що спонукає до [94, с. 325-326]: розробки програми і визначення структури та джерел ресурсів їх досягнення, визначення терміну виконання, а також вибору системи моніторингу та контролю за процесом досягнення поставлених цілей.

Цілі класифікують за масштабністю, термінами реалізації, частотою постановки та інше, визначаючи передусім генеральну мету, економічну, або соціально-економічну. Найчастіше такою метою є прибутковість. Для досягнення генеральної мети необхідно довести її зміст до кожного рівня виконавців. Це можливо за допомогою декомпозиції цілей та завдань – побудови „дерева цілей”, що передбачає постановку конкретних вимірних завдань, покладених в основу конкретних видів робіт. ”Дерево цілей” – графічне зображення підпорядкованості та взаємозв’язків цілей і завдань однієї чи кількох систем. Складні та комплексні цілі поділяють відповідно до обраних критеріїв на менш складні, а ті – на прості та найпростіші цілі. Метод розкриття структури системи, за якою її поділяють на окремі складові, має назву „декомпозиція”, або „розукрупнення”. Отже, менеджмент заздалегідь встановленими цілями набуває характеру програмно-цільового управління, що підсилює обґрунтованість планів та програм, підвищує гарантії їх своєчасного та якісного виконання, хоча запровадження цільового управління (менеджменту) не потребує жодних спеціальних змін у структурі апарату управління та переліку їх функцій.

Розділ 2

РЕГІОНАЛЬНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ

2.1. Еволюція та особливості становлення природно-заповідних територій Закарпатської області

У Карпатському регіоні, окрім Карпатського біосферного заповідника, до природно-заповідних територій належать ще шість національних природних парків. Деякі з них виникли до проголошення незалежності України. Так, ще в 1908 р. угорські лісники на території теперішнього Ужанського національного природного парку виділили для резервату кілька сотень гектарів букових та смерекових пралісів. Територіям та об'єктам Карпатського біосферного заповідника, а також національним природним паркам притаманні пралісові екосистеми, тобто природні лісові екосистеми, що сформувалися спонтанним природним шляхом, не порушені антропогенним впливом. При цьому розрізняють квазіпралісові (умовно пралісові) екосистеми, в яких незначний тимчасовий антропогенний вплив проявився в окремих парцелах, але він не змінив їхню природно-ценотичну структуру, і протягом короткого періоду природний стан екосистеми може відновитися. Встановлено такі критерії визначення пралісових екосистем: різновіковість дендрофлори, багатоярусність фітоценозу, природне відмирання та природна деструкція дерев тощо [89, с. 138, 139].

В окремих наукових виданнях стверджується, що сьогодні пралісами чи близькими до них лісами вважають ще 3 тис. га лісу. Зокрема, Ужанський національний природний парк належить до трилатерального біосферного резервату „Східні Карпати”, який знаходиться на стику трьох країн: Польщі, Словаччини та України. Залишки букових, ялицевих та смерекових пралісів спостерігаються також на території таких природних парків, як „Сколівські Бескиди”, „Гуцульщина”. Найбільша частка пралісових екосистем збереглася в Закарпатській області (рис. 2.1).

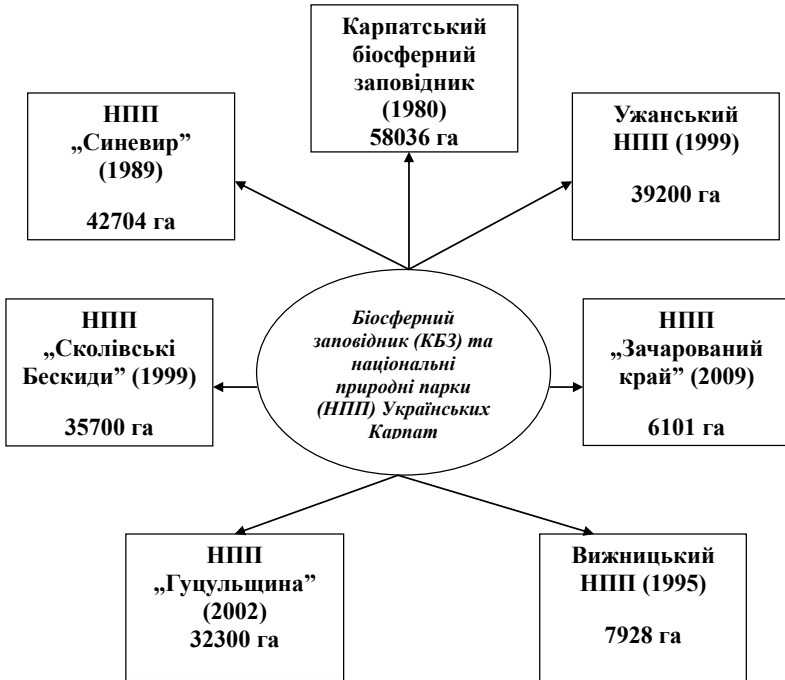

Рис. 2.1. Природно-заповідні території та об'єкти загальнодержавного значення Карпатського регіону [154, с. 41; 87, с. 121, 244; 89, с. 249].

Узагальнені дані щодо об'єктів та площ Карпатського біосферного заповідника та національних природних парків загальнодержавного значення Карпатського регіону свідчать, що із 7 таких об'єктів 4 розташовані в Закарпатській області. Цей феномен можна пояснити тим, що тут краще, ніж в інших областях Карпатського регіону збереглися пралісові екосистеми. Із 221,9 тис. га площі таких об'єктів на Закарпаття припадає 146 тис. га, або 65,8 %.

У складі природно-заповідного фонду регіону важливу роль відіграє Карпатський біосферний заповідник, Синевирський та Ужанський національні природні парки (НПП), площа яких у цілому становить 83,4 % (133,2 із 159,6 тис. га) до всього природно-заповідного фонду області.

Прикордонне розташування Закарпаття справило свій вплив як на населення регіону, так і лісокористування. На території, де століттями перекроювалася карта краю, порівняно пізно впровадилася індустріалізація й лісогосподарське користування. Як вважає директор Карпатського біосферного заповідника Ф. Гамор, можливо, це одна з причин того, що в Закарпатті збереглися праліси [154, с. 7]. На сьогодні рештка пралісів – це спадщина європейського значення. Тому до найвідповідальніших завдань лісових природно-заповідних територій належить, з одного боку, охорона пралісів, а з іншого – уможливлення обмеженого доступу для відвідувачів.

На основі дослідження та узагальнення наукових джерел стосовно створення і становлення природно-заповідного фонду Закарпаття ми виокремлюємо кілька еволюційних етапів заповідної справи в регіоні. Перший етап стосується періоду напередодні Першої світової війни, коли регіон входив до складу Австро-Угорщини. Зокрема, у цей період були створені такі об'єкти ПЗФ:

- лісовий резерват „Стужиця” (1912 р.) площею 331,8 га. Значна частина пралісу цього лісового резервату була вирубана у 40-50-х роках ХХ ст. при командно-адміністративній системі. Залишилося 92 га, які на сьогодні включені до складу Ужанського національного природного парку;

- лісовий резерват „Поп Іван Мармароський” (1912 р.) площею 221,9 га в околицях с. Трибушани (нині с. Ділове Рахівського району) і розширений у 1932 р. до 412,2 га. Відновлений у 1974 р. із статусом заказника державного значення „Білий Потік” на площі 378 га. З 1990 р. включений до складу Карпатського біосферного заповідника;

- лісовий резерват „Тихий” (нині Великоберезнянський район), створений у 1913 р. на площі 14,9 га у верхів'ях ріки Уж. У 1932 р. розширений до 110 га, вирубаний у 50-х роках минулого століття. У 1969 р. заново створений на сусідній ділянці площею 25 га.

- Другий етап розпочинається після завершення Першої світової війни із входженням Закарпаття до складу Чехословацької Республіки. Зокрема, у цей період були створені такі заповідні території:

- лісовий резерват „Явірник” в околицях с. Кострино Великоберезнянського району (1932 р.) на площі 130 га з метою охо-

рони букового пралісу. Вирубаний у 50-х роках ХХ ст., у 1975 р. заново створений на сусідній ділянці пралісу площею 86,4 га;

- лісовий резерват „Шипот” Перечинського району (1936 р.) на площі 2397,3 га. У 50-х роках минулого століття частково вирубаний. У 1983 р. частина території (606 га) була відведена під заказник державного значення „Соколові скелі”. Решта території в 1985 р. набула статусу заказника державного значення „Тур’є-Полянський”;

- лісовий резерват „Анталовецька Поляна” Ужгородського району (1936 р.) на площі 175,6 га. Частково вирубаний у 50-х роках ХХ ст. і сьогодні не існує;

- лісовий резерват „Високий камінь”, створений у 30-х рр. минулого століття. У 1975 р. відновлений на площі 22 га із статусом пам’ятки природи загальнодержавного значення під такою ж назвою;

- болотний резерват „Чорний мочар”, створений у 30-х роках ХХ ст. на території Березівського та Мукачівського районів. У 60-х роках повністю меліорований та осушений і сьогодні не існує;

- лісовий резерват „Синяк”, створений у 30-х роках ХХ ст. в околицях с. Довге (Іршавський район), у минулому маєток угорського графа Телекі. Сьогодні не існує. Така ж доля спіткала і лісовий резерват „Апецька”, який був створений на околицях с. Великий Бичків;

- лісовий резерват „Широкий Луг” (Тячівський район), створений наприкінці 20-х років минулого століття, сьогодні не існує. Схожа доля спіткала і таких лісових резервів (ЛР), як:

- з охорони кедра та буково-ялицевих пралісів „Великий Маташук” (околиці смт Усть-Чорна Тячівського району);

- з охорони дуба (с. Округла Тячівського району);

- з охорони полонин „Берліаска”, „Гребінь” та сосни чорної „Черленяк” (околиці с. Брустури, нині с. Лопухів Тячівського району);

- ЛР „Флорик” (околиці с. Кобилецька Поляна Рахівського району).

У другому періоді також були створені лісовий резерват „Ями” з метою охорони зеленої вільхи в с. Люта Великоберезнянського району та ЛР „Брустури”, створений біля полонини

Плоска в Горганах на висоті 1440 м н.р.м. з метою охорони сосни кедрової європейської. Сьогодні ці резервати не мають природоохоронного статусу, а тому їх необхідно включити до складу природно-заповідного фонду Закарпаття.

Третій еволюційний етап заповідної справи належать до періоду командно-адміністративної системи, коли Закарпаття у січні 1946 р. було включено до складу колишнього Радянського Союзу. У цей період відновлюються резервати на південних гірських схилах полонини Красної у басейнах річок Великої і Малої Угольки (Угольський лісовий заказник, Тячівський район), а наприкінці 60-х років ХХ ст. у басейні р. Лужанка (Широколужанський флористичний заказник, Тячівський район). Дещо пізніше, повністю в попередніх межах, але з наданням іншого природоохоронного статусу, реставруються резервати в інших гірських масивах: заказники державного значення „Стужиця”, „Кевелів”, „Кедрин”, „Кам’янка”, „Свидовецький”, „Соколові скелі”, „Тур’є-Полянський”, „Явірник”, „Високий камінь”; заказник місцевого значення „Тихий”.

У 1968 р. уряд України з метою збереження унікальних гірських ландшафтів прийняв постанову про організацію на базі цих та інших заказників Карпатського державного заповідника площею 12672 га.

Територіально до Карпатського державного заповідника у складі окремих лісництв були включені ділянки субальпійських і альпійських лук, більшість яких охоронялися ще в 20-30-х роках минулого століття.

За радянський період існування Карпатського державного заповідника його територія неодноразово збільшувалася. У 1979 р. до заповідника приєднано флористичний заказник Долина нарцисів (Хустський район), у 1980 р. – Широколужанський флористичний заказник (Тячівський район), 1990 р. – заказники „Радомир”, „Білий потік”, „Кузій”.

У 1989 р. в Закарпатті створено національний природний парк „Синевир” площею 40400 га, куди увійшли заказник державного значення Кам’янка, пам’ятка природи – Синевирське озеро та ряд інших природоохоронних об’єктів.

Початок четвертого етапу припадає на період проголошення Україною незалежності. Цей етап характеризується подальшим розширенням природно-заповідного фонду як державного, так і місцевого значення (див. табл. 2.3 та табл. 2.4).

П'ятий еволюційний етап заповідної справи характеризується створенням транскордонних охоронних територій у зв'язку з наближенням кордонів Євросоюзу до кордонів України (у 2004 р. членами ЄС стали Польща, Угорщина, Словаччина, а в 2007 р. – Румунія). Відмітимо, що ще у 1970 р. Консультативна Асамблея Ради Європи розробила Рекомендації № 587 [117] щодо створення регіональних і транскордонних національних парків. У багатьох випадках території ПЗФ, які заслуговують на спеціальну охорону і придатні за своїм географічним розташуванням для рекреаційного використання, перетинають національні кордони. Консультативна Асамблея рекомендувала на їх базі створювати транскордонні природні резервати. У Рекомендаціях висловлювалося переконання, що збільшення кількості таких резерватів буде сприяти посиленню співробітництва і солідарності між народами Європи.

На нашу думку, таке співробітництво також сприятиме інтеграції України до Євросоюзу, на чому неодноразово наголошувалося у виступах очільників України. Крім того, слід врахувати, що області Карпатського регіону як і території сусідніх країн, належать до Карпатської гірської системи, а тому транскордонні природні резервати повинні функціонувати на єдиних еколого-економічних принципах охорони, збереження і відтворення лісових екосистем з дотриманням вимог раціонального природокористування.

У зв'язку з цим проблеми вивчення й охорони заповідних екосистем Карпатської гірської системи в умовах транскордонного співробітництва на стику п'яти держав – Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії і України є особливо актуальними і вимагають об'єднання зусиль науковців-екологів, економістів, геологів, географів, біологів, лісівників, а також практиків.

Після проголошення незалежності України дедалі більшої значимості набувають проблеми природоохоронної діяльності (в тому числі відтворення лісових екосистем; див. Додаток А), передусім це стосується об'єктів та територій природно-заповідного фонду України та її регіонів (див. Додаток Б). Серед наукових публікацій, присвячених природно-заповідній сфері Закарпаття, слід відмітити: „Біорізноманіття Карпатського біосферного заповідника” [6], “Екологічні” основи оптимізації режиму охорони і використання природно-заповідного фонду [90], „Міжнародні аспекти вивчення та охорони біорізноманіття

Карпат” [134], „Сстійкий розвиток сільського господарства та збереження біорізноманіття” [212], „Заповідні екосистеми Карпат” [213], „Репресовані резервати” [190], „Природні ресурси Закарпаття” [152], „Екологічний стан Закарпаття. Проблеми і перспективи.” [142] та інші.

Особлива увага у сфері охорони природно-заповідного фонду відводиться гірським територіям. Як відомо, 2002 р. рішенням Генеральної Асамблеї ООН ще в 1998 р. було оголошено Міжнародним роком гір. І це не випадково, адже у „Порядку денному на XXI сторіччя”, схваленому Конференцією глав держав світу в Ріо-де-Жанейро, значна увага відводиться розвитку та збереженню гірських регіонів, а в їх складі – лісових екосистем. Гори, будучи надзвичайно екологічно вразливими, розглядаються передусім як місця величезного біорізноманіття, значних запасів води, корисних копалин, лісової та сільськогосподарської сировини. Гірські екосистеми справляють суттєвий вплив на життя майже половини населення земної кулі, а 10 % жителів нашої планети безпосередньо проживає на гірських територіях.

Гірській проблемі була присвячена міжнародна конференція 14-18 жовтня 2002 р., яка відбулася у м. Рахові (Закарпатська область) на базі Карпатського біосферного заповідника. Серед наукових публікацій двох-томного видання матеріалів цієї конференції [55, 56] слід відмітити виступи дослідників Ф. Д. Гамора, В. С. Кравціва, В. О. Крамарця, А. М. Дейнеки та М. І. Коханця, М. А. Лендела, М. В. Газуди, С. М. Стойки [56; 216, с. 179-185], І. Волощука [18, с. 296-302], М. М. Цюбика [241, с. 174-176], В. П. Брусака [7, с. 229-233], Й. Й. Бундзяка [9, с. 233-235], М. М. Капраля [104, с. 298-300], Л. М. Фельбаби-Клушиної [237, с. 540-544].

Природоохоронні проблеми ПЗФ у наукових дослідженнях, як уже наголошувалось, в основному розглядаються тільки в екологічному аспекті, а еколого-економічним засадам приділяється недостатня увага. Це і обумовило доцільність дослідження цієї проблеми на основі еколого-економічних засад створення і функціонування об’єктів та територій ПЗФ.

Відмітимо, що статистична інформація не відображає достовірних даних щодо природно-заповідного фонду як України, так і її регіонів, в тому числі й Закарпатської області. В статистичних щорічниках України та Закарпатської області наводяться

дані щодо природно-заповідного фонду, в який включені тільки біосферні заповідники та природні національні парки. Так, у 1990 р. в Україні налічувалося тільки 21 такий об'єкт площею 407,0 тис. га, а в 2012 р. – 63 об'єктів площею 1565,2 тис. га [209, с. 496], а в Закарпатській області відповідно 2 та 3 об'єкти площею 60,3 та 146,3 тис. га [204, с. 289]. Природно-заповідний фонд областей Карпатського регіону за територіальною ознакою, за винятком Закарпатської області, як ми уже зазначали, ще незначний, що видно з аналізу показників табл. 2.1, яка відображає кількість та площу заповідників і природних національних парків.

Таблиця 2.1

**Заповідники та природні-національні парки областей
Карпатського регіону***

(тис.га)

Аналізовані області	Усього земель		В тому числі: заповідників та природних- національних парків (ПНП)		% заповід- ників та ПНП до всіх земель (2012)
	2000	2012	2000	2012	
Закарпатська	1275,3	1275,3	113,2	146,3	11,5
Івано-Франківська	1392,7	1392,7	55,7	114,3	8,2
Львівська	2183,1	2183,1	29,7	60,0	2,7
Чернівецька	809,6	809,6	7,9	27,8	3,4
Разом, області Карпатського регіону	5660,7	5660,7	206,5	348,4	6,2
Довідково: Україна	60354,8	60354,9	887,5	1565,2	2,6
% до України					
області Карпатського регіону	9,4	9,4	23,3	22,3	х
Закарпатська область	2,1	2,1	12,8	9,3	х

*Узагальнено за джерелом: [203, с. 289, 21].

Для усіх областей Карпатського регіону характерне більш масштабне розширене відтворення природно-заповідного фонду, як для України в цілому. На області Карпатського регіону припадає 9,4 % усієї площі земель України, а на заповідники та ПНП – 23,3 % у 2000 р. та 22,3 % у 2012 р. На фоні областей Карпатського регіону вигідно виділяється Закарпатська область, де зосереджено 9,3 % усієї площі природно-заповідного фонду України, в той час як площа усіх земель становить тільки 2,1 % до усього земель України.

Природа Закарпатської області порівняно з Прикарпаттям збережена краще, оскільки на відносно великих площах ще збереглися природні екосистеми. Невипадково природу Закарпаття часто прирівнюють до природи Швейцарії, а область називають Карпатською Швейцарією. Природа Закарпаття залишається все ще досить збереженою і поки що не до кінця порушеною людською діяльністю. Без перебільшення можна відмітити, що на сьогодні тут представлені найкраще збережені лісові та високогірні природні ділянки не лише України, але й Західної та Центрально-Східної. Ці ділянки взяті під охорону держави і становлять природно-заповідний фонд, один з найбагатших серед областей України. Тут представлений весь спектр природоохоронних територій, починаючи від біосферного заповідника і закінчуючи пам'ятками природи місцевого значення [158, с. 9, 210].

У наукових виданнях стверджується, що до складу природно-заповідного фонду України входять 17 природних і 4 біосферних заповідники, 12 національних природних парків, 292 заказники, 132 пам'ятки природи, 17 ботанічних садів, 7 зоологічних парків, 19 дендрологічних парків, 88 парків пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення та 6452 об'єкти місцевого значення [200, с. 223]. Водночас відсутні дані щодо площі інших об'єктів ПЗФ та екомережі як на державному, так і регіональному рівнях. Дослідження свідчать, що до цілісної системи екологічної мережі як України, так і Закарпатської області належать сіножаті, пасовища, ліси та інші лісовкриті площі, відкриті заболочені землі та відкриті землі без рослинного покриву, або з незначним рослинним покривом, а також землі під водою, що відображає табл. 2.2, аналіз показників якої свідчить, що Закарпатська

Екологічна мережа України та Закарпатської області*

(на 1 січня 2013 р.)

Назва угідь	Україна		Закарпатська область	
	тис. га	частка до загальної площі країни, %	тис. га	частка до загальної площі регіону, %
Усього земель (територія)	60354,9	100,0	1275,3	100,0
в т.ч. землі екомережі:				
сіножаті	2410,5	4,0	94,7	7,4
пасовища	5459,6	9,0	130,3	10,2
ліси та інші лісовкриті площі, всього	10621,4	17,6	723,7	56,8
радіоактивно забруднені землі, що не використовуються в господарстві	136,0	0,2	-	-
відкриті заболочені землі	980,1	1,6	0,8	0,1
відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом	1180,8	2,0	15,0	1,2
землі під водою, всього	2423,0	4,0	18,4	1,4
Разом земель екологічної мережі	23210,8	38,5	982,9	77,1

*Розраховано за джерелом: [210, с. 102, 483; 203, с. 288; 199, с. 79, 181].

область має розгалужену систему екологічної мережі, яка становить 77,1 % до усіх земель (території) регіону, в той час як по Україні – 38,4 %.

Найбільша площа екологічної мережі припадає на ліси та інші лісовкриті площі, які на початок 2013 р. становили 56,8 % в Закарпатській області, а в Україні – 17,6 %. Висока частка в складі екологічної мережі сіножатей та пасовищ (17,6 % у регіоні, в Україні – 13,0 %). Водночас в регіоні незначна частка земель під водою у складі екомережі (1,4 % в регіоні, а в Україні – 4,0 %). Аналогічна ситуація і щодо відкритих і заболочених земель. Регіон вигідно відрізняється від північних регіонів та України

в цілому щодо радіоактивно забруднених земель, оскільки такі землі на території області відсутні.

Враховуючи, що статистична інформація вкрай обмежена і не відображає всієї наявної територіальної мережі та об'єктів природно-заповідного фонду, в монографії використані та узагальнені матеріали дослідження в розрізі всіх багатогранних типів ПЗФ, які підпорядковані Міністерству охорони навколишнього природного середовища України та обласному управлінню лісового господарства (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Біосферний заповідник та національні природні парки загальнодержавного значення Закарпатської області*

(станом на 01.01.2012 року)

№ з/п	Назва об'єкта ПЗФ та його місцезнаходження	Тип	Площа, га, за даними:			Адміністративні райони (території розміщення об'єктів ПЗФ)
			статисти-ки	фактичні дані	відхилення (+, -)	
1.	Карпатський біосферний заповідник (КБЗ), м. Рахів	Біосферний заповідник	...	58035,8	х	Рахівський, Тячівський, Хустський, Виноградівський
2.	НПП „Синевир”, с. Синевир-Остріки	Національний природний парк	...	42704,0	х	Міжгірський
3.	Ужанський НПП, смт. В. Березний	Національний природний парк	...	39159,3	х	Великобerezнянський
4.	НПП „Зачарований край”	Національний природний парк	...	6101,0	12500,1	Іршавський
	Разом:		133500,0	146000,1	-12500,1	7 районів
	Інші об'єкти ПЗФ		...	70992,2	-70992,2	13 районів
	Всього об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення		133500,0	216992,3	83492,3	13 районів

*Узагальнено на основі джерела: [58 та Додатку В].

Матеріали дослідження (табл. 2.3), засвідчують, *по-перше*, суттєві розбіжності між статистичними та фактичними даними щодо площі об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення. Зокрема, у першому випадку площа ПЗФ загальнодержавного значення становить 133,5 тис. га, а за даними нашого дослідження – 217,0 тис. га, тобто відхилення становить більше як 83,5 тис. га. *По-друге*, подана статистична інформація стосується тільки трьох об'єктів ПЗФ, тоді як у наявності є чотири, площа яких становить 146,0 тис. га, тобто розбіжність становить – 12,5 тис. га. *По-третьє*, на інші об'єкти ПЗФ загальнодержавного значення, як свідчать матеріали наших досліджень, припадає майже 71 тис. га, що не зазначено у статистичних матеріалах.

Із чотирьох згаданих об'єктів ПЗФ тільки один (НПП „Синевир”) створено відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР (05.01.1989 р. № 7), а розширено відповідно до Указу Президента України від 29.12.2009 р. № 1118/2009, інші об'єкти набули статусу після проголошення незалежності України. Так, Карпатський біосферний заповідник (КБЗ) створено на основі Указу Президента України від 26.11.1993 р. № 563/93; Ужанський НПП – Указом Президента України від 27.09.1999 р. № 1230/99; НПП „Зачарований край” створено нещодавно згідно з Указом Президента України від 21.05.2009 р. (раніше цей об'єкт належав до ПЗФ місцевого значення). Перші три об'єкти підпорядковані Державному управлінню охорони навколишнього природного середовища в Закарпатській області Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, а НПП „Зачарований край” – обласному управлінню лісового господарства (ДП Загатянське ЛГ). Водночас багато об'єктів ПЗФ розташовані на територіях державних лісгосподарських і лісомис-ливських підприємств, а також інших землекористувачів (землевласників) (табл. 2.4).

**Класифікація заказників загальнодержавного значення
Закарпатської області***

№ п/п	Назва об'єктів ПЗФ	Кількість, од.	Площа, га	Адміністративні райони, місто (території розміщення об'єктів ПЗФ)	Назва підприємства, організації, установи землекористувача (землевласника), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ
1.	Ландшафтні	1	1026,0	Тячівський	ДП „Мокрянське лісомисливське господарство (ЛМГ)”
2.	Лісові	3	1501,0	Воловецький, Рахівський, Міжгірський	ДП: „Воловецьке ЛГ” „Великобичківське ЛМГ” „Міжгірське ЛГ”
3.	Ботанічні	8	2173,0	Виноградівський Рахівський Тячівський	ДП: „Виноградівське ЛГ” „Рахівське ЛМГ” „Брустурянське ЛМГ” „Мокрянське ЛМГ”
4.	Загально-зоологічні	4	6807,0	Іршавський Перечинський Ужгородський Воловецький	ДП: „Довжанське ЛМГ” „Перечинське ЛГ” „Ужгородське ЛГ” „Воловецьке ЛГ”
5.	Орнітологічні	1	606,0	Перечинський	ДП „Перечинське ЛГ”
6.	Гідрологічні	1	105,0	Рахівський	ДП „Ясинянське ЛМГ”
7.	Загально-геологічні	1	150,0	Іршавський	ДП „Загатянське ЛГ”
	<i>Разом:</i>	<i>19</i>	<i>12368,0</i>	<i>9 районів</i>	<i>11 державних лісо-та лісомисливських господарств</i>

*Узагальнено на основі джерела: [58 та Додатку В].

Значна кількість об'єктів ПЗФ належить до пам'яток природи загальнодержавного значення, що відображає табл. 2.5.

Таблиця 2.5

**Пам'ятки природи загальнодержавного значення
у Закарпатській області***

№ з/п	Назва об'єктів ПЗФ	Кількість, од.	Площа, га	Адміністративні райони, місто (території розміщення об'єктів ПЗФ)	Назва підприємства, організації, установи землекористувача (землевласника), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ
1.	Комплексні	1	22,0	Воловецький	ДП „Воловецьке ЛГ”
2.	Ботанічні	6	385,0	Великобerezнянський Ужгородський Рахівський Міжгірський Берегівський	ДП: „Великобerezнянське ЛГ” „Ужгородське ЛГ” „Великобичківське ЛМГ” „Міжгірське ЛГ” „Берегівське ЛГ” КБЗ
3.	Лісові	1	42,0	Міжгірський	ДП „Міжгірське ЛГ”
4.	Гідрологічні	1	15,0	Іршавський	ДП „Загатянське ЛГ”
5.	Ботанічні сади	1	86,4	м. Ужгород	ДВНЗ „Ужгородський національний університет”
6.	Парк-пам'ятки садово-паркового мистецтва	1	38,0	м. Ужгород Мукачівський	Парк „Боздошський” Парк „Під Замком” Санаторій „Карпати”
	<i>Разом:</i>	<i>11</i>	<i>588,4</i>	<i>8 районів, 1 місто</i>	<i>9 державних лісо-та лісомисливських господарств</i>

*Узагальнено на основі джерела: [58 та Додатку В].

Матеріали дослідження (табл. 2.5), свідчать, що на 11 об'єктів – пам'яток природи припадає 588,4 га. Всі об'єкти цієї групи розташовані на території 8 районів, а один з них – у м. Ужгороді (ботанічний сад, площа 86,4 га). На фоні пам'яток природи виділяється парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва санаторію „Карпати” (площа

38,0 га), що знаходиться в Мукачівському районі. Найчисленнішу групу серед пам'яток природи представляють ботанічні сади, які знаходяться на територіях державних підприємств, а саме: Великоберезнянського, Ужгородського, Міжгірського та Брегівського лісових господарств, а також Великобичківського лісомисливського господарства, і один з них – на території Карпатського біосферного заповідника. На території лісогосподарських підприємств також розташовані комплексна, лісова та гідрологічна пам'ятки природи. Отже, основною складовою є лісові екосистеми лісогосподарських та лісомисливських господарств регіону.

Загалом на територіях природно-заповідного фонду, що підпорядковані Міністерству охорони навколишнього природного середовища України та Державному управлінню охорони навколишнього природного середовища в Закарпатській області, а також лісогосподарським та лісомисливським господарствам, зосереджено 34 об'єкти загальнодержавного значення (див. Додаток В), з яких 4 об'єкти – це Карпатський біосферний заповідник, НПП – “Ужанський”, “Синеvir” та “Зачарований край” (ДП Загатянське ЛГ); 19 заказників та 11 пам'яток природи.

Відмітимо, що ботанічний сад державного вищого навчального закладу (ДВНЗ) „Ужгородський національний університет” знаходиться на землях міського фонду і є об'єктом неприродного походження (штучно створеним). Нами узагальнено (див. Додаток В) розподіл таких об'єктів у розрізі кварталів та виділів лісового фонду регіону. Аналогічна ситуація щодо місцезнаходження територій та об'єктів ПЗФ місцевого значення, які не враховуються як національною статистикою, так і її регіональними органами.

Водночас об'єкти природно-заповідного фонду численні за типологічним значенням, територією розташування (площею), більшість з них створено в період командно-адміністративної системи відповідними рішеннями обласної ради (див. Додаток Д). Такі об'єкти ПЗФ місцевого значення Закарпатської області відображає табл. 2.6, аналіз показників якої свідчить, що, *по-перше*, до їх складу входить регіональний ландшафтний парк „Притисянський”, площа якого більше 10,3 тис. га. Цей об'єкт розташований у межах Бергівського, Виноградівського, Мукачівського, Ужгородського районів і відповідно державних лісогосподарських підприємств цих районів.

Таблиця 2.6

**НПП “Зачарований край” та заказники місцевого значення
Закарпатської області***

№ п/п	Назва об’єктів ПЗФ	Кількість, од.	Площа, га	Адміністративні райони, місто (території розміщення об’єктів ПЗФ)	Назва підприємства, організації, установи землекористувача (землевласника), у віданні якого знаходиться об’єкт ПЗФ
1	2	3	4	5	6
НПП “Зачарований край”					
1.	НПП „Притисянський”	1	10330,7	Берегівський Виноградівський Мукачівський Ужгородський	ДП: „Берегівське ЛП” „Виноградівське ЛП” „Мукачівське ЛП” „Ужгородське ЛП”
Заказники					
2.	Ландшафтні	1	188,4	Міжгірський	ДП „Міжгірське ЛП”
3.	Лісові	12	2403,5	Великоберезнянський Мукачівський Свалявський Рахівський Тячівський Перечинський Ужгородський Воловецький	ДП: „Великоберезнянське ЛП” „Мукачівське ЛП” „Свалявське ЛП” „Великобичківське ЛМГ” „Ясінянське ЛМГ” „Брустурянське ЛМГ” „Перечинське ЛП” „Ужгородське військове лісництво” „Воловецьке ЛП”
4.	Ботанічні	21	1177,6	Великоберезнянський Воловецький Рахівський Тячівський Виноградівський Берегівський	„Ужанський НПП” ДП: „Воловецьке ЛП” „Рахівське ЛДГ” „Ясінянське ЛМГ” „Великобичківське ЛМГ” „Брустурянське ЛМГ” „Воловецьке ЛП” „Берегівське ЛП”
5.	Зоологічні	1	75,0	Іршавський	ДП „Загатянське ЛП”
6.	Орнітологічні	1	49,9	Берегівський	Дийдянська сільська рада
7.	Іхтіологічні	5	819,0	Іршавський Тячівський Міжгірський Рахівський	НПП „Синевир” ДП: „Довжанське ЛМГ” „Мокрянське ЛМГ” „Ясінянське ЛМГ” „Великобичківське ЛМГ”

Продовження таблиці 2.6					
1	2	3	4	5	6
8.	Гідрологічні	4	851,4	Міжгірський Берегівський	НПП „Синеvir” Дийдяньська сільська рада ДП „Міжгірське ЛГ”
9.	Заповідні урочища	9	1184,3	Тячівський Перечинський Берегівський Виноградівський Мукачівський	Буштинська селищна рада ДП: „Перечинське ЛГ” „Берегівське ЛГ” „Мукачівське ЛГ”
	Разом:	54	6748,7	12 районів	26 держпідприємств, організацій, установ

*Узагальнено на основі джерела: [58 та Додатку Д].

По-друге, ПЗФ представлений заказниками, серед них: різнотипні заказники місцевого значення, серед яких один ландшафтний площею 188,4 га на території Міжгірського району, землевласником якого є ДП „Міжгірське ЛГ”; дванадцять лісових заказників, площею більше 2,4 тис. га, землекористувачами яких є 9 державних лісогосподарських і лісомисливських господарств, що знаходяться на території 6 районів області; 21 об’єкт належать до ботанічних заказників, які розташовані на території 6 районів, а землекористувачами їх є 7 лісогосподарських і лісомисливських господарств; 9 заповідних урочищ площею майже 1,2 тис. га знаходяться на території 5 адміністративних районів, їх землекористувачами є 3 державні лісогосподарські підприємства, а також Буштинська селищна рада; значні площі займають 5 іхтіологічних заказників, площею більше 0,8 тис. га, які розташовані у 4 районах, землекористувачі – 4 лісомисливських господарства; значну площу (854 га) займають 4 гідрологічні заказники на території Міжгірського і Берегівського районів та ін. (зоологічний та орнітологічний заказники). Значна кількість об’єктів ПЗФ місцевого значення припадає на пам’ятки природи (табл. 2.7).

Серед пам’яток природи нараховується: 40 ботанічних об’єктів площею 88,4 га, розташовані на території 10 районів області, а також у містах Ужгород та Берегово, землекористувачами яких є 9 лісогосподарських та лісомисливських господарств; 23 гідрологічних площею 26,1 га, які знаходяться на території 7 районів, а землекористувачами їх є 6 державних лісо- та

Таблиця 2.7

Пам'ятки природи місцевого значення Закарпатської області*

№ з/п	Назва об'єктів ПЗФ за їх типом	Кількість, од.	Площа, га	Адміністративні райони, місто (території розміщення об'єктів ПЗФ)	Назва підприємства, організації, установи землекористувача (землевласника), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ
1.	Ботанічні	40	88,4	Виноградівський Іршавський Ужгородський Великобере- знянський Воловецький Міжгірський Мукачівський Рахівський Тячівський Хустський м. Берегово м. Ужгород	ДП: „Виноградівське ЛГ” „Загатянське ЛГ” „Ужгородське ЛГ” „Воловецьке ЛГ” „Рахівське ЛДГ” „Великобичківське ЛМГ” „Ясінянське ЛМГ” „Міжгірське ЛГ”
2.	Зоологічні	1	1,0	Ужгородський	ДП „Ужгородське ЛГ”
3.	Гідроло- гічні	23	26,1	Міжгірський Мукачівський Перечинський Іршавський Хустський Тячівський Рахівський	ДП: „Міжгірське ЛГ” „Мукачівське ЛГ” „Перечинське ЛГ” „Довжанське ЛМГ” „Хустське ЛДГ” „Брустурянське ЛМГ”
	Разом:	64	115,5	13 районів, 2 міста	13 держпідприємств лісгосподарських і лісомисливських господарств

*Узагальнено на основі джерела: [58 та Додатку Д].

лісомисливських господарств, а також 1 зоологічний об'єкт (площа 1,0 га) на території Ужгородського району, землевласником якого є Ужгородське державне лісгосподарське підприємство.

Отже, на території природно-заповідного фонду місцевого значення в регіоні загалом налічується 119 об'єктів загальною площею майже 17,2 тис. га, які розташовані на території 13 адміністративних районів, всіх державних лісо-талісомисливських господарств і 2 міст обласного підпорядкування. Водночас ці об'єкти випали з обліку державних органів статистики.

Природно-заповідний фонд Закарпатської області охоплює значну кількість мінеральних джерел, які знаходяться у підпорядкуванні багатьох природокористувачів (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

**Розподіл джерел мінеральних вод по території
ПЗФ Закарпатської області***

№ з/п	Назва підприємств, організацій, установ, у віданні яких знаходяться об'єкти ПЗФ	Кількість об'єктів ПЗФ	Площа об'єктів, га	Площа природоохоронної зони в розрахунку на 1 об'єкт, га
1.	Карпатський біосферний заповідник (КБЗ)	5	5,5	1,1
2.	Національні природні парки (НПП)	13	5,8	0,45
3.	Держлісгоспи та держмисливгоспи	56	58,6	1,05
4.	Сільські, селищні й міські ради	145	111,8	0,77
5.	Туристичні бази, санаторії та ін.	8	3,4	0,43
	Разом:	227	185,1	0,82
<i>Частка об'єктів аналізованих підприємств, організацій, установ, % до підсумку</i>				
	Карпатський біосферний заповідник (КБЗ)	2,2	3,0	+0,28
	Національні природні парки (НПП)	5,7	3,1	-0,37
	Держлісгоспи та держмисливгоспи	24,7	31,6	+0,23
	Сільські, селищні й міські ради	63,9	60,5	-0,05
	Туристичні бази, санаторії та ін.	3,5	1,8	-0,39

*Узагальнено і розраховано на основі джерела: [58, с. 24-43].

Наші дослідження свідчать, що:

- на території природно-заповідного фонду області зосереджено 227 джерел (водопровівів) мінеральних вод, з них: у Карпатському біосферному заповіднику – 5 од. (площа 5,5 га, або 3,0 % до загальної площі охоронних зон водопровівів); у національних природних парках – 13 (5,8 га, або 3,1 %); на територіях держлісгоспів та держмисливгоспів – 56 (58,6 га, або 31,6 %); у межах сільських, селищних та міських рад – 145 (111,8 га, або 60,5 %); на території туристичних баз, санаторіїв та інших підприємств і організацій – 8 од. (3,4 га, або 1,8 %);

- площа природоохоронної зони в розрахунку на 1 об'єкт становить від 0,43 га (туристичні бази, санаторії та інші) до 1,1 га в Карпатському біосферному заповіднику. Зазначимо, що на території національних природних парків цей показник становить 0,45 га, а тому в цій сфері їм необхідно вийти на показники КБЗ, а також держлісгоспів і держмисливгоспів.

Відмітимо, що виокремлення таких об'єктів природно-заповідного фонду було ініційовано кандидатом економічних наук, колишнім головою Закарпатської обласної ради М. Ю. Волощуком на основі рішення облвиконкому від 23.10.1984 р. № 253. Для таких об'єктів також характерні охоронні зони, які обмежують господарську діяльність та забороняють забудову на їх території. Великий потенціал джерел мінеральних вод, які належать до природно-заповідного фонду, знаходяться на території сільських і селищних рад (63,9 % від загальної кількості). В середньому на 1 джерело (водопрояр) таких об'єктів припадає 0,82 га охоронної зони.

Значний ресурсний потенціал ПЗФ припадає на свердловини мінеральних та мінерально-термальних вод, частина з яких – на території санаторіїв, баз відпочинку і молодіжних таборів, а інші використовуються для розливу мінеральних вод (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Свердловини мінеральних і мінерально-термальних вод ПЗФ Закарпатської області*

Види об'єктів (свердловин) ПЗФ	Кількість об'єктів ПЗФ	Площа об'єктів, га	Площа природоохоронної зони в розрахунку на 1 об'єкт, га
Санаторії-профілакторії	12	72,0	6,0
Бази відпочинку, молодіжні табори	5	28,7	5,7
Розлив мінеральних вод (у пляшки)	10	75,0	7,5
Свердловини, не задіяні під розлив мінеральних вод	20	23,0	1,2
Разом:	47	198,7	4,2
<i>Свердловини, % (відхилення +, -) до підсумку</i>			
Санаторії-профілакторії	25,5	36,3	+1,8
Бази відпочинку, молодіжні табори	10,6	14,4	+1,5
Розлив мінеральних вод (у пляшки)	21,3	37,7	+3,3
Свердловини, не задіяні під розлив мінеральних вод	42,6	11,6	-3,0

*Узагальнено і розраховано на основі джерела: [58, с. 24-43; 158, с. 220-223].

Свердловин мінеральних і мінерально-термальних вод ПЗФ майже в 5 разів менше, ніж джерел мінвод, а площа їх дещо більша. Найбільші площі за кількістю та їх використанням належать санаторіям-профілакторіям та свердловинам під розлив мінеральних вод. Водночас 20 об'єктів площею 23,0 га не задіяні під розлив мінеральних вод. В цілому площі природоохоронних зон свердловин в 5,1 раза перевершують площі таких зон мінеральних джерел. Вважаємо, що за використання вод таких об'єктів доцільно встановити реальні ринкові ціни і обмежити його до науково-обґрунтованих нормативів відповідно до дебіту водопроявів. Не є таємницею, що окремі мінеральні родовища інтенсивно використовують підприємницькі структури м. Києва та інших регіонів, викачуючи через свердловини концентровані росоли (ропу). Вивозячи за межі регіону, вони розливають її з додаванням прісної води (нерідко в 10-кратному і більше розмірі) і реалізують в інших регіонах України.

Розширення екомережі, площ ПЗФ в Закарпатській області набуло істотних масштабів за роки незалежності України. Нині ці площі становлять (01.01. 2013 р.) 982,9 тис. га (77,1 % до площі області; див. табл. 2.2). За цим показником Закарпаття досягло рівня країн Євросоюзу і є одним з лідерів серед регіонів України. Основою більшості об'єктів та територій ПЗФ (за винятком окремих пам'яток природи, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, а також водопроявів та свердловин мінеральних вод, що знаходяться на території сільських або міських рад) є праліси.

Згідно з Всесвітнім фондом природи (WWF) і Міжнародним союзом охорони природи (IUCN) до пралісу, або первинного лісу відносять ліс, що не зазнав жодних змін під впливом людини. Дещо детальніше подано визначення терміну „праліс” у звіті Конференції міністрів лісового господарства Європи (MCFPE) в 1996 р., а саме як „лісовий масив, який ніколи не зазнавав людського втручання і в своїй структурі й динаміці демонструє природний розвиток. Його ґрунт, клімат, флора, фауна і життєві процеси не були ні зруйновані, ні змінені через лісочористування, випас худоби або інший прямий чи непрямий вплив людини” [154, с. 63].

Ми підтримуємо позицію зарубіжних і вітчизняних науковців [154, с. 62] стосовно того, що „у вузькому розумінні в Європі з її довгою історією заселення і великою густотою населення не збереглося жодного пралісу. Це повинні були б бути такі ліси, в яких ніколи не рубали чи заготовляли дрова, в яких не паслися вівці, кози, корови чи свині і в яких ніколи не проводилось полювання на дичину. Відмітимо, що сьогодні немає лісів, які б у тій чи іншій формі не піддавалися би непрямому антропогенному впливу, як, наприклад, через емісії (перенесення забруднювачів атмосферними потоками). Проте, перш за все в горах Східної і Південно-Східної Європи, ще збереглися лісові масиви різної площі, в яких ніколи не проводилася заготівля деревини. У лісовій рослинності, складі деревних порід і будові таких масивів сьогодні не помітно жодних слідів людського втручання. В минулому ці масиви нерідко належали до мисливських угідь знатних людей. Такі ліси в широкому розумінні можна розглядати як праліси. Іноді їх ще називають вторинні праліси”. Саме до цієї категорії належать і праліси Українських Карпат, зокрема Закарпатської області.

Праліси Закарпаття є природною спадщиною світового значення [39, с. 294-298; 24, с. 149-151]. За винятком північних хвойних лісів, залишки пралісів на Європейському континенті можна знайти практично лише у Східній і Південно-Східній Європі. Зокрема, в Альпах рештки пралісів збереглися в Австрії і Швейцарії, причому історія лісокористування в них не завжди відома. Більшість європейських пралісів мають площу від 50 до 100 га; суцільні масиви з площею понад 1000 га є дуже рідкісними. Особливо це стосується чистих букових лісів. Тому великі пралісові екосистеми, такі, як в Угольсько-Широколужанському масиві площею майже 9000 га, є взагалі унікальними для Європи. При цьому букові праліси, як і хвойні, збереглися переважно у важкодоступних місцях високо в горах, до того ж закарпатські мають значні переваги порівняно зі швейцарськими пралісами (табл. 2.10).

**Порівняльний аналіз букових пралісів на пробних площах
в Угольці (Тячівський район, Україна) та Сільвальді (Швейцарія)***

Пробні площі букових пралісів	Кількість букових дерев з діаметром		Висота дерев, м	Загальний запас деревостанів, м ³ /га	Запас стоячої і лежачої мертвої деревини, м ³ /га
	понад 80 см	понад 1 м			
Угольський	18	3	45-50	800	70
Сільвальд	1	-	45-50	530	10
Разом:	19	3	45-50	665	40
<i>Угольський праліс, % до:</i>					
<i>Підсумку</i>	94,7	x	x	120,3	175,0
<i>Сільвальдського</i>	1800,0	x	x	150,9	700,0

*Сформовано і розраховано на основі джерела: [154, с. 68].

Дослідження свідчать про порівняльні переваги букових пралісів Закарпаття (на прикладі Угольського масиву) стосовно Сільвальдського пралісу. Так, кількість букових дерев в Угольському буковому пралісі становить 18 од. з діаметром понад 80 см та 3 од. – понад 1 м, в той час як у Сільвальдському – тільки 1 дерево з діаметром понад 80 см. Порівняльні переваги проявляються і щодо загального запасу деревостанів. В Угольському пралісі на пробній площі в 10 га загальний запас деревостану становив 800 м³/га, а в Сільвальдському – 530 м³/га. Отже, в цілому в Угольському пралісі загальний запас деревостанів переважає дані по підсумку на 20,3 % (800 до 665 м³/га), у середньому до 2 аналізованих масивів. Порівняльні переваги ще відчутніші, оскільки загальний запас деревостанів Угольського букового пралісу перевершує Сільвальдський більш ніж на 50 % (800 – першому випадку, 530 м³/га – у другому), а також щодо запасів стоячої і лежачої мертвої деревини. Так, в Угольському буковому пралісі запас такої деревини становить 70 м³/га, а в Сільвальдському – 10 м³/га, тобто 7-кратна розбіжність. Наявність великих, товстих дерев, як і висока частка мертвих дерев і відпаду є найбільш характерними ознаками пралісів.

Зазначимо, що у господарських лісах зрубують букові дерева у віці 90-150 років, тобто доки їх деревина ще є здоровою і не пошкодженою грибами, а в пралісах дерева ростуть до своєї природної

вікової межі (у бука ця межа становить близько 250 років, а в ялиці – 400 років). Після відмирання дерева стоять або лежать ще кілька десятків років, поки їх деревина повністю не розкладеться. При цьому частка стоячої чи лежачої мертвої деревини в пралісах у 10-20 разів вища, ніж у господарських лісах. У чистих букових пралісах, де деревина товстих буків розкладається протягом 10-30 років, частка мертвої деревини становить від 5 до 10 % до загального запасу деревостану. У наших дослідженнях встановлено, що в Закарпатській області (Угольський буковий праліс) ця частка значно вища від аналогічних пралісів Швейцарських Альп.

Букові праліси Угольки і Сільвальда мають подібні лісорослинні умови, але характеризуються різною гамою фаз розвитку. Типовою ознакою пралісів, поряд з високою часткою мертвих і трухлявих дерев, є велика гама фаз розвитку і поєднання різних поколінь дерев. Часто навіть дерева, що ростуть поруч в одному й тому ж вікні деревостану, мають різний вік: поряд з екземплярами, що появилися незадовго до або після виникнення вікна у наметі деревостану і отримують кращі світлові умови для свого росту, є також молоді дерева, які вже кілька десятиріч животіли під наметом лісу. Таким чином, на малій площі можна зустріти поруч дерева різної товщини і висоти, що нерідко призводить до формування багатоярусних насаджень. Але навіть дерева однакової товщини, як стверджують окремі науковці й думку яких поділяють автори монографії, можуть мати різницю у віці в кілька десятиріч, а іноді навіть до 100 і більше років.

Старі відмираючі дерева утворюють сприятливий субстрат для грибів. Без мертвої деревини було б неможливим існування багатьох їх видів. Гриби замикають кругообіг речовин: якщо б вони разом з іншими організмами не розкладали мертву деревину, то з часом у лісі виник би мертвий шар відмерлих дерев, дичина немала б корму, а природне поновлення було б можливим тільки в окремих невеликих місцях. Відмітимо, що з 5-6 тис. вищих грибів Європи близько 900 видів належить до дереворуйнівних. Більшість дереворуйнівних грибів живиться складовими частинами мертвих дерев, і тільки деякі з них оселяються на живих деревах. Це види, що живуть у симбіозі зі своїм господарем. Прикладом руйнівних грибів є опеньки, які формують у ґрунті або

в дереві білі ниткоподібні утвори – міцелій. За деякими даними, міцелій одного осіннього опенька віком 2400 років у штаті Орегон (США) займає площу 9 км², що відповідає 1200 футбольним полям. Окремі науковці вважають, що цей опеньок може вважатися найбільшим живим організмом на нашій планеті [154, с. 70].

Багаті на мертву деревину закарпатські праліси мають важливе значення для збереження видової різноманітності грибів. Перші дослідження в Угольському буковому пралісі показали, що в ньому зустрічаються типові „старолісові гриби”, окремі з яких занесені до Червоної книги Швейцарії, в той час як для закарпатських пралісів – це звичайний вид.

Відмітимо, що праліси мають для природи, а також для людини неоціненне значення, оскільки в них відбуваються процеси старіння і розпаду, формується різноманітна структура і умови існування, які мають важливе значення для певних видів рослинного і тваринного світу. Звідси Карпати, передусім Закарпатська область з високим рівнем лісистості та наявністю значних площ природних лісів і пралісів є останнім регіоном у Західній, Центральній і Центрально-Східній Європі, де ще збереглася значна популяція бурого ведмеда і вовка, диких кабанів, оленів та ін.

Праліси служать надзвичайно цінним екологічним мірилом для оцінки впливу різних форм господарювання на ліси, а також для дослідження змін довкілля і клімату. Крім того, праліси потрібно зберегти ще й для того, щоб наступні покоління людей, маючи можливість проводити у них дослідження, могли знайти відповіді на запитання, які на сьогоднішній день наука не має.

Важливим аспектом є дослідження процесів симбіозу (від грец. *συνβίωσις* – співжиття) [89, с. 239-240], мутуалізму – форми відносин між організмами двох різних видів, яка є взаємовигідною. Такою формою є симбіоз між білими грибами, а також буковими, дубовими, смерековими та іншими деревостанами. Явище симбіозу трапляється в багатьох групах рослин і тварин. Поширений симбіоз бактерій з багатьма іншими організмами. Наприклад, азотофіксуючі бактерії пов’язані з бобовими рослинами. Вони живуть у спеціальних клубеньках, що розвиваються на корінні бобових під дією самих же бактерій, одержують від рослин поживні речовини, а самі при цьому зв’язують атмосферний азот, пере-

творюючи його на хімічні сполуки, які використовують рослини-симбіотики.

Становлення і розвиток природно-заповідного фонду регіону пройшов ряд еволюційних етапів, які сприяли його розширеному відтворенню. ПЗФ є багатогранним за своїм призначенням, зокрема щодо зонування об'єктів та територій, а тому звідси випливає необхідність здійснення їх класифікації.

2.2. Класифікація об'єктів та функціональні зони заповідних територій регіону

У наукових джерелах розглядаються лише окремі аспекти класифікації територій та об'єктів природно-заповідної сфери. Водночас у статті 3 Закону України „Про природно-заповідний фонд України” подається така класифікація територій та об'єктів ПЗФ України:

- природні території та об'єкти;
- природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;
- штучно створені об'єкти – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.
- У статті 3 названого Закону також наголошується, що залежно від походження, інших особливостей природних комплексів та об'єктів, що оголошуються заказниками чи пам'ятками природи, мети і необхідного режиму охорони вони поділяються на:
 - ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, загальногеологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні заказники;
 - комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та геологічні пам'ятки природи.

Важливою теоретико-методичною основою є класифікація територій природоохоронного призначення, розроблена Міжнародним союзом охорони природи і природних ресурсів (МСОП IUCN) (рис. 2.2).

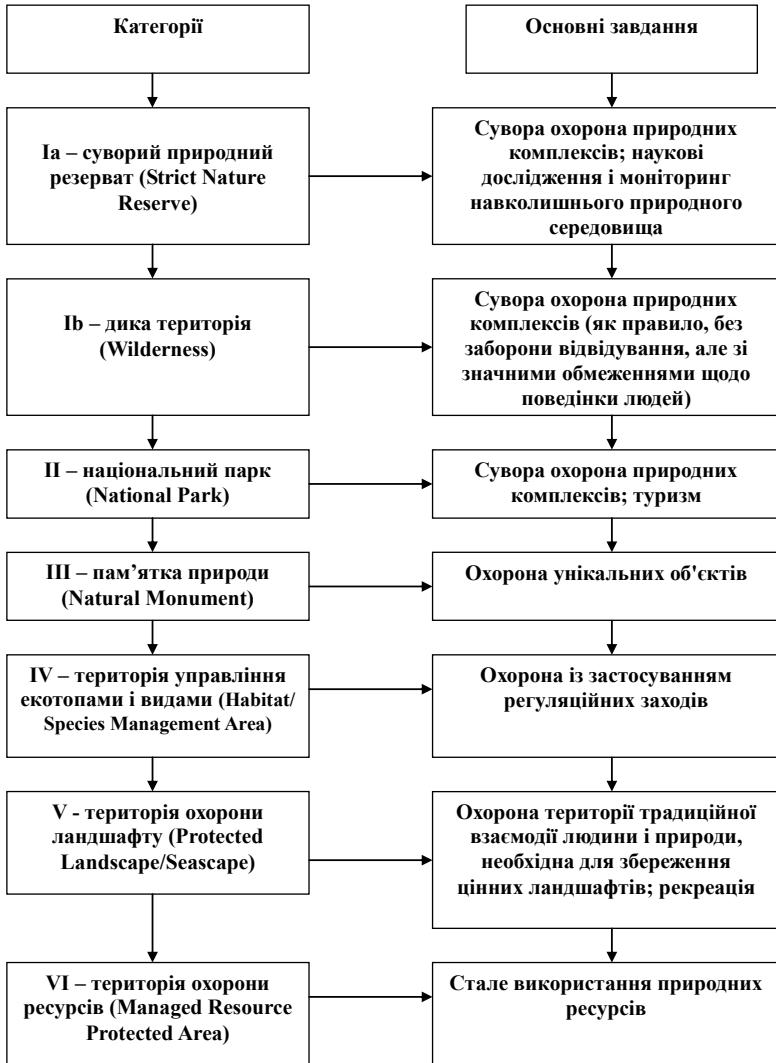

Рис. 2.2. Класифікація природоохоронних територій. Назви і основні завдання категорій природоохоронних територій за класифікацією МСОП [88, с. 171].

Три перші категорії (Ia, Ib, II) призначені для повної (без господарського використання і регуляційних заходів) охорони територій. Для категорій III-VI допускають господарське використання. Відмітимо, що для віднесення конкретної території до однієї з категорій потрібно, щоб цій категорії повною мірою відповідало не менше двох третин площі території.

Якщо територію важко віднести до однієї з категорій, можливе віднесення різних її частин до різних категорій. В іншому науковому виданні стверджується, що до земель ПЗФ включаються природні заповідники, національні природні парки, біосферні заповідники, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, а також штучно створені об'єкти: ботанічні сади, дендрологічні парки, зоопарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Кожна з визначених категорій ПЗФ має свої особливості правового статусу і режиму використання цих земель і об'єктів [160, с. 250].

Природні території та об'єкти, що підлягають особливій державній охороні, є найціннішими в природоохоронному, екологічному, науковому, естетичному, рекреаційному значенні внаслідок їх унікальності, типовості, непоновлюваності [89, с. 149]. Крім того, до природних територій та об'єктів, що підлягають особливій державній охороні, належать також курортні та лікувально-оздоровчі території, рекреаційні зони, водозахисні й полезахисні природні смуги, водоохоронні зони, водно-болотні угіддя загальнодержавного і міжнародного значення; рідкісні й такі, що перебувають під загрозою зникнення, види тваринного і рослинного світу, занесені до Червоної книги України; природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України; природні об'єкти, що мають особливу наукову цінність та деякі ін. категорії. За загальним правилом до системи територій та об'єктів особливої державної охорони включають території (акваторії), на яких збереглися майже незмінні чи частково змінні природні ландшафти, які охороняються як національне надбання і одночасно – як складова світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

З метою надання територіальної цілісності таким територіям та об'єктам усіх їх віднесено до ключових територій екологічної

мережі як України, так і її регіонів, які передбачено поєднувати між собою сполучними територіями (екокоридорами), щоб забезпечити міграцію тварин та обмін генетичним матеріалом. Навколо більшості таких територій або об'єктів створені охоронні чи буферні зони. Земельний кодекс та інші законодавчі акти України передбачають можливість перебування територій та об'єктів особливої державної охорони в державній, комунальній та приватній власності. При цьому оголошення окремих територій та об'єктів такими, що підлягають особливій охороні, пов'язане з вилученням земельних ділянок у колишніх власників і наданням їх новій юридичній особі, що при цьому створюється. Це зокрема стосується більшості категорій природно-заповідного фонду. В інших випадках землі залишаються у власності (користуванні) колишніх землевласників (землекористувачів), з якими укладають охоронне зобов'язання щодо додержання спеціального охоронного режиму відповідного об'єкта. Ці та інші вимоги також притаманні й природно-заповідному фонду України та її регіонів.

Відмітимо, що особливості надання охоронного статусу певним категоріям цих територій та об'єктів, порядок та умови їх використання, організаційно-правові форми функціонування, характер управління ними, зонування територій та правовий режим визначено в законах України „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991 р.), „Про природно-заповідний фонд України” (1992 р.), „Про Червону книгу України” (2002 р.), „Про курорти” (2000 р.), „Про екологічну мережу” (2004 р.), Положеннях про Червону [169] та Зелену [168] книги України та деякими іншими нормативно-правовими актами.

Природно-заповідний фонд України, як зазначається в „Екологічній енциклопедії”, – це сукупність ділянок суходолу і водного простору, виділених з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу. До них, як уже відмічалось, зокрема належать: усі категорії територій та об'єктів природно-заповідного фонду (природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заповідні урочища, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки са-

дово-паркового мистецтва) [89, с. 150].

Території та об'єкти перших семи категорій природно-заповідного фонду створюються для охорони переважно природних територій та об'єктів, решти – для охорони колекцій рослин і тварин, а також цінних в естетичному відношенні окультурених територій з переважанням зелених заповідників. При цьому природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки є категоріями загальнодержавного значення, їх створюють указами Президента України. Регіональні ландшафтні парки і заповідні урочища – природно-заповідні території місцевого значення, рішення про створення яких приймають обласні ради, а також ради міст Києва і Севастополя.

Отже, території та об'єкти інших категорій можуть бути як загальнодержавного, так і місцевого значення. На територіях природно-заповідного фонду України може здійснюватися їх функціональне зонування, але для деяких категорій воно є обов'язковим. Навколо біосферних та природних заповідників, а в разі потреби і навколо об'єктів інших категорій, встановлюються охоронні зони. Законодавство України передбачає відповідальність за порушення режиму охорони природно-заповідного фонду. Цей фонд враховують при всіх видах територіального планування та здійсненні природокористування.

Серед наукових джерел, де міститься інформація про природно-заповідний фонд Закарпатської області, слід відмітити видання: „Карпатские заповедники” (1966 р.) [106]; „Реєстр державних заповідників, заказників, пам'яток природи республіканського й місцевого значення Закарпатської області” (1980 р.) [188]; „Природоохоронні території Української РСР” (1983 р.) [161]; „Природно-заповідний фонд Української РСР” (1986 р.) [159]; „Природні багатства Закарпаття” (1987 р.) [157]; „Природа Закарпатської області” (1981 р.) [156]; „Украинские Карпаты. Природа.”(1988 р.) [231]; „Ботанічні скарбниці Карпат” (1985 р.) [224]; „Заповідники УРСР” (1985 р.) [250]; „Проблемы изучения и охраны заповедных экосистем” (1988 р.) [183] та інші.

Території Карпатського біосферного заповідника (КБЗ) та національних природних парків, а також заказників поділено на 4 функціональних зони. Зокрема, таке зонування КБЗ відповідає

концепції ЮНЕСКО щодо біосферних резервів. На початок 2002 р. площа Карпатського біосферного заповідника становила 53630 га, а станом на 1 січня 2012 р. – 58036 га, тобто збільшилась на 4406 га (рис. 2.3).

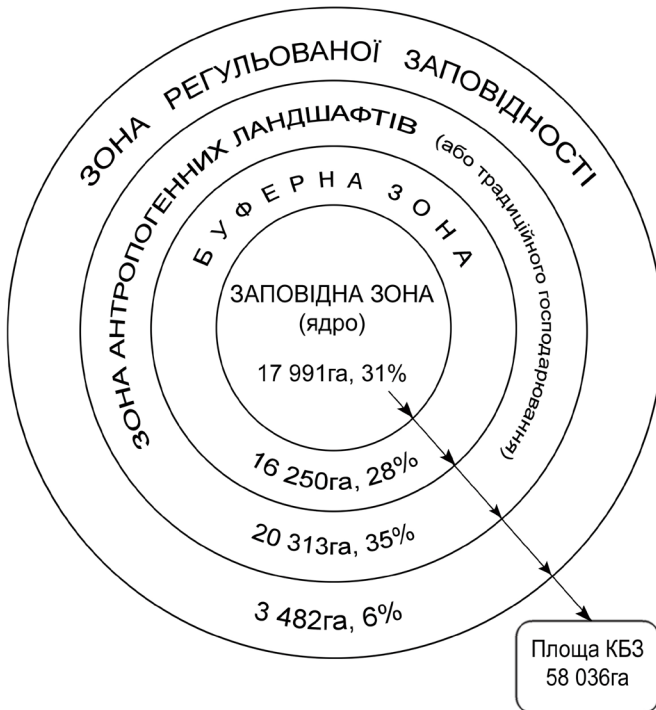

Рис. 2.3. Загальна площа KBZ за функціональними зонами [154].

Заповідна зона (заповідне ядро) KBZ займає 17991 га, що становить 31 % загальної площі. У цій зоні центральним завданням є охорона природи; жодні інші види користування не здійснюються. Буферна зона займає 16250 га (28 %), а зона антропогенних ландшафтів, або традиційного господарювання – 20313 га (35 %). Крім того, додатково до цих трьох зон, визначених ЮНЕСКО, у Карпатському біосферному заповіднику було створено 4 зону, яку названо зоною регульованої заповідності. Ця зона займає 3482 га (6 %) і охоплює території, які періодично

піддаються впливу людини. До них належать пішохідні стежки, а також пасовища і галявини. До зони регульованої заповідності, як зазначається в одному з наукових видань, належить також Долина нарцисів та обидва західних масиви – Чорна гора і Юлівська гора [154, с. 48].

Більшість площ, які утворюють заповідну зону КБЗ, були взяті під охорону впродовж ХХ ст. У 1968 р. площа у 12 тис. га була виділена Радою міністрів України під державний природний заповідник (Карпатський заповідник). Пізніше ця площа неодноразово розширялася. Охорона деяких екосистем заповідника розпочалася ще задовго до його утворення. Так, наприклад, за часів Австро-Угорщини була створена охоронна зона на горі Поп Іван у районі Мармарош. У 1974 р. була взята під охорону ділянка на схилі Говерли у Черногірському масиві, а чехословацький уряд у 1935 р. надав охоронного статусу буюким пралісам в Угольці.

У заповідній зоні біосферного заповідника, як уже відмічалось, заборонена будь-яка господарська діяльність. Завданням його працівників є забезпечувати дотримання цього режиму у всіх масивах заповідника. У буферній зоні й зоні антропогенних ландшафтів відбувається лісозаготівля, але під суворим наглядом адміністрації заповідника, а також Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Закарпатській області. Незважаючи на це, час від часу трапляються окремі порушення лісозаготівлі. Для охорони території заповідника від грубих зловживань під'їзні дороги на ніч закриваються.

Водночас понад 10 тис. овець та близько 1 тис. корів випасається на спеціально виділених для випасу ділянках біосферного заповідника. Проблема випасання торкається і верхньої межі лісу, яка в багатьох місцях сильно знизилася, і такі процеси підлягають окремому дослідженню з боку лісівників, екологів, біологів, економістів, географів та ін. Поголів'я великої рогатої худоби, а також овець і кіз має тенденцію до зменшення як в цілому по регіону, так і в розрізі природноекономічних зон (табл. 2.11), що обумовлює зменшення антропогенного впливу як на природнозаповідний фонд, так і екологічну мережу регіону.

Таблиця 2.11

Поголів'я основних видів тваринництва у Закарпатській області за категоріями господарств та видами економічної діяльності*

(на 1 січня; тис. голів;
частка господарств населення, %, відсоткові пункти (в.п.))

Показники і роки	Велика рогата худоба (клас 01.41 за КВЕД)		Вівці та кози (клас 01.45)	Свині (клас 01.46)	Птиця (клас 01.47)
	усього	у тому числі корови			
Усі категорії господарств	352,5	141,5	269,4	343,1	4839,5
1991	182,4	134,7	108,9	231,8	3158,4
2001	143,1	102,4	135,0	285,7	3126,0
2011	144,1	101,1	164,7	279,6	3307,3
2013	144,1	101,1	164,7	279,6	3307,3
2013, % до 1991	40,9	71,4	61,1	81,5	68,3
Частка господарств населення 1991	36,5	58,2	26,7	78,0	60,8
2001	87,1	93,2	90,1	96,2	99,5
2011	96,7	97,9	86,4	88,8	98,6
2013	96,5	97,6	88,2	90,1	98,7
2013 у в.п. до 1991	+60,0	+39,4	+61,5	+12,1	+37,9

*Розраховано за джерелом: [210, с. 123].

Проведені дослідження (табл. 2.11) свідчать про таку динаміку та тенденції стосовно поголів'я основних видів тваринництва за видами економічної діяльності:

- у класі 01.41 – розведення великої рогатої худоби (ВРХ) відтворення поголів'я мало звужений характер, оскільки в регіоні поголів'я ВРХ в усіх категоріях господарств станом на 1 січня 2013 р. порівняно з 1991 р. зменшилось більше ніж удвічі, тобто із 352,5 до 144,1 тис. голів;

- у класі 01.45 – розведення овець, кіз також характерне звужене відтворення поголів'я цього виду тварин. Зокрема, в регіоні станом на 1 січня 2013 р. порівняно з 1991 р. воно зменшилось майже вдвічі, або з 269,4 до 164,7 тис. голів. Аналогічна тенденція притаманна і класу 01.46 – розведення свиней та меншою мірою класу 01.47 – розведення птиці.

Отже, проведені дослідження свідчать, що навантаження на полонини, які є складовими екологічної мережі, зменшилось

внаслідок зменшення випасання великої рогатої худоби, а також овець і кіз. Тому, на нашу думку, цей чинник ще недостатній, щоб тільки на його основі обґрунтувати наступ полонин на ліси. Крім того, це явище не впливає на розміри екологічної мережі, а лише на її структуру, оскільки полонини відносяться до такої мережі. Звідси випливає, що наведене твердження є дискусійним, а тому необхідним є проведення регіонального моніторингу з боку дослідників різних сфер наукової діяльності передусім за територіальною структурою Карпатського біосферного заповідника (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Територіальна структура Карпатського біосферного заповідника (сформовано на основі джерела: [154, с. 46]).

Територіальна структура КБЗ (рис. 2.4) складається з великих площ, в основному лісових масивів, які розташовані на території лісництв КБЗ. Зокрема, Угольсько-Широколужанський масив (площа 15033 га) в основному розташований на території Угольського і Широколужанського лісництв, Свидовецький та Кузійський масиви (площа їх відповідно 8687 та 4852 га) – в межах Кузій-Свидовецького лісництва. Найбільший Чорногірський масив (площа 15369 га) в основному знаходиться в межах Чорногірського масиву лісництв Рахівського району. Інші масиви також розташовані в межах відповідних лісництв Карпатського біосферного заповідника. Аналогічна територіальна структура характерна також для 3-х НПП загальнодержавного значення Закарпатської області.

Для природно-заповідного фонду області характерний поділ лісів на висотні пояси та зональне поширення деревних порід, що відображено в табл. 2.12. На території природно-заповідного фонду Закарпатської області відсутні типи лісорослинних умов, якими характеризуються „А – бори”, а також „Б – субори”. Для борів характерні малопотужні ґрунти з незначним прошарком дрібнозема (до 25 см), інколи виступає материнська порода (піщані ґрунти), в тріщинах якої є дрібнозем, або подушки відмерлих мохів. Деревостани утворені сосною звичайною, а в горах сосною гірською. В домішках зустрічаються: береза, кедр або карликова ялина. В підліску – крушина ламка, горобина звичайна. При цьому сосна звичайна незначного IV-V бонітету, а гірська сосна висотою до 0,5 м. На ґрунтовому покриві зустрічаються чорниця (яфіна), брусниця, ожина лісова (рідко) та інші індикатори такого типу лісорослинних умов.

Для В – суборів характерні малопотужні ґрунти і кам’янисті буроземи, сірі лісові, або гірськопідзолисті (до 40 см). Вони займають рівнинні ділянки, вершини гір або верхні частини і випуклі форми південних і північних схилів крутизною 25-30° на висотах 150-450 і 800-1200 м н.р.м. Деревостани утворені сосною звичайною (II-III бонітету), дубом скельним, буком лісовим (III-IV бонітета), ялиною (III-IV бонітету). В домішках можуть зустрічатися: осика, горобина, береза. В підліску крушина ламка, роза альпійська, ялівець сибірський і звичайний.

Таблиця 2.12

Поділ найбільш поширених типів лісів за висотними поясами та лісорослинними умовами природно-заповідного фонду Закарпаття*

Вертикальні пояси лісів	Приблизна висота над рівнем моря, м	Тип лісорослинних умов	Типи лісу і їх шифр	Корінні деревостани
Пояс передгірних букових і дубових лісів	100-450	C_2-C_4 (свіжі, вологі і сирі сугрудки) D_2-D_4 (свіжі, вологі і сирі груди)	B_k Ял $D_{ск}$; $D_{чер}$; ГД; $B_k D$; Ял ПБ; $D B_k$ П; Г ПБ $_k$; ПБ $_k$; Ял B_k (свіжі дубові передгірні субори) $Y B_k$; $B_k G$; $G D_{ск}$ (вологі чисто букові субори)	Чисто букові, дубові Дуб скельний 3-4 бонітету з домішками дуба черешчатого, берези та граба Чисті букові, грабо-букові, грабо-дубові
Пояс гірських букових, ялицевих і ялинових лісів	450-1100	C_2-C_4 (свіжі, вологі і сирі сугрудки) D_2-D_4 (свіжі, вологі і сирі груди)	B_k , $B_k G$, B_k Ял Y та ін. B_k ; ГД; ГД $_к$; $G B_k$; Ял ПБ; $T B_k$; ВЛ $_ч$	Чисто букові, смерекові, ялинові, смереково-букові, грабо-букові, яворо-букові та ін.
Пояс ялинових лісів	1200-1250	C_2-C_4 (свіжі, вологі і сирі сугрудки) D_2-D_4 (свіжі, вологі і сирі груди)	C_m Ял	Ялицево-ялинові
Верхня межа лісу	1250-1450	Зарості сосново-жерепового та зеленовільхового криволісся	ВЛ $_ч$	-
Субальпійський пояс	1450-1550	Вершини полонинських гір	-	-
Альпійський пояс	Вище 1550	Важкодоступні флористичні пасовищні угіддя	-	-

*Авторські розробки на основі узагальнення матеріалів джерел: [50, с. 9, 10; 54, с. 51-63; 129, с. 52].

Характерні відповідні рослинні індикатори ґрунтового покриву (брусниця, чорниця, суниця лісова та інше).

Найбільш поширеними типами лісорослинних умов у Закарпатській області є С – сугрудки і D – груди. Як бори і субори, вони характеризуються трофністю, тобто вологістю ґрунтів відповідних типів лісорослинних умов. Для природно-заповідного фонду, в тому числі й для всіх типів лісорослинних умов Закарпаття, характерні свіжі, вологі й сирі сугрудки та груди.

Для типу лісорослинних умов С₂ (свіжий сугрудок) для деревостанів панівними є дуб скельний (Д_{ск}) II бонітету. В домішках зустрічаються: граб, клен гостролистий, береза, груша, черешня, рідко дуб черешковий. Такі деревостани зустрічаються в Закарпатті на рівнях 150-300 м н.р.м., а в Прикарпатті на висоті 300-400 м н.р.м. Цей тип лісорослинних умов формує також корінні асоціації із дуба черешкового, інколи з домішками дуба скельного I і II бонітетів. Їх супутниками є граб, черешня, береза, осика, інколи груша і клен польовий.

Для деревостанів типу лісорослинних умов С₃ (вологий сугрудок) панівне становище займає дуб черешковий II бонітету з незначною домішкою граба. Корінні деревостани в цьому типі лісорослинних умов утворює бук з участю дуба черешкового і граба. Можливі домішки черешні, клена-явора, осики. Бонітет II поширений у передгірній частині Закарпаття і Прикарпаття до висоти 600 м н.р.м. Для цього типу лісорослинних умов також характерні ялинники з домішкою пихти (ялиці) і бука. Зустрічається по всій території на висотах 750-1200 м н.р.м. Поширеним типом лісу також є волога пихтова сурамінь (С₃ ПЯ_л).

Для типу лісорослинних умов С₄ (сирій сугрудок) характерні ялиново-буковий супіхтач з пануванням у деревостанах пихти (смереки), де також зустрічається чиста сурамінь, де панівне становище займає смерека.

Для типу лісорослинних умов D (груди) характерні сирі лісові ґрунти потужністю 1,2-2,0 м, або буроземні 0,8-1,0 м. Поширені переважно на південних і західних експозиціях. Зустрічаються повсюдно до висоти 900-1050 м н.р.м. Деревостани утворені дубом черешковим або скельним, буком лісовим, ялицею білою, переважно I (Ia) бонітету. В домішках: граб, ялина (смерека), клен-

явір, клен гостролистий, клен польовий, в'яз, черешня, липа, береза, ясен. У підліску ліщина, горобина, бузина червона та чорна, глід, шипшина та інше.

Для типу лісорослинних умов D_2 (свіжий груд) характерні корінні деревостани з переважанням дуба скельного з домішкою в першому ярусі бука лісового, а в другому – граба, клена гостролистого і польового, черешні, груші, липи, інколи в'яза, берези. Цей тип лісу поширений тільки в Закарпатті. Корінну асоціацію утворює також бук з домішкою в першому ярусі дуба черешкового, ясена, явора; в другому ярусі переважає граб, зустрічається липа, черешня. Заслуговує на увагу тип лісу – свіжа чиста бучина (D_2 – бук); свіжа піхтова (смерекова бучина) (D_2 ПБ_к).

Найбільшу площу в сугрудках Закарпаття займає тип лісорослинних умов D_3 – вологий груд. Для цього типу лісорослинних умов характерні такі типи лісу: волога грабова діброва (D_3 ГД); волога букова діброва (D_3 , Б_кД); волога смерекова (піхта) діброва (D_3 , ПД); волога грабова бучина (D_3 ГБ_к); волога чиста бучина (D_3 , Б_к); волога грабово-піхтова бучина (D_3 , ГПБ_к); волога тисова бучина (D_3 , Т_с Б_к); вологий грабово-буковий піхтач (ГБ_к П); вологовий буковий піхтач (D_3 , Б_к П); вологий смереково-буковий піхтач (D_3 Я_л Б_к П).

Відмітимо, що найбільш продуктивні деревостани в межах природно-заповідного фонду Закарпаття – це типи лісорослинних умов C_3 та D_3 , де зосереджена найбільша площа лісів і найбільша в Європі площа пралісів. Нами виведена закономірність, що продуктивність деревостанів зростає від суборів (низькобонітетних) до вологих сугрудків і знижується у сирих. Зокрема для вологих сугрудків характерні корінні деревостани II-I бонітетів, а для вологих груд - I і Ia бонітетів.

Багатий рослинний світ Українських Карпат приваблює представників еколого-економічних, лісівничих, біологічних, ґрунтознавчих, геологічних, ботанічних, зоологічних та ін. наук з метою вивчення лісового різноманіття, передусім Закарпатської області. Проте, як відмічають окремі науковці, недостатній розвиток суміжних наук не дозволяє підійти до вивчення лісів Карпат з типологічних позицій їх класифікацій. У більшості випадків такі дослідження носили частковий і випадковий характер і, як

правило, завершувалися складанням списку рослин, відмічених у районі дослідження.

У дослідженнях лісів Українських Карпат, зокрема лісів природно-заповідного фонду Закарпаття, нами враховано і використано еколого-економічні принципи і теоретичні положення української школи Погребняка-Алексеева, а також Д. В. Воробйова [149, 19, 20]. Український вчений З. Ю. Герушинський виділяє три етапи дослідження лісорослинних умов класифікації типів лісу для Українських Карпат.

- *Перший етап* таких досліджень (1946-1960 рр.) характерний для окремих районів Карпат [49, с. 25, 26; 51, с. 73-88; 139; 236, с. 125-137; 244, с. 124-216].

Цей етап включає синтез вихідної інформації, який завершується формуванням на науковій основі класифікаційної схеми, розробленої за єдиною методикою, що дало можливість науковцям здійснювати дослідження з урахуванням лісорослинних умов і рекомендувати лісогосподарські заходи за типами лісів.

- *На другому етапі* (1960-1970 рр.) завершується уточнення класифікації типів лісів і виявлених лісотипологічних закономірностей, складаються таблиці для визначення типів лісу, які необхідні при проведенні лісовпорядкування та наукових досліджень. Так, у 1959 р., 1969 р. і 1978 р. типи лісу були використані в процесі лісовпорядкування на всій території Українських Карпат з дотриманням еколого-економічних вимог.

На цьому етапі завершується розробка основних лісогосподарських заходів за типами лісу [53; 128, с. 38-56; 146].

Важливим досягненням робіт другого етапу є інвентаризація типів лісу на всіх площі держлісфонду регіонів Українських Карпат, в тому числі й на території Закарпатської області, яка виконана спеціалізованою комплексною експедицією Українського лісовпорядкувального підприємства. Проведення ґрунтово-типологічного обстеження лісових земель дозволило здійснити картування типів лісу і ґрунтів, визначити їх площу поширення.

Виконання такої масштабної роботи стало можливим у результаті моніторингу природи типів лісу Українських Карпат, а також зумовлювалось необхідністю більш повного використання природної родючості лісових земель на еколого-економічних за-

садах. Другий етап також стосується природно-заповідного фонду Закарпатської області.

• *Третій етап* (після 1970 рр.) характеризується новим напрямом і поглибленням теоретичних класифікаційних положень у лісовій типології, внаслідок чого склалися сприятливі умови для вивчення змісту кожного типу і виявлення його потенційних можливостей, а також для проведення типологічного еколого-економічного аналізу лісів.

На сучасному етапі за спільністю ґрунтово-гідрологічних, кліматичних ознак, видового складу деревних порід і ґрунтового покриву, місцезростаювання і лісівничих особливостей, складена класифікація лісорослинних умов і типів лісу.

У Закарпатській області виділено понад 70 типів лісу, які відносяться до 8 типів лісорослинних умов, що зокрема характеризує рис. 2.5.

Закарпатська область (723,9 тис. га лісів і лісовкритих площ)					Івано-Франківська область (635,4 тис. га лісів і лісовкритих площ)				
	A	B	C	D		A	B	C	D
1			0,1		1				
2			5,7	8,9	2		0,2	4,0	4,2
3		0,6	46,3	37,9	3	0,4	6,7	62,6	18,6
4			0,2	0,1	4	0,1	0,6	2,2	0,4
5					5				

Рис. 2.5. Еколого-економічні фігури типів лісорослинних умов Закарпатської та Івано-Франківської областей [50, с. 6; 202, с. 288].

Оскільки в Закарпатській області, як уже зазначалося, відсутні типи лісорослинних умов „А – бори”, то вони відповідно відсутні й на природно-заповідних територіях. Незначні ареали таких лісорослинних умов та типів лісів зустрічаються на території Івано-Франківської та Львівської областей. Відмітимо, що на Закарпатті в типі лісорослинних умов С₃ (вологі сугрудки) зосереджено 46,3 % лісового фонду, а у вологих грядках (D₃) – 37,9 %, а в цілому 84,2 %. Водночас в Івано-Франківській області таких лісів 81,2 %.

Значну і багатогранну роботу щодо дослідження лісових угруповань Закарпаття проводить адміністрація Карпатського біосферного заповідника. Свідченням цього є монографічне видання (путівник по лісах Карпатського біосферного заповідника) „Праліси в центрі Європи” (2003 р.), підготовлене під керівництвом д.б.н., професора Ф. Д. Гамора [154].

Основоположниками класифікації типів лісорослинних умов та лісів були українські науковці П. С. Погребняк та Д. В. Воробйов, однак на їх науково-теоретичні розробки не завжди роблять посилання сучасні дослідники. Зокрема, навіть в „Екологічній енциклопедії” відсутні поняття „тип лісорослинних умов”, „тип лісу” та їх тлумачення. Водночас більшість країн Європи, а також Російська Федерація та інші постсоціалістичні країни взяли за основу класифікацію названих науковців, вона не випадково називається українською школою класифікації типів лісорослинних умов та лісів. Здобутки вчених були використані при створенні полезахисних смуг на теренах колишнього Радянського Союзу, в тому числі й в Україні. При цьому важливо те, що врожайність сільськогосподарських культур від функціонування полезахисних смуг підвищилась на 3-4 ц/га.

У другій половині 90-х років ХХ ст. досвід створення лісосмуг запозичила Франція з метою захисту сільськогосподарських угідь, передусім орних земель, від несприятливих погодних умов (суховіїв, пилових бур, ерозійних процесів). Отже, український досвід створення полезахисних смуг взято на озброєння багатьма країнами Європи, водночас заслуговує на увагу позитивний досвід інших країн у справі створення екомережі та природно-заповідного фонду, а також їх охорони і відтворення.

Відмітимо, що полезахисні смуги є складовою екологічної мережі будь-якої країни, тому завданням екологів-економістів та лісівників є розширення її, а також природно-заповідного фонду на землях сільськогосподарського призначення, на пасовищах і луках у складі лісового фонду, які також належать до екологічної мережі [29, с. 25-31]. Створення екомережі пов'язано і з водними ресурсами, особливо на прикордонних територіях та в акваторіях міжнародних морів, озер тощо.

Розширення Карпатського біосферного заповідника відбулося у 2006 р. за рахунок:

- лісового заказника Лазещинського лісництва (квартали 9, 17, 18, 22, 25, 26);
- Ясінянського лісомисливського господарства;
- Лопушанського лісництва (квартали 1, 11, 12, 19);
- Чорнотисянського лісництва (квартали 2, 3, 11, 13);
- Довжанського лісництва (квартали 12, 15, 17, 19) та інших.

Площа цього лісового заказника, який раніше називався „Радянські Карпати”, становила 648,9 га.

Таке розширення здійснено відповідно до проекту розширення території заповідника, згідно з яким його загальна територія повинна збільшитись на 10 тис. га. Розширення природно-заповідного фонду загальнодержавного значення відбувалося і в межах національних природних парків (НПП) регіону. Для НПП регіону також характерні аналогічні функціональні зони (заповідна, або заповідне ядро; буферна зона; зона антропогенних ландшафтів; зона регульованої заповідності).

Отже, як для Карпатського біосферного заповідника, так і національних природних парків регіону ведення господарської діяльності в усіх функціональних зонах, за винятком заповідної, базується на еколого-економічних засадах природокористування, яким притаманні організаційні форми, методи і механізми комплексного антропогенного впливу на природні екосистеми з метою підвищення продуктивності останніх внаслідок використання важелів диференційної ренти та правового регулювання. Методологічна основа збереження і безперервного функціонування природних екосистем – концепція континуума (безперервності) рослинного покриву [93, с. 377].

Стосовно еколого-економічних засад природокористування в „Економічній енциклопедії” відмічається, що, замість усталеної десятиліттями економічної ефективності, необхідно враховувати принципи соціально-еколого-економічної ефективності, яка, за словами фундатора екологічної економіки Г. Дейлі, є створеною людиною економікою, що „вмурована” в природну екосистему біосфери і повністю від неї залежить. Мета еколого-економічного підходу як нового наукового напрямку – узгодження екологічних (зорієнтованих на збереження цілісності корінних природних си-

стем) та економічних (спрямованих на співвимір витрат праці) принципів розвитку системи „природа-виробництво” [93, с. 377].

Еколого-економічні основи природокористування важливі не тільки для екологічної мережі, а в першу чергу для природно-заповідного фонду. При цьому еколого-економічна ефективність [87, с. 334], є відношенням інтегрального еколого-економічного результату до витрат (ресурсів) і оцінка еколого-економічної ефективності природокористування є необхідною для оцінки вже одержаних результатів, вибору найдоцільнішого варіанту природокористування та окремих заходів щодо охорони довкілля, визначення обсягу витрат, необхідних для досягнення оптимальних еколого-економічних ефектів.

Зважаючи на це, еволюцію природно-заповідного фонду лісових екосистем регіону ми досліджуємо в умовах перехідної (трансформаційної) економіки за роки незалежності України. При цьому території та об'єкти ПЗФ поділяються на території та об'єкти загальнодержавного і місцевого значення. Відмітимо, що в статистичних щорічниках України і Закарпатської області виокремлюється тільки частина природно-заповідного фонду загальнодержавного значення. Так, у статистичному щорічнику Закарпаття за 2012 р. зазначено, що на території області функціонує 4 об'єкти (1 Карпатський біосферний заповідник і 3 природні національні парки).

2.3. Регіональний менеджмент природно-заповідних територій у розрізі природно-економічних зон

Удосконалення еколого-економічних підходів здійснюється не тільки шляхом формування та застосування природоохоронних заходів (екологічних обмежень у формі стандартів), але і внаслідок створення й удосконалення системи управління (менеджменту), тобто управлінських процедур не тільки на державному, але й місцевому рівнях. Вдала управлінська схема, що позитивно себе зарекомендувала, дає змогу впроваджувати її повторно у різних регіонах, уникаючи можливих прорахунків. Механізми еколого-економічного

управління удосконалюються в процесі повторного їх застосування з урахуванням внутрірегіональних особливостей, зокрема Закарпатської області, яка знаходиться на крайньому заході України. На північному сході, сході й південному сході межує зі Львівською та Івано-Франківською областями, а на північному заході, заході і півдні кордони Закарпаття співпадають з державним кордоном України загальною протяжністю 467,3 км, у тому числі з Польщею – 33,4 км, Словаччиною – 98,5 км, Угорщиною – 130,0 км та Румунією – 205,4 км. В області функціонують 19 пунктів перетину кордону з сусідніми державами. Унікальне геополітичне розташування області на перехресті міжнародних транспортних, економічних, торговельних, культурних шляхів сприяє розвитку й подальшому поглибленні всебічного міждержавного співробітництва [210, с. 19], в тому числі у природно-заповідній сфері, що зумовлює особливості управлінської діяльності (менеджменту) як на регіональному, так і внутрірегіональному рівнях, оскільки:

1. Територія регіону – це складова Карпатської гірської системи, дуже вразливої високоенергетичної екосистеми, передусім лісової, частина водозбірного басейну р. Тиса. Гідрологічний басейн р. Тиса – це територія п’яти країн (Румунії, України, Словаччини, Угорщини та окремих територій колишньої Югославії).

2. Майже 80 % території Закарпатської області займають гори, серед яких найвища точка України г. Говерла (2061 м). Найбільше багатство регіону – ліси та лісовкриті площі, що займають більше 56 % території області, з яких праліси та природні ліси становлять основу природно-заповідного фонду.

3. В регіоні мало земель сільськогосподарського призначення, передусім ріллі. Відмітимо, що станом на 1 січня 2013 р. в Україні нараховувалось 41,5 млн. га сільськогосподарських угідь, з них більше як 32,5 млн. га ріллі, а також 10,6 млн. га лісів і лісовкритих площ; в Закарпатській області відповідно 0,45 та 0,2, а також 0,72 млн. га [199, с. 79; 210, с. 102, 483; 202, с. 288].

Враховуючи, що населення України в аналізованому році становило 45,55 млн. осіб, а в Закарпатській області – 1,25 млн. осіб [202, с. 47], то, за нашими розрахунками, на одну особу припадає: в Україні – 0,91 га сільськогосподарських угідь, 0,71 га ріллі, 0,25 га лісів і лісовкритих площ, а в Закарпатті відповідно 0,36 га;

0,16 га; 0,58 га. Отже, область на фоні України та інших регіонів має порівняльні переваги щодо лісів та лісовкритих площ у розрахунку на 1 особу. Висока лісистість обумовлює і провідну роль природно-заповідного фонду в лісових екосистемах регіону.

4. Найбільша забезпеченість водними ресурсами з густою гідрологічною сіткою, яку формують 9429 річок загальною довжиною 19,6 тис. км, що є найвищим показником серед усіх регіонів України. Ріки є притоками відомих водних артерій – Ужа, Латориці, Боржави, Тересви і Тиси. При цьому, як відмічають окремі дослідники, нахили русел найбільші в зоні Goverлянського потоку – 75 м/км, Чорної Тиси – 19 м/км, Тересви – 6 м/км [21].

5. Загальною характерною ознакою рослинного покриття Закарпаття є висотна поясність, серед яких виділяють:

- пояс низинних і передгірних дубових лісів;
- пояс букових лісів з трьома висотними смугами – чистих букових, ялицево-букових і ялицево-смереково-букових лісів. У межах як першого, так і другого поясів виникли післялісові луки, що займають значні площі території області;
- пояс верхньої межі лісу, який супроводжується заростями криволісся, утвореного сосною-жерепом у східній частині та вільхою зеленою у західній частині;
- вище верхньої межі лісу поширений субальпійський пояс, який у північно-західній частині починається від висот 1150-1250 м н.р.м., а у південно-східній дещо вище - 1450-1550 м н.р.м. Цей пояс охоплює вершини гір до висоти 1800 м;
- альпійський пояс луків і пасовищ. При цьому луки дослідники поділяють за походженням на первинні і вторинні. Природні луки первинного походження мають незначне поширення в низинній природно-економічній зоні Закарпаття. В більшій мірі вони поширені на гірських схилах, розміщених вище верхньої межі лісу, тобто на полонинах.

6. Низький рівень індустріального розвитку, особливо в гірській та передгірній природно-економічних зонах регіону, а також низька частка валового регіонального продукту (ВРП) області в Україні.

Відмітимо, що ВРП за 2011 р. у розрахунку на 1 особу в Україні становив 28,5 тис. грн., а в Закарпатській області трохи більше 14,4 тис. грн. [203, с. 13], тобто спостерігаємо майже дво-

кратне відставання від аналогічного середньоукраїнського показника. Зауважимо, що низький рівень індустріального розвитку позитивно впливає на охорону навколишнього середовища і збереження природно-заповідного фонду.

7. Фахівці відмічають, що з підняттям на кожні 100 м над рівнем моря початок весни затримується на 2 дні, а кінець – на 8 днів. Літо, як найбільш продуктивна пора вегетаційного періоду, приходить у передгір'я і гори із запізненням на 8-9 днів на кожні 100 м і закінчується раніше на 5-6 днів. Осінь триває 95-100 днів. Раніше вона настає в горах і поступово спускається в передгір'я. У зв'язку з цим, а також через низьку землезабезпеченість орними землями на гірських і передгірних територіях обмежені можливості щодо вирощування різних видів сільськогосподарських культур.

Водночас на території низинної природно-економічної зони, особливо Виноградівського та Березівського районів, де найбільша сума активних температур сягає 3500-3550°, сприятливі умови для вирощування та визрівання найбільш теплолюбних сортів сільськогосподарських культур.

8. Закарпатська область, особливо її низинна природно-економічна зона, захищені головним Карпатським хребтом від холодних північних вітрів, з північного-заходу – Татрами, а з півдня – Західними Румунськими горами і Марамороським кристалічним масивом, що обумовило переважанням у загальній структурі лісів широколистяних, передусім букових, які є основою природно-заповідного фонду в лісових екосистемах регіону.

9. Закарпаття за своїм географічним розташуванням у Центральній Європі потрапляє в геополітичне і гео економічне поле інтересів як структур прикордонних територій усіх держав-сусідів і їх партнерів, так і багатьох більш віддалених країн Центральної і Західної Європи.

Проведені нами дослідження свідчать, що найбільша частка природно-заповідного фонду лісових екосистем як загальнодержавного, так і місцевого значення зосереджена в гірській і передгірній природно-економічних зонах регіону, де лісистість найвища. Зокрема, в Карпатському біосферному заповіднику, що є одним з найбільших природоохоронних об'єктів України,

представлені всі природні та кліматичні пояси Українських Карпат. Понад 80 % площі біосферного заповідника вкрито лісом. З рис. 2.4 „Територіальна структура Карпатського біосферного заповідника” видно, що з 58 тис. га найбільша частка припадає на гірську і передгірну природно-економічні зони; серед трьох національних природних парків два розташовані у гірській і один – у передгірній природно-економічних зонах (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Внутрірегіональний поділ об’єктів і територій Карпатського біосферного заповідника (КБЗ) та природних національних парків (НПП) Закарпатської області, підпорядкованих Міністерству охорони навколишнього середовища України та Державній агенції лісів Закарпаття*

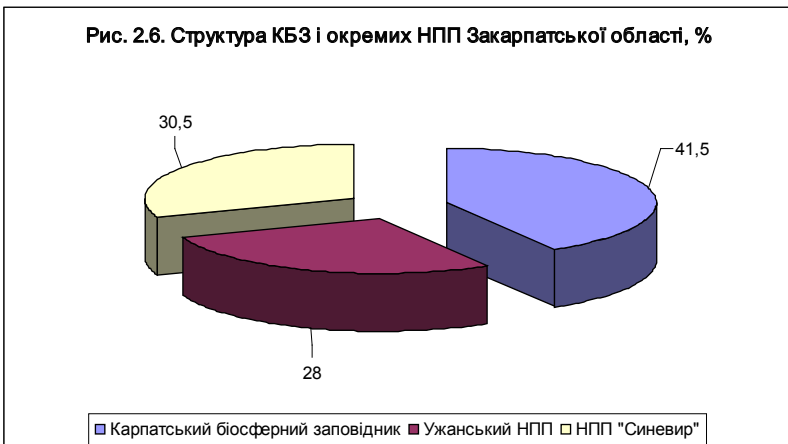
Природно-заповідні території та об’єкти загальнодержавного значення	Разом, га	Місцезнаходження в розрізі природно-економічних зон					
		низинна		передгірна		гірська	
		площа, га	% до всієї площі	площа, га	% до всієї площі	площа, га	% до всієї площі
Карпатський біосферний заповідник (КБЗ)	58035,8	941	1,6	15298	26,4	41796,8	72,0
Ужанський НПП	39159,3	-	-	-	-	39159,3	100,0
НПП „Синевир”	42704,0	-	-	-	-	42704,0	100,0
НПП „Зачарований край”	6101,0	-	-	6101,0	100,0	-	-
Разом НПП:	87964,3	-	-	6101,0	6,9	81863,3	93,1
Всього:	146000,1	941	0,6	21399	14,7	123660,1	84,7

*Сформовано і розраховано за джерелом: [58].

Дані дослідження, сформовані в табл. 2.13, свідчать, що, *по-перше*, територія Карпатського біосферного заповідника розташована в усіх трьох природно-економічних зонах регіону, але найбільша його частка припадає на гірську (72 %, або майже 41,8 тис. га), а також передгірну зони (26,4 %, або майже 15,3 тис. га). Найменша частка цього об’єкта припадає на низинну природно-економічну зону (1,6 %, або 941 га). *По-друге*, з трьох національних природних парків два розташовані у гірській (Ужанський та „Синевир”) і один у передгірній природно-економічній зоні (НПП „Зачарований край”).

По-третє, площа всіх трьох аналізованих об'єктів загальнодержавного значення, які підпорядковані Міністерству охорони навколишнього природного середовища України, свідчить, що 84,7 % територій цих об'єктів знаходиться у гірській, 14,7 % – у передгірній і лише 0,6 % – у низинній природно-економічній зоні. Відмітимо також, що основою цих об'єктів є праліси.

Розглянемо структуру Карпатського біосферного заповідника і окремих національних природних парків загальнодержавного значення, розташованих у Закарпатській області (рис. 2.6).

З аналізованих трьох об'єктів загальнодержавного значення (рис. 2.6) найбільша площа припадає на Карпатський біосферний заповідник (41,5 %). Другу позицію займає НПП „Синевир” (30,5 %), третю – Ужанський НПП (28,0 %).

Території Карпатського біосферного заповідника (КБЗ) та національних природних парків Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, що знаходяться в Закарпатській області, складаються з територій, наданих цим структурам у постійне користування та ділянок, що входять до їх складу без вилучення в інших землекористувачів (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Структура території Карпатського біосферного заповідника та національних природних парків, розташованих у Закарпатській області*

Назва об'єкта	Рік створення	Загальна площа, га	Територія, надана у постійне користування		Території інших землекористувачів		Інші особливості територій КБЗ і НПП
			га	%	га	%	
Карпатський біосферний заповідник	1993	58036	45863	79,0	12173	21,0	У межі КБЗ входять населені пункти
НПП „Синевир”	1989	42704	29512	69,1	13192	30,9	У межі НПП входять населені пункти
НПП „Ужанський”	1999	39159	14904	38,1	24255	61,9	У межі НПП входять населені пункти
Разом:		139899	90279	64,5	49620	35,5	х
в т.ч. НПП		81863	44416	54,3	37447	45,7	х

*Розраховано за джерелами: [154, с. 45-48; 192, с. 38].

Особливістю Карпатського біосферного заповідника та національних природних парків є те, що значна частина їх територій входить до складу об'єктів без вилучення в інших землекористувачів; і те, що до його складу входять території населених пунктів. Водночас в інших регіонах Українських Карпат, зокрема у НПП „Вижницький”, „Сколівські Бескиди”, „Гуцульщина” та „Галицький”, у межі НПП не входять населені пункти.

В цілому по досліджуваних об'єктах природно-заповідного фонду, підпорядкованого Міністерству охорони навколишнього природного середовища України, 64,5 % (майже 90,3 тис. га) надані у постійне користування адміністраціям цих об'єктів, а 35,5 %, або 49,6 тис. га перебуває в інших користувачів, переважно населених пунктів. На фоні цих об'єктів вигідно виділяється Карпатський біосферний заповідник, оскільки 79 % його території закріплена за адміністрацією КБЗ, а решта – за іншими користувачами, переважно населених пунктів.

Відмічені особливості аналізованих територій і об'єктів природно-заповідної сфери регіону державного значення (КБЗ, НПП „Ужанський” і „Синеvir”) обумовлюють необхідність застосування різних видів і функцій менеджменту на мікрорівні, тобто сукупності об'єктів управління та відповідних видів діяльності, які вирішують певний комплекс завдань передусім природоохоронного значення. Основними видами менеджменту в досліджуваній сфері є: еколого-економічний; кадровий; природних ресурсів; природоохоронної діяльності; контрактний; інноваційний; фінансовий, або управління фінансами об'єктів ПЗФ тощо.

Здійснення спеціалістами і менеджерами різних рангів менеджменту територій та об'єктів ПЗС як процес складається з відособлених, але тісно взаємопов'язаних частин – функцій. Функції менеджменту – це види цілеспрямованої діяльності щодо керуваного об'єкта природно-заповідної сфери, зумовлені кооперацією і поділом праці серед управлінського персоналу. Кожній функції властиве замкнуте коло робіт (підфункцій), що об'єднуються спільністю значення і виконують певну роль у менеджментській діяльності. Функціональність менеджменту характерна для будь-яких організаційних зусиль людей. Змішування функцій, незнання або недодержання управлінськими працівниками природно-заповідної сфери визначених меж діяльності негативно позначається на оперативності та ефективності рішень [96, с. 52]. Нині в науковій літературі зустрічається понад 50 класифікацій функцій менеджменту, в переважній більшості в їх основу покладена файолівська концепція розчленування адміністративної діяльності на окремі функції, які класифікуються з позицій об'єкта і суб'єкта менеджменту. При цьому найпоширенішою є класифікація функцій з позицій суб'єкта менеджменту.

В природно-заповідній справі доцільно виділити організаційний менеджмент, який охоплює процес створення організації, формування її структури, визначення мети та функцій; вироблення відповідних статутних документів, інструкцій, визначення функцій центрального апарату управління, окремих підрозділів та ін. Основними функціями менеджменту щодо технологічного способу виробництва як щодо виробничих підприємств, а на нашу думку, так і об'єктів природно-заповідної сфери є планування, організація,

підбір і розстановка кадрів і їх стимулювання, координація і контроль з метою раціональної і ефективної роботи [94, с. 317].

Серед функцій менеджменту розрізняють загальні та специфічні, а також загальноорганізаційні та спеціалізовані [96, с. 53]. Загальні функції виділяються з урахуванням стадій (етапів, фаз) менеджменту – планування, організації, регулювання і координації, мотивації, обліку і контролю природоохоронної діяльності. Специфічні функції виокремлюються передусім за формою поділу процесу менеджменту у природно-заповідній сфері на складові частини (лінійне керівництво, технологічна та еколого-економічна підготовка діяльності, бухгалтерський облік, підбір, розстановка і підвищення кваліфікації кадрів та інше). Загальноорганізаційні функції менеджменту виконуються керівниками об'єктів та нижчестоящих підрозділів (природні науково-дослідні відділення у біосферних заповідниках та НПП, лісництва у складі природоохоронних територій держлісгоспів та держмисливгоспів). Спеціалізовані функції менеджменту здійснюються різними спеціалістами; а обслуговуючі пов'язані з обліком, звітуванням, здійсненням операцій з діловодства у природно-заповідній сфері.

Згідно із Законом України „Про природно-заповідний фонд”, на біосферні заповідники та національні природні парки покладається виконання таких основних завдань [91, с. 301-302]:

- збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів;
- створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з дотриманням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розробка наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів;
- проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

Відмітимо, що рекреаційна діяльність на території біосферних заповідників та національних природних парків організовується спеціальними підрозділами адміністрацій цих об'єктів, а також іншими підприємствами, установами та організаціями на підставі

угод з адміністраціями об'єктів ПЗФ. Крім зазначених функцій менеджменту, важливою функцією об'єктів природно-заповідного фонду (біосферних заповідників та НПП) є створення умов для організованої рекреації і туризму, що відображає функціональне зонування їх територій через співвідношення функціональних зон (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Співвідношення функціональних зон Карпатського біосферного заповідника та НПП Закарпатської області*

Назва об'єктів ПЗФ, загальна їх площа	Функціональні зони КБЗ та НПП регіону							
	заповідна		регульованої рекреації/буферна**		стаціонарної рекреації/антропогенних ландшафтів**		господарська, регульованої заповідності**	
	га	%	га	%	га	%	га	%
Карпатський біосферний заповідник, 58036 га	16505	28,4	15047	25,9	18810	32,5	7674	13,2
НПП „Синевир”, 42704 га	5801	13,6	21407	50,1	2304	5,4	13192	30,9
НПП „Ужанський”, 39159 га	2409	6,2	7481	19,1	11707	29,9	17562	44,8
Разом, 139899 га:	24715	17,7	43935	31,4	32821	23,5	38428	27,4
в т. ч. НПП, 81863 га	8210	10,0	28888	35,3	14011	17,1	30754	37,6

*Розраховано за джерелами: [192, с. 40; 91, с. 45, 48].

**Згідно із законодавствами для біосферних заповідників (КБЗ) – буферна зона, зона антропогенних ландшафтів (або традиційного господарювання) [91, с. 301].

На трьох досліджуваних об'єктах та територіях природно-заповідного фонду регіону здійснено поділ на чотири функціональних зони, особливістю яких є:

1) на території Карпатського біосферного заповідника припадає чотири функціональні зони, що відповідає концепції ЮНЕСКО про зонування біосферних резерватів. При цьому заповідна зона (заповідне ядро) займає 16505 га, що становить

28,4 % загальної площі. У цій зоні центральним завданням є охорона природи, жодні інші користування не здійснюються. На буферну зону припадає 15047 га (25,9 %), а зону антропогенних ландшафтів, або традиційного господарювання – 13810 га

(32,5 %). Додатково до цих трьох зон, визначених ЮНЕСКО, було створено четверту, яку названо зоною регульованої заповідності. Ця зона займає 7674 га (13,2 %) і охоплює території, які періодично піддаються впливу людини. До них належать пішохідні стежки, а також пасовища та галявини у межах заповідної зони. До зони регульованої заповідності належать також Долина нарцисів (Хустський район) та обидва західних масиви – Чорна і Юлівська гори (Виноградівський район);

2) найціннішою функціональною зоною НПП регіону є заповідна, яка згідно із Методичними рекомендаціями щодо складання проекту організації території національних парків (2004) та Положенням про проект організації території НПП (2005) по обох об'єктах Закарпаття (НПП „Синевир” та „Ужанський”) становить 8210 га (10,0 %). На зону регульованої рекреації аналізованих національних природних парків припадає 28888 га (35,3 %). Відповідно до Закону „Про природно-заповідний фонд України” в межах цієї зони проводяться короткостроковий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні дозволяється влаштування та відповідне обладнання туристичних маршрутів і екологічних стежок; тут забороняються рубки лісу головного користування, промислове рибальство й мисливство, інша діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних комплексів та об'єктів. На зону стаціонарної рекреації, яка призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку (в тому числі туристів), припадає 14011 га (17,1 %).

Господарська зона національних природних парків регіону займає 30754 га (37,6 %). У її межах проводиться господарська діяльність, спрямована на виконання покладених на НПП завдань, знаходяться населені пункти, об'єкти комунального призначення парку, а також землі інших землевласників та землекористувачів,

на яких господарська діяльність здійснюється з додержанням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища.

Наголосимо, що на території зони регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та господарської зони забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища та зниження рекреаційної цінності територій національного природного парку. При цьому зонування території НПП, рекреаційна та інша діяльність на його території проводяться відповідно до Положення про національний природний парк та Проекту організації території національного природного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

У своїх дослідженнях ми дотримуємось концепції, що у природно-заповідному фонді Карпатського біосферного заповідника і НПП є доцільним виділення особливо цінних територій (ОЦТ) і об'єктів (ОЦО), які вимагають дотримання передусім специфічних та спеціалізованих функцій менеджменту. Основу зазначених територій в умовах Закарпатської області становлять праліси, які збереглися через їхню недоступність і особливо відсутність придатних для сплаву деревини водних шляхів, що забезпечило їх захист від рубок. Праліси Закарпаття є природною спадщиною світового значення. Відмітимо, що більшість європейських пралісів мають площу від 50 до 100 га; суцільні масиви з площею понад 1000 га є дуже рідкісними.

Природно-заповідному фонду лісових екосистем особливо властиве складне ярусно-диференційоване угруповання, сформовано різними життєвими формами, в тому числі й багатьма видами істівних грибів, що характерно для найнижчого ярусу лісового середовища (табл. 2.16).

На території природно-заповідного фонду зосереджено більше $\frac{1}{3}$ площ грибних ресурсів лісових екосистем регіону. Відповідно на такі угіддя припадає більше третини експлуатаційного запасу грибних ресурсів при їх середній врожайності. Як біологічні,

Таблиця 2.16

Площа і експлуатаційний запас окремих видів їстівних грибів у лісових угіддях природно-заповідного фонду лісгосподарських підприємств, держмисливгоспів у розрізі природно-економічних зон*

Природно-економічні зони	Площа угідь, га				Експлуатаційний запас на них при середній врожайності, тонн			
	всього	у тому числі з грибами			всього	у тому числі з грибами		
		білими	підосиковими, підберезниками	іншими		білими	підосиковими, підберезниками	іншими
Низинна	1029,4	334,0	202,4	493,0	70,0	3,0	-	67,0
Передгірна	3815,4	2183,4	322,0	1310,0	239,5	72,3	35,0	132,2
Гірська	23995,1	8037,7	1563,4	14394,0	1802,3	255,1	113,4	1433,8
Разом:	28829,9	10555,1	2087,8	16197,0	2111,8	330,4	148,4	1633,0
Крім того, на території ПЗФ	9692,0	3642,0	640,0	5410,0	711,7	125,1	45,6	541,0
Природно-заповідний фонд, % до підсумку	37,6	34,5	30,7	33,4	33,7	37,8	38,7	33,1

*Розраховано за джерелом: [76, с. 226].

так і експлуатаційні запаси грибних ресурсів у лісових угіддях природно-заповідного фонду в основному зосереджені в гірській та передгірній природно-економічних зонах. Багато видів грибів живуть у симбіозі з вищими рослинами, що і утворює мікоризу, тобто симбіоз коренів вищих рослин з грибами (наприклад, підберезник з березою; підосиковик з осикою; білі з дубом, буком та інші; маслюк звичайний з хвойними деревними породами, інші).

Відмітимо, що для мікоризних грибів такий симбіоз обов'язковий. Якщо їх грибниця і може розвиватися без відсутності кореневої системи дерев, то плоді тіла зазвичай не утворюються. Домінуюче видове розмаїття грибів особливо характерне для Карпатського біосферного заповідника та НПП „Ужанський” і „Синевир”. При цьому з метою оптимізації

природоохоронної діяльності та мінімізації негативного впливу на довкілля важливе значення має підвищення ефективної дії синергічних зв'язків у економічній системі, зокрема між природо-користуванням і природовідтворенням, між виробництвом і споживанням, а також між окремими галузями, зокрема між сировинною базою продукції побічного користування лісу та харчовою промисловістю (розділу 10 – виробництво харчових продуктів, секції С – переробна промисловість). Аналогічні взаємозв'язки існують між [107]: секціями А – сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство і С – переробна промисловість. Так, лісогосподарська галузь тісно взаємопов'язана з розділом 16 – оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини та корка, крім меблів; виготовлення виробів із соломки та рослинних матеріалів для плетіння.

Для природно-заповідного фонду регіону характерним є взаємозв'язок між лісовими, полонинними та іншими екосистемами, а також ягідними ресурсами. Площа угідь та експлуатаційний запас окремих видів лісових ягід на лісових угіддях державних лісогосподарських підприємств подано в табл. 2.17.

4У природно-заповідному фонді регіону в цілому зосереджено 42,6 % (або 6,3 із 14,9 тис. га) лісових та полонинних угідь щодо аналізованих видів ягідних ресурсів, у тому числі 28,7 % (214,1 із 745,7 га) чорниці, 50,3 % (2,2 із 4,3 тис. га) малини і більше 40 % (3,9 із 9,8 тис. га) ожини. В межах природно-заповідного фонду регіону зосереджено від 42 до 60 % експлуатаційного запасу цих видів ягід. Найбільший експлуатаційний запас припадає на такі види ягід, як чорниці та малина. Синергія (синергічний ефект) лісових екосистем природно-заповідного фонду пов'язана також з ярусністю лісів, їх повнотою, середньою висотою та діаметром, а також складом деревних порід. Наявність домішок липи, лісової черешні, кизилу, ліщини, акації на узліссях та інше, а також чагарникових порід збагачують ресурсну базу продукції побічного користування лісу. Крім того, багато видів деревних і чагарникових порід, а також різнотрав'я лісових та полонинних екосистем є важливим джерелом для виробництва меду і збору лікарських рослин для фармацевтичної промисловості.

Таблиця 2.17

Площа і експлуатаційний запас окремих видів лісових ягід на лісових угіддях державних лісогосподарських підприємств і природно-заповідного фонду в розрізі природно-економічних зон*

Природно-економічні зони	Площа угідь, га				Експлуатаційний запас на них при середній врожайності, тонн			
	всього	у тому числі з ягодами			всього	у тому числі з ягодами		
		чорниці	малини	ожини		чорниці	малини	ожини
Низинна	7101,7	-	776,1	6325,6	734,0	-	114,0	620,0
Передгірна	1000,7	165,4	569,4	265,9	145,0	69,0	76,0	-
Гірська	6777,5	580,3	3004,5	3192,7	952,5	173,5	455,0	324,0
Разом:	14879,9	745,7	4350,0	9784,0	1831,5	242,5	645,0	944,0
Крім того, на території ПЗФ	6345,9	214,1	2190,0	3941,8	1145,5	145,5	340,0	400,0
Природно-заповідний фонд, % до підсумку	42,6	28,7	50,3	40,2	62,5	60,0	52,7	42,3

*Розраховано за джерелом: [76, с. 226].

На нашу думку, до особливо цінних територій (ОЦТ) і об'єктів доцільно долучити також джерела мінеральних вод (табл. 2.18), використання, збереження і охорона яких повинна базуватися на відповідних видах і функціях менеджменту. В цілому на території природно-заповідного фонду регіону зосереджено 227 джерел мінеральних вод, що закріплені за різними природокористувачами. Найбільша кількість джерел мінеральних вод зосереджена в гірській природно-економічній зоні (141 об'єкт із 227, або 62,1 %). Другу позицію займає передгірна природно-економічна зона – 63 водопрояви мінвод, або 27,8 %, а найменша їх кількість у межах низинних районів (23 об'єкти, або 10,1 %).

Джерела мінеральних вод на території природно-заповідного фонду в розрізі природно-економічних зон Закарпаття*

Адміністративне розташування об'єктів мінеральних і мінерально-термальних вод (міста, райони)	Кількість об'єктів ПЗФ	Площа, га	Назва підприємств, організацій, установ, у віданні яких знаходяться зазначені об'єкти ПЗФ				туристичні бази, санаторії та ін.
			Карпатський біосферний заповідник (КБЗ)	національні природні парки (НПП)	держлісгоспи та держмісливгоспи	сільські, селищні й міські ради	
<i>Низинна природно-економічна зона</i>							
Берегівський	6	2,8	-	-	-	3	3
Виноградівський	3	1,3	-	-	2	1	-
Мукачівський	7	10,3	-	-	2	5	-
Ужгородський та м. Ужгород	7	20,1	-	-	-	7	-
Разом по зоні:	23	34,5	-	-	4	16	3
<i>Передгірна природно-економічна зона</i>							
Іршавський	10	7,3	-	-	1	9	-
Тячівський	33	48,0	5	-	5	23	-
Хустський	20	9,8	-	-	3	17	-
Разом по зоні:	63	65,1	5	-	-	49	-
<i>Гірська природно-економічна зона</i>							
Великобереж-нянський	13	6,4	-	8	3	2	-
Воловецький	8	8,6	-	-	5	3	-
Міжгірський	43	26,1	-	5	13	25	-
Перечинський	5	4,4	-	-	1	4	-
Рахівський	61	35,3	-	-	21	35	5
Свалязький	11	4,7	-	-	-	11	-
Разом по зоні:	141	85,5	-	13	43	80	5
Всього:	227	185,1	5	13	56	145	8

*Узагальнено на основі джерела: [58, с. 24-43].

Особливістю аналізованих об'єктів природно-заповідної сфери є те, що найбільша їх кількість розташована на території населених пунктів Закарпатської області, а також держлісгоспів та держмисливгоспів (відповідно 145 та 56 водопроявів мінвод, або 88,5 %). Для водопроявів мінеральних вод також характерні охоронні зони, в межах яких заборонена будь-яка господарська діяльність.

Еколого-економічні засади становлення природно-заповідного фонду є основою для забезпечення збалансованого розвитку заповідних територій на різних рівнях функціонування економічних систем, починаючи від регіональних і завершуючи глобальною системою людського розвитку.

Розділ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО УДОСКОНАЛЕННЯ МЕНЕДЖМЕНТУ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНУ

3.1. Міжнародний досвід у сфері управління природно-заповідною діяльністю

У розвинутих країнах світу поширюється раціональне природокористування на землі, так зване відновлювальне землеробство. Його суть – мінімальний або нульовий обробіток ґрунту, відмова від гербіцидів та мінеральних добрив, активна боротьба з ерозією, порушенням структури та зниженням вмісту гумусу. У США, наприклад, щорічно виводять із сільськогосподарського обігу на 5-7 років від 15 до 17 млн. га орних земель. Державна програма США передбачає викуп земель у власників для створення на них оптимальних природно-агрокультурних ландшафтів, а відтак повернення їх у сільськогосподарський обіг. Орні землі у США займають лише 20,2 % території, луки – 25,8, ліси – 28,3 % загальної площі країни. За наказом Міністерства сільського господарства США в межах Програми збереження ресурсів прогнозується ще 11 % орних земель у примусовому порядку вилучити з агрокультури і перетворити на луки та ліси. Так само розвивається цей напрям і в інших країнах. Причому на значних ділянках колишніх сільськогосподарських угідь створюють заповідники та заповідні території. У США вони займають 10 %, у Франції та Німеччині – 12 %, у Канаді – 13 % території країни. Крім того, у Франції, Бельгії, Австрії, Німеччині та інших країнах активно відновлюють раніше осушені болота, створюють природоохоронні зони не лише вздовж річок, а й біля джерел і струмків [92, с. 86]. Оскільки в нашій державі найбільша розораність земель серед країн світу, цей досвід є цінним для України в цілому, і для Карпатського регіону, зокрема.

Зазначимо, що станом на 1 січня 2013 р. загальна площа усіх земель України становила майже 60,4 млн. га, з них земель

сільськогосподарського призначення 42,8 (або 70,8 % до загальної площі всіх земель); площа ріллі становила 32,5 млн. га (або 53,8 %) [202, с. 288; 199, с. 79]. Отже, як видно з вищенаведеного, розораність земель України перевершує аналогічний показник США у 2,5 рази. Області Карпатського регіону, особливо Закарпатська область, хоч і характеризуються малозабезпеченістю орних земель і переважанням екологічної мережі, а також значною часткою природно-заповідного фонду, однак уздовж багатьох річок, струмків і потоків ще не виділені природоохоронні території.

У країнах Європейського Союзу активно використовуються економічні важелі землеохоронного природокористування. Так, при виведенні з сільськогосподарського обігу еродованих земель на певний час і створенні на них так званих „зелених парів” державні органи компенсують аграрним товаровиробникам тимчасові економічні втрати в розмірі середньорічного доходу з одиниці земельної площі. При цьому максимальний рівень плати встановлюється для фермерських господарств, які відводять свої земельні ділянки під постійний пар чи ліс. Отже, досвід промислово розвинутих країн засвідчує, що економічні важелі регулювання природокористування та охорони довкілля в поєднанні з ринковими і державними механізмами порівняно з формами прямого державного адміністрування забезпечують більшу гнучкість, еколого-економічну ефективність, краще стимулюють природоохоронну та ресурсо-заощаджуючу діяльність, сприяють збереженню для майбутніх поколінь природних багатств своїх країн.

Заслуговує на увагу міжнародний досвід створення біосферних резерватів, тобто територій, які є частиною світової мережі біосферних резерватів у рамках Програми ЮНЕСКО „Людина і біосфера”. При цьому біосферний резерват виконує такі функції: природоохоронну (збереження генетичних ресурсів, видів, екосистем і ландшафтів); розвитку (сприяння сталому розвитку суспільства); логістичну (підтримка демонстраційних проєктів, екологічна освіта, наукові дослідження з питань охорони природи і сталого розвитку).

Пропозиції про надання території статусу біосферного резервату подають відповідні державні органи країни, які

затверджує ЮНЕСКО за умови відповідності певним визначеним критеріям. В межах біосферного резервату, як правило, виділяють ядро (заповідну зону), буферну зону та перехідну (транзитну) зону. Ядро біосферного резервату включає території суворої охорони. Буферна зона має слабший ступінь охорони, призначена для часткової охорони природних комплексів і зменшення зовнішнього впливу на ядро та передбачає розвиток екологічної освіти, рекреації, екотуризму. В перехідній зоні здійснюється господарська діяльність на основі принципів сталого розвитку.

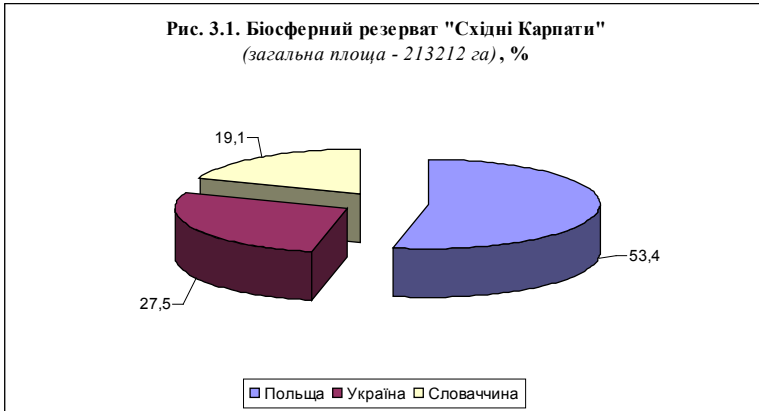
Світова мережа біосферних заповідників (2013 р.) нараховує 621 біосферних резерватів у 117 країнах [257]. На території України є 6 біосферних резерватів, серед яких на національному рівні функціонують: Асканія-Нова, Карпатський, Чорноморський, інші три – транскордонні біосферні резервати, а саме:

- Дунайський біосферний заповідник є частиною міждержавного українсько-румунського біосферного резервату „Дельта Дунаю”;

- до польсько-словацько-українського біосферного резервату „Східні Карпати” з української сторони належать Ужанський національний природний парк і Надсянський регіональний ландшафтний парк;

- Шацький національний природний парк є частиною українсько-польського біосферного резервату „Західне Полісся”.

У наших дослідженнях особлива увага приділяється біосферному резервату „Східні Карпати”, який включає національні природні парки трьох країн – Польщі, Словаччини та України (рис. 3.1). Аналізовані дані свідчать, що, *по-перше*, польсько-словацько-український міжнародний біосферний резерват (МБР) „Східні Карпати” займає площу 213,2 тис. га. До його складу з української сторони увійшли НПП „Ужанський” (Великоберезнянський район, Закарпатська область, загальна площа 39,2 тис. га), регіональний ландшафтний парк „Надсянський” (Турківський район, Львівська область, площа 19,4 тис. га). З польської сторони до МБР включені такі НПП і ландшафтні парки: національний парк „Полоніни”, ландшафтні парки Ціснянсько-Ветлінський та „Долина Сяну”.

По-друге, створення МБР „Східні Карпати” розпочалося в 1992 р. і завершилося в 1998 р. отриманням сертифікату ЮНЕСКО [192, с. 166].

По-третє, організація польсько-словацько-українського міжнародного біосферного резервату „Східні Карпати” є значним внеском у реалізацію загальноєвропейських програм „Зелені Карпати”, „Довкілля для Європи” та Карпатської конвенції, що пов’язані зі збереженням біорізноманіття та сталим розвитком Карпат.

По-четверте, важливість створення міжнародних біосферних резерватів для України загалом та її прикордонної Закарпатської області зокрема є очевидною з огляду на включення в загальноєвропейський процес збереження довкілля, що знайшло своє відображення в останніх документах, пов’язаних з розбудовою екологічної мережі в Україні та формуванням загальноєвропейських екологічних коридорів, які будуть проходити через територію нашої держави, в тому числі Закарпаття.

Особливу цінність в Ужанському НПП становлять праліси і природні ліси, які мають чимале наукове і прикладне значення. З метою раціонального використання лісів необхідні відповідні знання природних процесів, які проходять у пралісових екосистемах. Загальна площа Ужанського парку – 39159 га, з яких 14905 га знаходяться у постійному користуванні. Ліси парку представлені здебільшого буковими, буково-ялицевими і ялицево-буковими де-

ревостанами. Досить поширені також яворові і ясеневі бучини. Головну цінність в умовах національного природного парку становлять пралісові екосистеми площею близько 3 тис. га.

Створення заповідних територій, збереження генофонду планети мають глобальне значення для охорони природних ландшафтів. У світі нараховується понад 2600 великих заповідних територій загальною площею понад 4 млн. км² (3 % суші планети). При цьому у країнах світу національні парки створювалися залежно від їх природно-географічних і соціально-економічних умов і природоохоронних традицій, тому вони відмінні за призначенням, природоохоронним режимом та еколого-економічним менеджментом. Виділяються такі моделі національних парків (НП):

- напіввідкриті, державного підпорядкування американського типу;
- напіввідкриті, державного підпорядкування африканського типу (не мають рекреаційного значення);
- закриті, державного підпорядкування швейцарського типу (подібні до наших заповідників, мають науково-природне та еколого-економічне, а також освітнє значення);
- відкриті НП англійського типу (створюються переважно на приватних землях);
- напіввідкриті НП державного підпорядкування японського типу.

Протягом агрокультурного періоду (10 тис. років) відбулися істотні кількісні й якісні зміни в природному рослинному покриві, зокрема в лісових екосистемах. За даними ФАО ліси, які колись покривали значну частину суходолу, сьогодні збереглися лише на 28 % його території. Згідно з дослідженнями лісівників, екологів та економістів, як уже відмічалось, в Україні в середньовіччі лісистість становила 40 %, а зараз лише 17,6 %. Більше половини площі займають ліси культурного походження із зміненою віковою структурою та збідненою біорізноманітністю [192, с. 243; 202, с. 288]. У зв'язку з цим національні природні парки, разом з природними заповідниками та іншими об'єктами природно-заповідного фонду, мають значення не лише для збереження рідкісних видів флори і фауни, але сприяють їхній міграції у прилегли господарські угіддя, підтримуючи у такий спосіб

їхнє біологічне різноманіття. Це особливо актуально в умовах міжнародних біосферних резерватів. У лісових національних природних парках, в тому числі Ужанському національному парку, збереглися пралісові екосистеми, які мають еталонне значення для лісівництва, наближеного до природних лісів.

Зарубіжний досвід свідчить, що міжнародні біосферні резервати, а в їх складі НПП та регіональні ландшафтні парки мають багатогранне значення, а саме [215, с. 243-244]:

- *екологічне*, оскільки на територіях таких об'єктів існують сприятливі екологічні умови для спонтанного лісотворчого процесу. В НПП зберігається біологічна різноманітність; вони служать своєрідними ланками в екологічних коридорах, а територіально такі парки сприяють еколого-економічного балансу в районах їхнього розташування;

- *соціальне*, яке проявляється в тому, що характерним соціальним явищем техногенної цивілізації є урбанізація, яка спричинила ізоляцію людини від природи, з якою вона пов'язана екологічно, економічно, духовно. НПП дозволяють підтримувати зв'язок людини з природним оточенням.

- Національні природні парки Закарпаття, в тому числі „Закарпований край”, мають вагомє туристичне та рекреаційне значення не тільки для населення регіону, але і держави в цілому. Невипадково колись римляни стверджували: „лікар – лікує, природа – оздоровлює”;

- *науково-прикладне*. Проявляється в тому, що НПП слушно називають „природними лабораторіями”. У природних екосистемах, передусім лісових, нагромадилась цінна еколого-економічна інформація про складні взаємозв'язки між рослинним і тваринним світом біосфери, їхні структурно-функціональні особливості, закономірності розвитку та поширення в різних природно-географічних зонах.

Використання цієї інформації важливе для формування екологічно стабільних біогеоценозів, в тому числі й лісових екосистем. Звідси важливе значення має використання міжнародного еколого-економічного моніторингу в природних лісах, що дозволяє з'ясувати їх динамічні тенденції, зумовлені глобальним потеплінням клімату;

- *еколого-економічне й освітнє*. Національні парки сприя-

ють формуванню у людини почуття єдності з природою, усвідомленню значення природних багатств для її матеріального добробуту, розумінню ролі природного оточення для її духовного життя, вихованню морального обов'язку щодо розумного використання та потреби відновлення природних ресурсів;

- *етногенетичне*, що пов'язано з життям етнічних груп населення, які сформувалися у відповідних природних умовах і пов'язані з ними екологічно й економічно. Зокрема, на теренах Ужанського НПП та Карпатського біосферного заповідника проживає група лемків, а в Синевирському НПП – бойків.

Природні умови цих парків та КБЗ сприяють збереженню матеріальної й духовної культури, народних традицій, фольклору, способу життя та ментальності згаданих етнічних груп населення краю. Крім названих, виокремлюються ще загальногуманне та природно-естетичне значення досліджуваних об'єктів та територій природно-заповідного фонду. Як уже зазначалось, національні природні парки Закарпаття виділяються на фоні інших аналогічних об'єктів Українських Карпат тим, що до їх складу включені й сільські населені пункти, що значно посилює еколого-економічне, соціальне, науково-природниче, етногенетичне та рекреаційне значення сільських територій, розташованих у межах міжнародних біосферних резерватів.

Відмітимо також, що гірські НПП „Ужанський” і „Синевир” у географічному вимірі охоплюють також субальпійську і альпійську підзони гірської природно-економічної зони. На території Ужанського національно-природного парку розташовані населені пункти – Сіль, Кострино, Жорнава, Стужиця, Волосянка та інші.

Аналогічна ситуація і щодо Синевирського НПП, який розташований у межах Міжгірського району Закарпатської області. Створений у 1989 р., він у 2009 р. відповідно до Указу Президента України від 29.12.2009 р. № 1118/2009 отримав статус НПП „Синевир”. Площа цього об'єкта становить 40696 га, з них 32294 га – у постійному користуванні. Розташований у центральній частині Українських Карпат (Привододільні Горгани, Воловецько-міжгірна улоговина та Полонинський хребет) у верхів'ї річок Терєблі та Ріки. Найвищі вершини – Стримба (1719 м н.р.м.) та Негровець (1707 м н.р.м.).

Найвідомішим об'єктом парку є озеро Синевир, яке утворилося близько 10 тис. років тому, внаслідок гірського обвалу. Воно знаходиться на висоті 989 м н.р.м., площа водного дзеркала – 7 га. Тут переважають смерекові ліси, у південно-західній частині парку великі площі займають букові ліси. У рослинному покриві добре виражена висотна пояси́сть. Оскільки Міжгірський район не є прикордонним, то НПП на його території не включено до складу міжнародних біосферних резерватів.

Біосферні заповідники є національним аналогом біосферних резерватів, світова система яких функціонує в рамках ЮНЕСКО. В Україні всі біосферні заповідники є водночас біосферними резерватами [87, с. 89]. Таким вимогам відповідає Карпатський біосферний заповідник, територія природно-заповідного фонду України загальнодержавного значення у межах прикордонних Рахівського, Тячівського, Хустського та Виноградівського районів Закарпатської області. Охоронний режим встановлено в 1968 р. для збереження типових та унікальних природних комплексів Українських Карпат. З 1993 р. має статус біосферного заповідника. У складі заповідника шість відокремлених масивів та ботанічні заказники загальнодержавного значення Чорна гора і Юлівська гора. На території заповідника представлені малопорушені лісові та високогірні лучні системи. В цілому понад 80 % території заповідника (44 тис. га) вкрито лісами, серед яких 14,6 тис. га є пралісами.

Особливе значення мають букові праліси Угольсько-Широколужанського масиву (збереглося майже 10 тис. га лісових екосистем, де ніколи не проводилась господарська діяльність), а також Чорногірські, Кевелівські, Свидовецькі та інші ділянки дикої природи. Великий науковий інтерес становлять Долина нарцисів, де охороняється унікальна популяція нарциса вузьколистого, та Чорна і Юлівські гори Виноградівського району, де трапляються степові елементи флори і низькорослі дубові деревостани низинної природно-економічної зони. Відповідно до Севільської стратегії біосферних резерватів ЮНЕСКО у заповіднику реалізують цілі довгострокового еколого-економічного менеджменту, які передбачають збереження та стале використання його природних ресурсів.

Карпатський біосферний заповідник підтримує тісні контакти із зарубіжними природоохоронними та науковими установами, є організатором багатьох міжнародних науково-практичних конференцій. Він – один з найбільших наукових та еколого-освоєних центрів Карпатського регіону, де працюють численні наукові лабораторії, створено мережу моніторингових ділянок, фенологічних пунктів, гідро- та метеопостів, діє потужна геоінформаційна система (ГІС).

Заповідник є природною лабораторією для багатьох вітчизняних і зарубіжних науково-дослідних установ. Тут проходять практику студенти вищих навчальних закладів України та ближнього зарубіжжя. На його території розгорнуто мережу еколого-освітніх, науково-пізнавальних маршрутів та інформаційних центрів, працює єдиний в Україні Музей екології гір та історії природокористування Карпат, є відеостудія, видається всеукраїнський екологічний науково-популярний журнал „Зелені Карпати”. За здобутки у збереженні природної, культурної та історичної спадщини Рада Європи вперше в Україні нагородила Карпатський біосферний заповідник Європейським дипломом.

Карпатський біосферний заповідник є одним з найбільших природоохоронних об'єктів України, де представлені всі природно-економічні зони та кліматичні пояси Українських Карпат. Вся земля заповідника знаходиться у державній власності, проте підпорядкована різним відомствам. Найбільша частина площі (32 тис. га) підпорядкована Міністерству охорони навколишнього природного середовища України, нею безпосередньо опікується адміністрація біосферного заповідника. Як зазначалося вище, понад 80 % площі біосферного заповідника вкриті лісом. Решта площ використовується у сільському господарстві.

Ми підтримуємо думку науковців [154, с. 59] Карпатського біосферного заповідника, що не тільки цей об'єкт та його територія, але і вся територія Карпат є природним регіоном світового значення. Наголосимо, що Всесвітній фонд природи (WWF) визначив 200 регіонів світу, що мають особливе значення для збереження біорізноманіття. Завдяки охороні цих регіонів можливе збереження 90 % видового різноманіття нашої планети. До цих 200 регіонів належать і Карпати (Карпатський екорегіон).

Заслуговує на увагу створення Карпатської екорегіональної ініціативи, яка об'єднує 7 країн – Австрію, Польщу, Словаччину, Чеську Республіку, Угорщину, Україну та Румунію, і має на меті захист екосистеми та сталий розвиток усього Карпатського екорегіону. Всесвітньому фонду природи вдалося залучити до цього проекту понад 50 організацій. Україну представляють Карпатський біосферний заповідник і ще 5 організацій.

Сталий розвиток КБЗ залежить від тісних зв'язків з місцевим населенням, оскільки у безпосередній близькості до нього перебуває 20 населених пунктів, де проживає близько 70 тис. людей. Крім того, ми вважаємо, що розвиток КБЗ залежить також від прикордонної співпраці природно-заповідних об'єктів і територій сусідніх країн, зокрема 7 країн екорегіональної ініціативи Карпатської гірської системи.

Доцільно відмітити, що у становленні природно-заповідної сфери важливу роль відіграли європейські конвенції. Серед багатьох конвенцій, що мають міжнародне значення, особливе місце займає Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат. Конвенції (*лат. convention* – угода), згідно з трактуванням „Економічної енциклопедії”, – міжнародні договори між урядами двох-, кількох або багатьох країн, що передбачають дотримання загальних узгоджених правил в тих чи інших сферах діяльності [93, с. 810]. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат (англ. *The Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians*) – міжнародний правовий документ, схвалений 22 травня 2003 р. на П'ятій Всеєвропейській конференції міністрів охорони навколишнього середовища у м. Києві [87, с. 177]. Названу міжнародну угоду (далі Угода) підписали уряди карпатських країн – Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Сербії, Чорногорії, України й Польщі (приєдналася восени 2003 р.). Угода набула чинності 4 січня 2006 р. після ратифікації Угорщиною, Словаччиною, Україною та Чехією. Тимчасовий секретаріат працює у Відні при підтримці ЮНЕП та уряду Австрії, депозитарієм є Міністерство закордонних справ України. Угода складається з преамбули й 23 статей, керівним органом є Конференція Сторін (збирається один раз на 3 роки), виконавчим – секретаріат.

До речі, розроблення Карпатської конвенції ініціювала Україна на Дунайсько-Карпатському самміті 2001 р. у Бухаресті. Метою її є розв'язання природоохоронних проблем Карпатських гір, що можливо лише за умови узгоджених дій всіх країн Карпатської гірської системи, проведення збалансованої політики та організації співпраці щодо охорони та невиснажливого розвитку гірських територій суміжних країн, зокрема Карпатського Єврорегіону. Основне завдання цієї Конвенції: поліпшення якості життя людей; забезпечення збереження та відтворення унікальних природних комплексів, які мають естетичне, наукове, рекреаційне значення; запобігання негативному антропогенному впливові на гірські екосистеми та збереження біорізноманіття Карпатської гірської системи, зокрема на основі створення цілісної екомережі Карпат.

Карпатська конвенція є рамковою, а це означає, що більшість її статей немає прямої дії. У документі визначено лише спільні підходи до проблем, більшою мірою формулюються принципи, ніж встановлюються обов'язкові умови для Сторін, тому впроваджують її через спеціальні рішення – так звані протоколи, які стосуються специфічних питань економічного, соціального, природоохоронного напрямів. Забезпечення виконання спеціальних рішень (протоколів) в нашій державі покладено на Міністерство охорони навколишнього середовища України. Наголосимо, що 11-13 грудня 2006 р. у Києві відбулася перша конференція Сторін Карпатської конвенції, на якій було прийнято правила, в тому числі фінансової процедури та підписано меморандуми про взаємопо-розуміння між Карпатською, Альпійською і Рамсарською Конвенціями. Головним підсумком зустрічі стало прийняття Карпатської декларації, в якій підтверджено принципи партнерства у сфері охорони природи і збалансованого розвитку Карпатської гірської системи.

Україна одна з перших серед країн Карпатської гірської системи ратифікувала Карпатську конвенцію (7 квітня 2004 р.) і нині працює над втіленням її у життя. Стратегію впровадження основних положень Карпатської конвенції, закріплено в проекті Протоколу про збереження біорізноманіття, який складається з 20 статей та 5 додатків, а також плану заходів щодо впровадження

її положень на місцевому рівні. З метою реалізації Карпатської конвенції створено Координаційну раду з її виконання (засідання відбулися у Києві в 2005 і Косові в 2006 р.).

Карпатські гори („Зелене серце Європи”) одна з останніх великих гірських екосистем Європи, що залишилася порівняно у не порушеному природному стані, а тому від практичного впровадження Карпатської конвенції залежить і успіх реалізації положень еколого-політичних та економічних документів, а також реальний стан природного довкілля та здоров’я людей значної частини Європи.

У процесі формування Карпатської конвенції враховано важливі положення європейських конвенцій [143, 130]:

1) Альпійської конвенції, яка була прийнята в 1991 р. і об’єднала зусилля всіх країн Альпійської гірської системи Європейської спільноти з метою налагодження співробітництва щодо розвитку та охорони гірських територій і дала потужний імпульс роботі в цьому напрямі, особливо в Європі, Азії, Латинській Америці й Африці. Невипадково 2002 р. був оголошений Міжнародним роком гір, а ЮНЕП (Програма ООН з навколишнього середовища) сприяла початку реалізації європейської гірської ініціативи, спрямованої на розвиток партнерства і розширення співробітництва між урядами та зацікавленими сторонами різних територій з метою охорони транскордонних гірських хребтів і стійкого управління ними. Альпійська конвенція вступила в силу в 1995 р. і стала першою рамковою конвенцією, яка розроблялась на глобальному рівні з метою охорони і стійкого розвитку Альпійської гірської системи. Під егідою цієї рамкової Конвенції шляхом переговорів було прийнято 8 протоколів по широкому колу питань, а саме: охорона природного середовища і збереження ландшафту; сільське господарство гірських територій; просторове планування і стійкий розвиток; транспорт; гірські ліси; енергетика; охорона ґрунтів і туризм, а також спеціальний протокол по урегулюванню спірних питань. Всі ці протоколи вступили в силу в грудні 2002 р. На 8-й нараді в 2004 р. Сторони Альпійської конференції надавали підтримку формуванню партнерства в межах гірських територій. Крім того, на нараді було вирішено питання про розвиток партнерства в гірських територіях та затвердже-

но програму роботи на 2005-2010 рр. Під час роботи 9-ої наради Альпійської конференції в листопаді 2006 р. (Альпбахе, Австрія) охоплення партнерством гірських територій та його розширення розповсюдилось на Карпатську, Кавказьку, Центрально-Азіатську та Балканську гірські системи з метою передачі багатостороннього досвіду, нагромадженого в ході реалізації альпійського процесу.

2) Рамсарська конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином, як середовища існування водоплавних птахів. Названий міжнародний правовий документ було підписано 2 лютого 1971 р. у м. Рамсар (Іран) з метою налагодження міжнародного співробітництва у справі охорони водно-болотних угідь (ВБУ), цінних як середовище існування вразливих видів та угруповань, що перебувають під загрозою зникнення. Депозитарій цієї конвенції – Генеральний директор ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури). Відмітимо, що до складу ВБУ включено також озеро Синевир (Україна, Закарпатська область). Поняття „водно-болотні угіддя” в конвенції визначено досить широко. Це райони маршів, боліт, драговин, торфовищ чи проточних, прісних, солонуватих або солоних вод, включаючи морські акваторії, глибина яких під час відпливу не перевищує 6 м.

3) Конвенція про збереження дикої фауни і флори та природних середовищ в Європі, яка прийнята 19 вересні 1979 р. у м. Берн (Швейцарія), депозитарієм якої виступив Генеральний секретар Ради Європи;

4) Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, прийнята у жовтні 1995 р., м. Софія, Болгарія, депозитарієм якої був також Генеральний секретар Ради Європи.

Заслужують на увагу об'єкти, які внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Серед таких об'єктів, як уже відмічалось, і букові праліси Карпат, які найкраще збереглися в Закарпатській області (2007 р. внесення до Списку). Крім того, до біосферного резервату за програмою ЮНЕСКО („Людина і біосфера”) також внесено гірські дубово-букові й модриново-соснові праліси та субальпійські луки з природними угрупованнями нарцисів, а також ялинові, модринові та кленово-буково-дубові праліси та субальпійські луки Східних Кар-

пат. Учасником біосферного резервату є також Закарпатська область, де найкраще збереглися такі праліси. Потоки та річки (9,5 тис. од.) гірської системи Закарпаття, з них міжнародна ріка Тиса, а також ріки Уж та Латориця приймають участь у формуванні басейну ріки та дельти Дунай.

На виконання європейських рамкових конвенцій Україною ініційовано законодавчі акти з природно-заповідної сфери. Важливу роль у характеристиці окремих територій та об'єктів ПЗФ відіграє Закон України „Про природно-заповідний фонд України”, яким чітко визначено категорії територій та об'єктів ПЗФ як загальнодержавного, так і місцевого значення. Майже усі категорії природно-заповідного фонду притаманні й Закарпатській області.

3.2. Стратегічний менеджмент розширеного відтворення природно-заповідних територій та об'єктів регіону

Стратегічний менеджмент у сфері природно-заповідної діяльності є організаційним процесом довготермінового спрямування, визначення специфічних цілей, розробки стратегії для їх досягнення з урахуванням зовнішніх і внутрішніх обставин, а також засобів виконання обраного плану дій. Стратегічний менеджмент [94, с. 311] охоплює стратегічну орієнтацію усіх працівників і синхронізацію планів підрозділів, що відповідають за реалізацію мети діяльності організації.

Стратегічний менеджмент сформувався у процесі еволюційного розвитку зі стратегічного планування, яке є його сутнісною основою. Залежно від рівня нестабільності, непередбачуваності, новизни та складності зовнішнього середовища у розвитку стратегічного менеджменту виокремлюють такі етапи [94, с. 312]:

1) управління на основі контролю за виконанням (реакція організації на зміну з'являється після настання події. Це реактивна адаптація, що потребує багато часу на усвідомлення необхідності змін, вироблення нової стратегії й адаптацію до цієї системи);

2) управління на основі екстраполяції тенденцій (*long-range planning* – довготермінове планування);

3) управління на основі передбачення змін (*strategic planning* – стратегічне планування) – об'єднує методи довготермінового планування з прийомами, властивими маркетинговому плануванню; поява несподіваних явищ і прискорення темпів змін потребують передусім якісних аспектів управління, однак зміни не настільки швидкі, щоб унеможливити вчасне передбачення майбутніх тенденцій і визначення реакції на них через формування відповідної стратегії;

4) управління на основі гнучких екстрених рішень (стратегічне управління в реальному масштабі часу – значна кількість завдань виникає так швидко, що їх неможливо вчасно передбачити);

5) стратегічне підприємництво в децентралізованих організаціях (*strategic entrepreneurship* – поєднання рис стратегічного управління та якісних особливостей підприємництва; основний інструмент досягнення синергії).

У природно-заповідній сфері актуальні всі етапи стратегічного менеджменту, і це, *по-перше*, стосується управління на основі контролю за виконанням, оскільки, як зазначалося в попередніх розділах монографічного дослідження, навколишнє середовище внаслідок антропогенних навантажень на довкілля зазнало суттєвих змін, а тому на територіях країн та їх регіонів залишилися незначні площі природних екосистем, зокрема букових пралісів.

По-друге, управління на основі екстраполяції тенденцій передбачає довготермінове планування, а відповідно і прогнозування щодо розширеного відтворення територій та об'єктів природно-заповідного фонду, особливо в умовах Карпатської гірської системи.

По-третє, управління на основі передбачення змін потребує маркетингового планування, оскільки в областях Карпатського регіону, а також сусідніх держав часто проявляються несподівані явища (паводки, селі, підтоплення населених пунктів та інше), що вимагає формування відповідної стратегії.

По-четверте, значна кількість завдань виникає так швидко, що їх неможливо вчасно передбачити, тому виникає потреба в запровадженні стратегічного управління в реальному масштабі часу, з метою локалізації негативних змін у природному середовищі. Зокрема, свого часу великі площі вирубаних букових

лісів були окультурені хвойними, внаслідок чого відбулося масове висихання останніх та зараження кореневою губкою, що вимагало екстреної вирубки таких похідних лісів та їх заміни на корінні лісонасадження.

По-н'яте, для природно-заповідних територій, а тим більше для екологічної мережі притаманне стратегічне підприємництво, оскільки в умовах Закарпатської області в їх межах розташовані або до них прилягають сільські населені пункти і здійснюється забудова готелями, мотелями, туристичними базами за межами буферної зони. Оскільки території та об'єкти природно-заповідного фонду є державного і місцевого (муніципального) значення, відповідно тут присутні і вищезазначені форми власності, а також приватна (селянські та фермерські господарства у сільській місцевості).

Впровадження і реалізація стратегічного менеджменту передбачає [94, с. 313]: побудову організації, здатної реалізувати стратегію; розроблення програм і бюджетів для підтримки стратегії; створення мотиваційної системи для досягнення запланованих результатів; формування відповідної організаційної культури; розвиток інформаційної бази для розширення можливостей управління процесом запровадження стратегії.

На нашу думку, в природно-заповідній сфері регіону вміло підібрані організаційні форми щодо реалізації стратегії. Це передусім стосується стратегії Карпатського біосферного заповідника, національних природних парків „Ужанський” та „Синевир”, підпорядкованих Міністерству охорони навколишнього природного середовища України, а також НПП „Зачарований край” Закарпатського управління лісового господарства та інших.

У контексті впровадження і виконання стратегії важлива роль відводиться розробленню програм і бюджетів, а також перспективам розширеного відтворення природно-заповідної сфери. У структурі зазначених та інших природно-заповідних територій та об'єктів сформована мотиваційна система для досягнення коротко-, середньо- та довготермінових запланованих результатів. У регіоні є достатня інформаційна база для розширення можливостей управління процесом запровадження природно-заповідної стратегії.

Відмітимо, що оцінка виконання стратегії та вироблення коректив, неперервний процес перегляду бюджетів, зміни політики, реорганізації, розвитку персоналу, вдосконалення корпоративної культури, перегляду заробітної плати та інші зміни здійснюються з метою вдосконалення системи маркетингової стратегії природно-заповідної сфери. Виконання такої стратегії й вироблення коректив особливо актуальне для природно-заповідного фонду Закарпаття, оскільки розглядувані території та об'єкти перебувають у віданні багатьох відомств, значна їх кількість – невеликі за розмірами.

У процесі забезпечення дієвого менеджменту відтворення природно-заповідних територій та об'єктів, в цілому по Україні та її регіонах, зокрема, важливим є здатність, вміння і творчий підхід з боку управлінських структур до формування стратегічного управління, яке передусім повинно охоплювати [94, с. 313]:

- 1) вміння моделювати ситуацію;
- 2) здатність виявляти необхідність змін (готовність реагувати на тенденції, що формуються відповідними факторами, а також використовувати інтелект і творчість);
- 3) здатність розробити стратегію змін (організація творчого, інтелектуального процесу, пошуку оптимального варіанту розвитку за обраними критеріями);
- 4) здатність використовувати надійні методи досліджень;
- 5) здатність втілити стратегію в життя.

Для лісових екосистем, в тому числі для пралісових, надійним методом дослідження є закладання постійних пробних площ у різних зонах природно-заповідної сфери, передусім в охоронній. Зокрема, у 1977 р. в буково-ялицево-смерековому пралісі на території Чорногірського відділення (КБЗ) була закладена постійна пробна площа розміром 1 га, розташована на схилі південно-західної експозиції на висоті 1100 м н.р.м. Тип лісу – волога буково-ялицева смеречина (D_3 - B_k $Y_{ц}$ C_m), склад деревостану – $5Y_{л}2Y_{ц}3B_k$ од. Y_v , запас – 655 м³/га, бонітет – 1. З метою вивчення природного поновлення було закладено 25 площадок розміром 2x2 м, на яких обліковувались різновікові екземпляри дерев різних порід. За результатами обліку аналізованого року на цій пробі налічувалось 10,8 тис. шт/га підросту. Його склад $6B_k3Y_{л}1Y_{ц}$ од. Y_v .

У 2009 р. на зазначеній пробі проведено повторні обліки підросту. Отримані дані засвідчили, що його кількість становить 12,3 тис. шт/га – 3,4Б_к3,3Я_ц2,4Я_л0,9Я_в, К_{лр} в'яз Г_{ор}. Порівняльний аналіз результатів дослід-жень свідчить, що впродовж 32 років у складі природного поновлення відбулися суттєві зміни як у кількісному, так і якісному складі деревостану.

Отже, з метою продовження вивчення особливостей динаміки процесів у складі й структурі природного поновлення пралісів регіону необхідно закласти серію постійних пробних площ не тільки в заповідній пралісовій зоні, але і в інших зонах КБЗ, НПП, регіональних ландшафтних парках та інших формах ПЗФ.

У зв'язку з перспективним розширенням природно-заповідної сфери регіону необхідним є систематичний процес перегляду бюджетів територій та об'єктів ПЗФ, проведення підготовчої роботи для реорганізації природно-заповідної сфери з метою передачі окремих територій та об'єктів природно-заповідного фонду у відання Міністерства охорони навколишнього природного середовища.

Важлива роль у природно-заповідній сфері відводиться механізму вироблення менеджменту цілей, тобто процесу визначення залежності цілей менеджменту від особливостей організації. Цей процес може відбуватися централізовано і децентралізовано. У першому випадку забезпечується єдина орієнтація всіх цілей у межах організації, але для нижчих рівнів управління вони можуть бути нав'язаними і викликати опір виконавців. У другому випадку ці проблеми усуваються, але ускладнюється процес координації цілей, спрямування їх у єдине русло. Децентралізоване вироблення менеджменту цілей може здійснюватися двоюко [94, с. 359]: згори донизу – як конкретизація на нижчих рівнях управління цілей, сформульованих на вищих; знизу догори – як узагальнення верхніми рівнями всієї палітри цілей, вироблених на нижчих рівнях. В обох цих випадках усі процеси спрямовуються і контролюються вищим керівництвом організації.

Для природно-заповідної сфери характерним є як централізований, так і децентралізований механізм вироблення менеджменту цілей. Зокрема, для територій та об'єктів природно-заповідної сфери, підпорядкованої Міністерству охоро-

ни навколишнього природного середовища України, такий процес відбувається централізовано. Це обумовлено тим, що зазначене міністерство в централізованому порядку забезпечує розроблення проектів рубок формування і оздоровлення лісів природно-заповідного фонду. У процесі проектування такої діяльності на 10-річний період розробляються обсяги рубок, пов'язаних з формуванням та оздоровленням територій і об'єктів природно-заповідного фонду.

Підставою для рубок формування і оздоровлення лісів є матеріали лісовпорядкування та обстежень, які проводяться власниками лісів і постійними лісокористувачами. У разі проведення зазначених рубок у деревостанах, незапроектованих лісовпорядкуванням, власники лісів і постійні лісокористувачі повідомляють про це органи виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища. Зауважимо, що в заповідних зонах біосферних заповідників національних природних і регіональних ландшафтних парків, природних заповідниках, пам'ятках природи, заповідних урочищах у виняткових випадках можуть проводитися окремі рубки формування і оздоровлення лісів лише на підставі наукового обґрунтування, рішень наукових або науково-технічних рад установ природно-заповідного фонду, а також за погодженням з органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища і територіальним органом природно-заповідного фонду [172].

Для територій і об'єктів природно-заповідного фонду, як і для лісогосподарських підприємств, також характерні рубки, пов'язані з прокладанням кварталних просік, що проводяться для звільнення від лісової рослинності смуг, ширина яких визначається під час лісовпорядкування. Відмітимо, що рубки формування і оздоровлення лісів проводяться також на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду, підпорядкованого іншим відомствам. Зокрема, лісові заказники місцевого значення Красна долина, площею 218,8 га, знаходиться у віданні державного підприємства „Свалявське лісове господарство”; Радянські Карпати, площею 648,9 га, – ДП „Ясінянське лісомисливське господарство”; урочище „Анталовська поляна” площею 193,1 га – у підпорядкуванні Ужгородського військового лісництва; Темна-

тик, площею 1215,0 га, – у складі ДП „Воловецьке ЛГ” (рішення обласної ради від 24.04.2009 р. № 846). Всі вони розташовані у відповідних кварталах та виділах названих відомств.

Аналогічна ситуація і щодо ботанічних заказників місцевого значення, зокрема:

- Голяня, Ерташі, Голиця, площею відповідно 89,4, 3,1 і 79,5 га, підпорядковані НПП „Ужанський” та Гірсько-Карпатській сільськогосподарській дослідній станції „Карпати”;

- заказники Мілаки, Церлянська, площею 58,0 та 5,0 га знаходяться у віданні Видричівської сільської ради Рахівського району.

Доцільно виділити й такі ботанічні заказники, як Ардов, Сілаш та Косонська гора, які перебувають у віданні філії „Берегово-держліс-спецгосп”. Аналогічна багатовідомча підпорядкованість характерна і для іхтіологічних, гідрологічних (оз. Синє, площею 3,0 га, ДП „Мукачівське ЛГ”; оз. Апшинець, площею 2,6 га, Чортисянської сільської ради Рахівського району; Солені озера, площею 2,0, 2,7 і 2,5 га, які підпорядковані відповідно Солотвинській селищній раді Тячівського району, Олександрівській та Данилівській сільським радам Хустського району та інші об’єкти) заказників місцевого значення, а також заповідних урочищ та пам’яток природи місцевого значення, що розташовані на територіях держлісгоспів, сільських рад та інших землекористувачів (землевласників).

Зазначене вище ще раз підтверджує, що значна кількість територій та об’єктів природно-заповідної сфери регіону підпорядковані різним відомствам, що спричиняє труднощі у розробленні єдиного комплексного стратегічного менеджменту довготермінового спрямування в організаційному плані. У зв’язку з цим зростає значення землеустрою як складного і багатогранного явища, сутність якого на регіональному рівні полягає в розробленні регіональних програм використання та охорони земель адміністративних областей, районів, а також схем і проектів організації територій у межах сільських і селищних рад, що забезпечують еколого-економічну оптимізацію використання та охорону земель, розмежування прав державної, комунальної та приватної форм власності. Крім того, землеустрій на цьому рівні

передбачає обґрунтування встановлених меж, територій з особливими природоохоронними, рекреаційними та заповідними режимами.

Окремі науковці відмічають, що зміст землеустрою не є категоричною вимогою, тобто шаблоном для всіх категорій земель за цільовим призначенням, а також те, що у кожному конкретному випадку землеустрій носить індивідуальний характер. Проте якщо зміст землеустрою земель сільськогосподарського призначення у спеціальній науковій літературі розкрито [108, с. 100-101, 154; 51], то щодо інших категорій земель, в тому числі природно-заповідних територій, це питання ще вимагає свого розв'язання, оскільки на сьогодні відсутня єдина точка зору щодо загального методологічного підходу до їх землеустрою. Це передусім стосується землеустрою земель природно-заповідних територій. Саме Закон України „Про природно-заповідний фонд України” визначає напрями їх функціональної структуризації.

Заперечуючи такі наукові твердження, зауважимо, що організацією природно-заповідних територій та об'єктів займаються також інші установи, зокрема лісовпорядкувального призначення, у тому числі й щодо земель ПЗФ у складі державних лісгосподарських підприємств, а в умовах Закарпатської області – і в межах населених пунктів та інших територіях природоохоронного призначення, які підпорядковані військовим відомствам, вищим і середнім навчальним закладам та інше. Це ж стосується і організації природно-заповідної сфери як державного, так і місцевого значення.

У механізмі вироблення менеджменту мети (цілей), який витікає із стратегічного управління, розробляється конкретна система цілей, а також механізм її постійного розширеного відтворення. У межах досліджуваної системи, цілі, як правило, перебувають у наперед визначеній взаємозалежності.

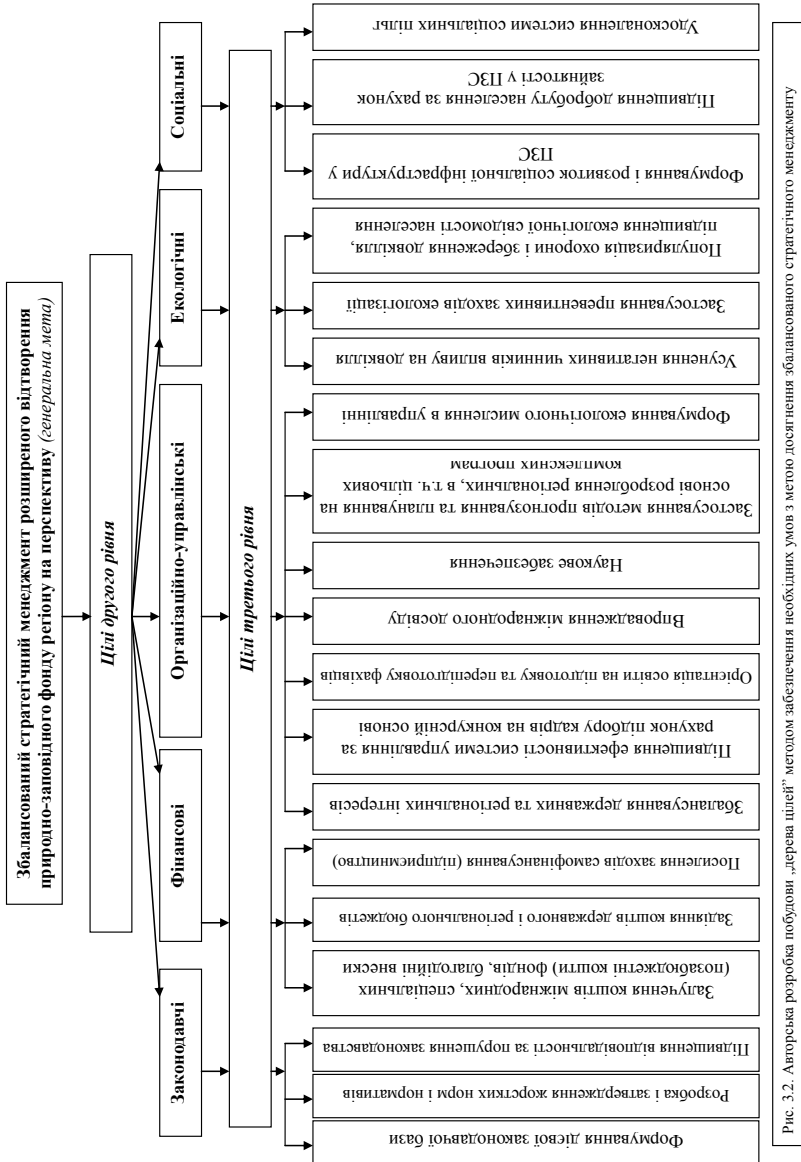
В наукових джерелах дається чітке тлумачення економічної мети, однак для заповідних територій та об'єктів визначення цієї категорії відсутнє. На нашу думку, більшість постулатів економічної мети можна застосувати і для природно-заповідної сфери, оскільки це також бажаний, можливий і необхідний стан для територій і об'єктів, якого потрібно досягти. Якщо загаль-

ною генеральною метою виробничого підприємства є отримання прибутку, то це забезпечується такими цілями першого порядку: науково-технічною, виробничою, економічною, соціальною та організаційно-управлінською. Водночас у природно-заповідній сфері прибутковість не є генеральною метою діяльності.

Аналіз програмних документів України, в тому числі Закарпатської області, свідчить [184, 217, 218, 219], що в них навіть не передбачена генеральна мета стосовно природно-заповідної сфери. Зазначене характерно і для матеріалів окремих міжнародних науково-практичних конференцій з цієї проблеми, проведених на регіональному рівні [55, 56, 192]. На цьому тлі вигідно виділяється наукова праця С. Попа „Природні ресурси Закарпаття” [152, с. 237], в якій наголошується на доцільності розширення територій ПЗФ, яка обґрунтовується не тільки сприянням останніх вирішенню екологічних проблем, але й економічною вигодою, яку можна отримати шляхом використання зазначених територій для рекреаційно-туристичних та пізнавальних цілей. Такий підхід, на думку цитованого науковця, не потребує вкладання значних коштів, віддача може бути великою, а докільля збереженим. Заслужують на увагу підходи Ф. Д. Гамора стосовно природно-заповідної сфери [192, с. 76]:

- природоохоронні території служать полігонами для примирення людини з природою;
- забезпечують знаннями про помилки у стосунках з природою у минулому;
- допомагають відпрацювати нові підходи для сталого використання природних ресурсів у майбутньому.

На основі узагальнення науково-методичних засад економічної мети та домінуючих теоретичних положень у природно-заповідній сфері сформовано авторську розробку побудови „дерева цілей” методом забезпечення необхідних умов з метою досягнення збалансованого стратегічного менеджменту розширеного відтворення природно-заповідних територій і об’єктів (рис. 3.2), яка передбачає окреслення цілей трьох рівнів. Перший рівень формує генеральну мету – збалансований стратегічний

менеджмент розширеного відтворення природно-заповідного фонду регіону на перспективу. Цілі другого рівня охоплюють законодавчі, фінансові, організаційно-управлінські, екологічні та соціальні цілі.

Відповідно до кожної складової цілей другого рівня розроблено цілі третього рівня, а саме:

1) для реалізації *законодавчих цілей* в першочерговому порядку необхідно:

- привести акти чинного законодавства відповідно до Закону України „Про природно-заповідний фонд України”;

- вдосконалити нормативну базу природоохоронних органів різних відомств, у підпорядкуванні яких перебувають території та об’єкти природно-заповідного фонду;

- уточнити класифікацію територій та об’єктів ПЗФ, внести інші зміни та доповнення до Закону України „Про природно-заповідний фонд України” з метою розширення можливостей для збереження природно-історичних об’єктів екокультурної спадщини, охорони на заповідних територіях мігруючих видів тварин, штучного розведення та інтродукції, перш за все рідкісних видів тварин і рослин, збереження місцезнаходжень викопної флори і фауни, вирішення інших завдань;

- внести зміни до лісового законодавства для оптимізації проведення рубок на територіях ПЗФ;

- розробити пропозиції щодо поліпшення механізму стимулювання підприємств і організацій, на землях яких створюються природно-заповідні об’єкти;

2) розробити і затвердити жорсткі норми і нормативи, які доцільно спрямувати на посилення адміністративної, кримінальної, матеріальної відповідальності за порушення режиму заповідних територій, та вдосконалити механізм відповідних стягнень; підвищити відповідальність за порушення законодавства, що забезпечить посилення охорони і використання територій та об’єктів ПЗФ, а також відтворення їх природних комплексів.

З цієї метою Постановою Кабінету Міністрів України „Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства „Про природно-заповідний фонд України” [181] затверджені такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної тери-

торіям та об'єктам ПЗФ підприємствами, установами, організаціями і громадянами. Так, незаконна рубка або пошкодження дерев і чагарників до ступеня припинення росту передбачає оцінку заподіяної шкоди у розмірі 10 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за кожне дерево до 10 сантиметрів на висоті пенька у корі з послідуємим наростанням, зокрема до 50 сантиметрів – 800 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а за кожний сантиметр діаметра понад 50 сантиметрів – 40 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Крім того, за кожний кущ чагарника оцінка заподіяної шкоди становить 40 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Аналогічні такси для обчислення шкоди, заподіяної територіям та об'єктам ПЗФ, застосовуються за пошкодження дерев і чагарників не до ступеня припинення росту; знищення або пошкодження молодняка природного походження, самосіву, лісових культур на площах, призначених для лісовідновлення; *внаслідок:*

- сінокосіння і випасання худоби без спеціального на те дозволу;
- знищення або пошкодження трав'яного покриву;
- знищення або пошкодження мурашників;
- заготівлі (або збору) дикорослих плодів, ягід, горіхів, грибів, лікарських рослин, технічної сировини без спеціального на те дозволу;
- проїзду транспорту в місцях, де це заборонено чинними нормативними актами;
- влаштування без спеціального дозволу неорганізованих місць відпочинку;
- незаконного добування чи знищення тварин, пошкодження або знищення їх жител, місць перебування і розмноження;
- пошкодження карстово-спелеологічних, геологічних та гідрологічних об'єктів; самовільного використання їх площ;

2) *фінансові цілі* передбачають збільшення обсягів капітального будівництва, коштів на реконструкцію і капітальний ремонт основних приміщень та споруд, на придбання основного лабораторного обладнання, транспортних засобів, спеціальних машин і механізмів, створення, розширення та утримання об'єктів

ПЗФ, управління ними, на проведення наукових досліджень, забезпечення діяльності наукових підрозділів та лабораторій, а також здійснення інших заходів.

Фінансування розвитку заповідної справи має здійснюватися в централізованому порядку, а саме:

- для територій та об'єктів державного значення за рахунок державних централізованих капітальних вкладень і бюджетних коштів на проведення заходів, спрямованих на збереження та розвиток природно-заповідного фонду;
- місцевого значення – за рахунок регіональних фінансових джерел.

Для вирішення стратегічних завдань доцільно розширити використання коштів позабюджетних екологічних фондів та створених спеціальних фондів сприяння розвитку заповідної справи як на територіях та об'єктах державного, так і місцевого значення.

Надання дозволів заготівлі (збору) дикорослих плодів, ягід, горіхів, грибів, лікарських рослин, технічної сировини, облаштування організованих місць відпочинку та ін. є дієвим інструментом посилення заходів самофінансування. Розширенню фінансової бази також сприяє залучення туристів з метою відвідування територій та об'єктів ПЗФ на платній основі (за винятком заповідної зони (ядра));

3) *організаційно-управлінські цілі.* Важливою складовою цілей третього рівня є збалансування державних та регіональних інтересів у природно-заповідній сфері (ПЗС). Інтереси регіонів не повинні вступати у суперечність з державною регіональною політикою, яка розробляється з урахуванням пріоритетних загальнодержавних інтересів. Досягти ефективних результатів можливо лише за умови органічного поєднання стратегічних інтересів країни й інтересів регіонів. При цьому важливим є правильний розподіл владних повноважень на місцевому, державному та міжнародному рівнях (в умовах транскордонного співробітництва) і відповідність у боротьбі з окремими категоріями забруднень з урахуванням особливостей територій, які потрібно захищати.

Підвищення ефективності системи управління передбачає поліпшення підготовки та перепідготовки кадрів для роботи на територіях та об'єктах ПЗС; підвищення кваліфікації та обміну

досвідом роботи працівників природоохоронних органів. При цьому доцільним є підбір кваліфікованих кадрів на конкурсній основі.

Для подальшого розвитку заповідної справи важливе значення мають наукові дослідження з таких проблем:

⇒ вдосконалення економічних, правових, екологічних та організаційних засобів збереження і відновлення біологічного різноманіття, природних комплексів та об'єктів, що перебувають в умовах неоднакового ступеня антропогенної змінності та впливу різних типів господарської діяльності (за винятком заповідної зони);

⇒ розроблення критеріїв наукової, екологічної, економічної, рекреаційної і соціальної оцінки територій та об'єктів ПЗФ;

⇒ проведення середньо- і великомасштабного вивчення та картографування природних комплексів та їх компонентів для здійснення комплексного моніторингу стану територій та об'єктів ПЗФ, розроблення наукових основ охорони навколишнього природного середовища, збереження різних типів природних комплексів, створення геоінформаційних систем.

З метою вирішення зазначених та інших наукових проблем регіональним академічним установам доцільно розширити наукові дослідження на територіях і об'єктах ПЗС, посилити їх роль у забезпеченні методичного керівництва всіма науковими дослідженнями на природно-заповідних територіях.

З метою досягнення ефективної організаційно-управлінської діяльності доцільним є застосування та удосконалення методів прогнозування і планування, розроблення регіональних програм, передусім цільових комплексних. Важливим при цьому є використання міжнародного досвіду в природно-заповідній сфері.

Для формування екологічного мислення в управлінні доцільним є на базі територій та об'єктів природно-заповідної сфери створення регіональних, національних та міжнародних центрів підготовки кадрів екологічного та патріотичного виховання. Слід переглянути також навчальні плани і програми освіти, починаючи з дошкільних і закінчуючи вищими навчальними закладами, з метою більш широкого врахування інтересів розвит-

ку заповідної справи, тіснішого поєднання завдань екологічного і патріотичного виховання, насамперед дітей та молоді;

4) *екологічні цілі*. Серед екологічних цілей важлива роль відводиться усуненню негативних чинників впливу на довкілля шляхом: запобігання (превентивні заходи) та зменшення, де можливо, шкідливого впливу забруднень на довкілля; заохочення екологічно обґрунтованого менеджменту, припинення виснажливої експлуатації природних ресурсів і порушення екологічної рівноваги; поліпшення умов життя людей через покращення екологічного стану навколишнього природного середовища; розроблення механізмів вирішення екологічних проблем із найменшими економічними й соціальними витратами; впровадження, де можливо, принципу „забруднювач платить”. Доцільним є широке залучення громадськості до діяльності, спрямованої на охорону і збереження довкілля, переважно через екологічне виховання, освіту й пропаганду;

5) *соціальні цілі*. У структурі соціальних цілей суттєва роль відводиться формуванню і розвитку соціальної інфраструктури у ПЗС, особливо в сільських населених пунктах, які розташовані або прилягають до територій та об'єктів ПЗС (будівництво автошляхів, каналізаційних мереж, водопроводів, очисних споруд, їх облаштування з метою створення сприятливих умов для рекреаційного туризму).

Підвищення добробуту населення не тільки за рахунок зайнятості у ПЗС, але і надання послуг з метою оздоровлення і відпочинку жителям інших регіонів та зарубіжним туристам. Враховуючи, що господарська діяльність у межах природно-заповідної сфери обмежена і базується на дотриманні природоохоронних заходів, доцільно удосконалити систему соціальних пільг населенню, яке проживає на цих територіях.

Отже, стратегічний менеджмент у природно-заповідній сфері є організаційним процесом довготермінового спрямування, визначення специфічних цілей та розроблення стратегії для їх досягнення. Стратегічний менеджмент сформувався у процесі еволюційного розвитку зі стратегічного планування, яке є його сутнісною основою. Для природно-заповідних територій, а тим більше для екологічної мережі притаманне стратегічне

підприємництво, передусім в умовах прилягання сільських населених пунктів до таких територій. У природно-заповідній сфері регіону вміло підібрані організаційні форми щодо реалізації стратегії узагальнені в побудові „дерева цілей”, що сприяє окресленню пріоритетних напрямів удосконалення менеджменту з досліджуваної проблематики.

3.3. Пріоритетні напрями удосконалення менеджменту природно-заповідних територій регіону

Зарубіжний досвід наукових і практичних досліджень свідчить, що вирішення проблеми поліпшення якості оточуючого середовища в першу чергу пов'язано із розвитком системної структури і розширенням функцій екологічного менеджменту відповідно до міжнародних стандартів ISO 14000 та ISO 14001. Така структура повинна бути невід'ємною ланкою управлінської діяльності на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, передусім для пралісових екосистем, які є основою заповідних зон (ядра) в умовах Закарпатської області.

Водночас, у більшості наукових джерел менеджмент природно-заповідної сфери не виокремлюється. Основна увага приділяється економічному менеджменту, який за напрямом здійснення поділяється на три види [120; 221, с. 7]: виробничий, фінансовий менеджмент та маркетинг. При цьому основними категоріями менеджменту є: організація, функції та методи управління, рівні, стиль керівництва, комунікації, управління колективами тощо. Таке групування за категоріями характерне і для природно-заповідної сфери. У процесі менеджменту як діяльності виокремлюються групи керівників, а саме: керівники вищого, середнього й нижчого рівнів.

У структурі Карпатського біосферного заповідника керівниками вищого рівня управління є директор та його заступники, а також начальники відділів, підпорядковані їм. До середнього рівня відносяться керівники природоохоронних науково-дослідних відділень. Аналогічна структура характерна і для національних природних парків. У структурі останніх виділяються природні науково-дослідні відділення (ПНДВ). У

державних лісгосподарських і лісомисливських підприємствах керівниками вищого рівня є директори та їх заступники, начальники відділів, а середнього – лісничі.

Для реалізації єдиної державної політики у сфері розвитку природно-заповідної справи в Україні та її регіонах прийнято Указ Президента України „Про заходи щодо подальшого розвитку природно-заповідної справи в Україні” від 23 травня 2005 р. [173], а розпорядженням Кабінету Міністрів України від 08.02.2006 р. [180] схвалено Концепцію Загально-державної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 р., де заплановано збільшення обсягу площі природно-заповідного фонду України до 10 % загальної площі держави.

Для подальшого розвитку заповідної справи в Закарпатській області необхідно розробити стратегію її майбутнього розвитку у вигляді регіональної програми хоча б на наступні десять років.

Важливим поштовхом для реалізації цієї проблеми є розроблення концептуальних положень еколого-економічного збалансованого стратегічного менеджменту розширеного відтворення природно-заповідного фонду на перспективу (генеральна мета), тому визначення основних проблем у сфері збереження навколишнього природного середовища Закарпаття необхідно вирішувати шляхом заповідання та обґрунтування концептуальних засад подальшого розвитку заповідної справи в регіоні з метою збереження природних комплексів, передусім пралісових.

Зазначимо, що головними причинами інтенсивного руйнування лісогірських, гірсько-полонинних та гірсько-лучних ландшафтів є перевищення рекреаційних навантажень, розміщення сільських населених пунктів у їх межах (за винятком заповідної зони), недосконалість територіального планування, будівництво без урахування стійкості ландшафтів. Тому метою і завданням регіональної програми повинно бути створення належних умов з метою реалізації генеральної мети та доведення обсягу площі природно-заповідного фонду до 15-20 % до загальної площі регіону. Звідси пріоритетними напрямками удосконалення менеджменту природно-заповідної сфери мають бути:

- створення і підтримання репрезентативної системи території та об'єктів природно-заповідного фонду;

- здійснення спеціальних природоохоронних заходів щодо збереження біотичного і ландшафтного різноманіття в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
- екологічно збалансований розвиток територій та об'єктів ПЗФ;
- наукове забезпечення розвитку заповідної справи;
- підвищення рівня інформування громадськості про стан збереження навколишнього природного середовища, передусім у заповідній сфері.

Програмне забезпечення створення і підтримання репрезентативної системи територій та об'єктів ПЗФ має передбачити завершення цього процесу у 2020 рр., що забезпечить значне зниження темпів втрати ландшафтного, біологічного різноманіття. Зазначене програмне забезпечення стане елементом еколого-економічного збалансованого стратегічного менеджменту природно-заповідної сфери регіону.

На нашу думку, регіональна система територій та об'єктів природно-заповідної сфери повинна поповнюватися за рахунок територій лісів експлуатаційного призначення, полонинних екосистем, водно-болотних та деградованих сільськогосподарських угідь, водопроявів мінеральних вод, кар'єрів з видобутку каменю, мармуру тощо. З огляду на це доцільно здійснити поетапну інвентаризацію земельних ділянок природно-заповідного фонду, а також ландшафтного та біологічного різноманіття, що знаходяться за межами ПЗС.

У контексті викладеної тези з урахуванням пропозицій фахівців природно-заповідної сфери [158] нами розроблено рекомендації щодо при-родних територій, перспективних для включення в природно-заповідний фонд Закарпатської області у складі пропонованих національних природних та регіональних ландшафтних парків (табл. 3.1).

Національний природний парк „Закарпатська низовина” доцільно створити на основі загальнозоологічного заказника, площа якого 1736 га, та заплавної ділянки долини р. Тиси у межах Ужгородського та частково Берегівського районів. До складу територій та об'єктів НПП доцільно включити також ботанічний заказник урочище Атак площею 52 га на території ДП

„Берегівське ЛГ” державного підпорядкування, а також урочище Анталовська поляна площею 193,1 га Ужгородського військового лісництва, ботанічні заказники Ардов, Сілаш, Косонська гора, які є Береговодержспецігоспу, площа яких становить відповідно 25,0; 75,5 та 9,0 га та інше.

Таблиця 3.1

**Перспективні території та об'єкти для створення НПП та РЛП
Закарпатської області***

№ з/п	Перспективні об'єкти ПЗФ	Рекомендована площа, тис. га	Адміністративні райони (території розміщення перспективних об'єктів ПЗФ)	Назва підприємства, організації, установи землекористувача (землевласника), у віданні якого знаходяться перспективні об'єкти ПЗФ
1.	Національний природний парк „Закарпатська низовина”	8-12	Ужгородський, Мукачівський, Берегівський	Державні лісогосподарські підприємства зазначених районів, а також філії Береговодержспецігоспу
2.	Регіональний природний парк „Закарпатські Бескиди”	10-14	Воловецький, Перечинський, Свалявський, Великоберезнянський	Більшість лісництв держлігоспів зазначених районів
3.	Регіональний природний парк „Усть-Чорна”	12-15	Тячівський	Лісництва, підпорядковані ДП „Усть-Чорнянське”, ЛМГ „Мокрянське” та „Брустурянське”

* Сформовано за джерелом [158].

Створення парку сприятиме збереженню унікальних природних екосистем рівнинної частини Закарпаття, які внаслідок сильної антропогенної трансформації знаходяться під загрозою повної деградації. Доцільність створення такого парку впливає також з міркувань підтримання екологічної стабільності низинних

територій області шляхом охорони найбільш збережених заплавлених ділянок річок Боржави, Латориці та Тиси. На нашу думку, названий парк доцільно підпорядкувати Закарпатському обласному управлінню лісового господарства. Оскільки величезні площі дібров зникли внаслідок меліорації, тому доцільним є відновлення корінних типів лісів відповідно до лісорослинних умов. Крім того, у наявності держлісгоспів та держмисливгоспів є потужна база лісорозсадників, де вирощуються саджанці та сіянці корінних деревних порід.

Регіональний природний парк „Закарпатські Бескиди” доцільно створити на основі добре збережених лісових масивів у верхів'ях річок Латориця, Тур'я та Люта з включенням сюди державних заказників „Тур'є-Полянський”, „Соколові скелі”, а також пам'яток природи Високий Камінь і водоспаду Шипот, ботанічних резерватів угорського бузку та інше, з метою збереження унікальних природних комплексів, розвитку туризму, культурно-оздоровчої рекреації, гірськолижного спорту тощо.

Оптимальною територією для організації парку є район у межах хребта Боржавська полонина з горою Пікуй та масиву полонини Руна, а також території Пашківського, Жденіївського, Підполоз'янського, Нижневоловецького лісництва ДП „Воловецьке ЛГ”. Від ДП „Перечинське ЛГ” – Тур'є-Полянське, Шипотське, Турицьке лісництва та Лютянське лісництво Великоберезнянського лісгоспу, заповідне урочище Розтоки (430,0 га) та інші.

Доцільним є створення самостійних мисливських заказників державного значення Ждимир та місцевого значення Березники:

- Ждимир, площею 4054 га, знаходиться у Свалявському районі (Свалявське лісництво). Територія названого об'єкта є одним з унікальних куточків карпатської природи. Колись ця місцевість була мисливськими та форелевими угіддями графа Шенборна. За радянських часів тут велося мисливське та форелеве господарство, двічі встановлювався режим тимчасового мисливського заказника, а нині такий режим знято. Відсутність будь-якого природоохоронного статусу відкриває двері для „дикої рекреації”, ускладнює боротьбу з браконьєрством, призводить до швидкого збіднення ресурсів мисливської фауни та рибних запасів;

- Березники, заказник площею 2000 га знаходиться в Березниківському лісництві Свалявського держлісгоспу. Мета створення його – збагачення мисливською фауною навколишніх угідь.

Зазначені об'єкти можуть стати складовою регіонального природного парку „Закарпатські Бескиди”. Створення регіонального природного парку „Закарпатські Бескиди” матиме не тільки природоохоронне значення, а й економічне. Такий статус не забороняє використовувати його територію для потреб традиційного природокористування (за винятком охоронної зони (ядра)). Водночас розвиток рекреаційної інфраструктури дозволить збільшити надходження в місцевий бюджет і частково вирішити проблему працевлаштування, особливо гостру для сільських місцевостей гірських територій Тур'янської долини Перечинського району, а також Латорицької долини Воловецького та Свалявського районів.

Регіональний природний парк „Усть-Чорна” рекомендується створити на основі добре збережених пралісових ділянок Усть-Чорнянського, Мокрянського, Бруструянського держлісмисливгоспів та об'єктів природно-заповідного фонду. Зокрема, від ДП „Усть-Чорнянське ЛМГ” доцільно включити території лісництв, які не віднесені до експлуатаційних лісів. Відмітимо, що на території Усть-Чорнянського держлісмисливгоспу є 6 заказників державного та 4 заказники місцевого значення, 2 заповідні урочища та 1 пам'ятка природи місцевого значення. Тут збереглося найбільше серед лісгоспів та держмисливгоспів Закарпаття корінних деревостанів-пралісів. Крім того, наявність різноманітних ландшафтів – листяних, мішаних та хвойних лісів, полонин, а також мальовничих річкових долин, скель, гірських хребтів роблять ці місця особливо привабливими для туристів. Тут розміщена туристична база та водолікарня, гірськими стежками проходить туристичний маршрут державного значення.

Від ДП „Мокрянське ЛМГ” доцільно включити ландшафтний заказник Брадульський, площею 1026,0 га, ботанічні заказники державного значення: Гладинський, площею 130,0 га; Кедринський (166,0 га); Керничний (107,0 га) та інші. Від ДП „Бруструянське ЛМГ” доцільно включити ботанічні заказники місцевого значення: Аршична Кедринського лісництва, площею 24,5 га; Бертяник Плайського лісництва (53,5 га); Горгани і Тавпіширка

(248,0 га) та інші. Території та об'єкти названого парку матимуть не тільки природоохоронне, відтворювальне, але й економічне значення.

На території області є ще цінні ділянки природи, які заслуговують на включення у природно-заповідну сферу. Вони не входять у перелік категорій природно-заповідного фонду, однак заслуговують на особливу охорону. Зокрема це стосується водопроявів мінеральних вод. Така ситуація призводить до того, що території та об'єкти таких водопроявів з часом можуть потрапити під забудову, що призведе до втрати цінних ділянок природи в багатьох районах Закарпатської області.

Наведені рекомендації щодо створення нових національних природних парків та регіональних ландшафтних парків містять пріоритетні напрями розширеного відтворення природно-заповідного фонду регіону. Крім того, статус заповідних набудуть десятки сільських населених пунктів, які входитимуть або прилягатимуть до природно-заповідної сфери. Це дозволить на наявних територіях національних природних та регіональних ландшафтних парків (КБЗ, НПП „Ужанський” та „Синевир”, РЛП „Зачарований край”) та рекомендованих до створення НПП та РПП охопити рекреаційною діяльністю понад 300 тис. сільського населення, що сприятиме підвищенню зайнятості не тільки сільського, але частково і міського населення регіону, забезпечить надходження значних коштів до бюджетів сільських населених пунктів, районів та міст районного підпорядкування та області в цілому.

Доцільно також реалізувати заходи стосовно поліпшення збереження та відновлення порушених екосистем, популяції рідкісних і таких, що перебувають під загрозою знищення видів флори, фауни та мікробіоти, рослинних угруповань, типів природних середовищ. При цьому першочергова увага повинна приділятися впровадженню науково-обґрунтованих підходів до режимів збереження та менеджменту природних екосистем з метою запобігання їхньому змінюванню під впливом антропогенних факторів.

Планування та впровадження природоохоронних заходів доцільно здійснювати відповідно до проектів організації територій установ природно-заповідного фонду, зорієнтованих на еколого-

економічні основи збалансованого управління територіями та об'єктами ПЗФ згідно з загальноєвропейськими підходами з подальшим коригуванням. З метою посилення контролю за дотриманням режиму на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду необхідним є залучення провідних науковців, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, засобів масової інформації тощо.

Одним із пріоритетних напрямів впровадження природоохоронних заходів має стати формування дієвої служби державної охорони природно-заповідного фонду, передусім на територіях, не підпорядкованих Міністерству охорони навколишнього природного середовища України. Як уже зазначалося, багато об'єктів природно-заповідної сфери перебуває у віданні міських, селищних, сільських рад, військових лісництв та інших користувачів.

Необхідно розробити та запровадити механізми забезпечення дієвої охорони територій та об'єктів ПЗС, для управління якими не створюються спеціальні адміністрації, в тому числі й штучно створених. Окрім того, у межах таких територій та об'єктів необхідно запланувати заходи щодо забезпечення захисту природних комплексів, особливо заповідних територій від вітровалів, зсувів, селевих потоків, лісових пожеж тощо.

Основними напрямками екологічно збалансованого розвитку об'єктів природно-заповідного фонду та прилеглих до них територій має стати впровадження екологічно безпечних видів господарської діяльності, насамперед соціально орієнтованих. В умовах Закарпатської області це передусім стосується сільських населених пунктів, розташованих у межах природно-заповідних територій або прилягаючих до них. У сільських населених пунктах здійснено роздержавлення та розпаювання земель сільськогосподарського призначення, а тому дотримання еколого-економічних вимог природоохоронних заходів для них є необхідним.

Рекреаційна та оздоровча діяльність повинна здійснюватися на підставі аналізу інвестиційних можливостей конкретних заповідних територій, розвитку обсягів та асортименту існуючих платних послуг, поліпшення їх якості. Відмітимо, що в умовах Закарпатської області вже здійснюються платні послуги при

відвідуванні Долини нарцисів у передмісті м. Хуст, об'єктів та територій за межами заповідних зон в Карпатському біосферному заповіднику, національних природних парках регіону тощо. З метою сприяння розвитку рекреаційної та оздоровчої діяльності в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду доцільно реалізувати такі напрями, передбачивши:

1. Оптимізацію рекреаційного використання територій та об'єктів ПЗФ, визначення допустимих рекреаційних навантажень на природні комплекси в кожному конкретному випадку, можливих видів рекреації та контроль за дотриманням цих норм.

Важливим індикатором рекреаційного навантаження є рекреаційна ємність, яка характеризується кількісним показником, що обчислюють як граничне рекреаційне навантаження (РН), що характеризується співвідношенням кількості людей до одиниці площі або до потужності рекреаційного об'єкта за відповідний проміжок часу. При цьому розрізняють рекреаційне навантаження оптимальне, що не призводить до значних порушень у природному комплексі, граничне, яке негативно позначається на компонентах природного комплексу, але не впливає на здатність природного об'єкта до відновлення, та деструкційне, яке спричиняє порушення зв'язків у природному комплексі та руйнацію ландшафтів аж до повної втрати ними рекреаційних властивостей.

Встановлено, що рекреаційна діяльність має високу вибірковість як стосовно певних типів природних комплексів, так і різних станів одного й того самого природного комплексу. Рекреаційно найпривабливішими є узбережжя морів, а в умовах Закарпатської області – річки, озера, лісові та гірські масиви, які забезпечують різноманітність рекреаційних занять.

Рекреаційна ємність території для лісів помірної зони повинна становити не більше 2 осіб/га за добу (максимальна кількість 5 осіб/га) [88, с. 13]. Показник рекреаційної ємності повинен бути покладений в основу туристської ренти і прийнятий за відправну точку у визначенні державної політики у сфері рекреаційного природокористування.

До поширених заходів нормування рекреаційних навантажень належить також мережа екологічних стежок, стаціонарних

стоянок і місць для вогнищ, обмеження доступу туристів до певних природних та історико-культурних об'єктів тощо.

2. Розвиток спеціальних видів туризму на територіях та об'єктах ПЗФ з метою спостереження за флорою і фауною, походи маршрутами історичних та літературних героїв, „наодинці з природою” тощо.

3. Реалізацію еколого-економічних проектів у сфері рекреації та інших видів господарської діяльності в тих її формах, що не руйнують і не пошкоджують навколишнє природне середовище, особливо на територіях та об'єктах природно-заповідної сфери, зокрема в межах сільських населених пунктів, що перебувають на території природно-заповідного фонду або прилягають до неї.

4. Широке залучення місцевого населення до рекреаційної діяльності, в тому числі до сільського (зеленого), екологічного та агротуризму. Така практика діяльності вже запроваджується на рекреаційно-туристичних територіях та об'єктах ПЗФ; це стосується таких видів економічної діяльності [107, с. 132-133]: секції I – тимчасове розміщування й організація харчування, зокрема у групах:

➤ 55.1 – діяльність готелів і подібних засобів тимчасового розміщування;

➤ 55.2 – діяльність засобів розміщування на період відпустки та іншого тимчасового проживання;

➤ 55.3 – надання місць кемпінгами та стоянками для житлових автофургонів і причепів;

➤ 55.9 – діяльність інших засобів тимчасового розміщування;

➤ 56.1 – діяльність ресторанів, надання послуг мобільного харчування.

З рекреаційною діяльністю тісно пов'язана секція T – діяльність домашніх господарств, оскільки вони виробляють екологічно чисту продукцію в межах населених пунктів, які розташовані на території природно-заповідного фонду, та надають послуги з туризму і відпочинку. Невипадково основним напрямом діяльності області окреслено еколого-економічний розвиток [138, с. 16, 22].

Вагомим аргументом на користь екологічної спеціалізації територіального господарського комплексу є наявність природно-

рекреаційних ресурсів, що дозволяють сформувати рекреаційний комплекс із замкнутим циклом виробництва – оздоровлення населення, сільський туризм, розвиток літніх і зимових видів спорту, кліматолікування, відпочинок. Перевага такого виду комплексів полягає в тому, що вони здатні створити мультиплікаційний ефект в інших сферах виробництва і значною мірою вплинути на формування внутрішнього ринку, розв'язання проблеми зайнятості, бюджетних надходжень тощо. При цьому пріоритетному розвитку найбільшою мірою відповідає формування лісової та рекреаційної господарських систем, органічно взаємозв'язаних з сектором домашніх господарств.

Пріоритетним напрямом розширеного відтворення заповідної справи повинно бути наукове забезпечення цієї проблеми:

- розроблення наукових обґрунтувань щодо створення нових і розширення існуючих заповідних територій, в першу чергу в складі екологічної мережі;
- дослідження факторів та причин, що зумовлюють деградацію природних екосистем, передусім природозаповідних за межами буферної зони, розвиток наукових засад щодо запобігання негативним впливам, їх зменшення, відновлення екосистем та розроблення відповідних рекомендацій;
- створення науково-методичної бази з метою здійснення природоохоронних заходів;
- урахування в різних секціях та розділах економічної діяльності КВЕД, пов'язаних з природоохоронною діяльністю, передусім щодо збереження біорізноманіття, в тому числі під час рекреаційного використання територій;
- розроблення наукових методів екологічно збалансованого господарювання в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Заслуговує на увагу і такий напрям, як підвищення рівня інформування громадськості у сфері заповідної справи. З метою підвищення обізнаності та екологічної свідомості громадськості, просвіти розвитку екологічної культури населення, з метою підтримки збереження природно-заповідного фонду необхідно створити систему регіональних-еколого-просвітницьких центрів на базі загальноосвітніх середніх шкіл, природоохоронних неуря-

дових організацій, а також державних підприємств природоохоронного та лісового господарства тощо.

Розвиток екологічної просвіти, особливо щодо природно-заповідної сфери, повинен бути пріоритетним напрямом державної підтримки стосовно:

- науково-популярних видань, випуску довідників, буклетів, навчальних, методичних та інших видань;
- створення системи літніх дитячих та студентських екологічних таборів на базі установ природно-заповідного фонду із залученням молоді до здійснення природоохоронних заходів;
- інформування населення щодо необхідності збереження біорізноманіття, особливо на територіях та об'єктах ПЗФ, в засобах масової інформації, під час проведення природоохоронних кампаній, за допомогою екологічної реклами;
- ініціатив громадськості щодо збереження біорізноманіття, розвитку та поширення екологічного руху тощо;
- популяризації місцевої народної культури та традицій багатонаціонального складу населення регіону, спрямованих на збереження живої природи.

Важливу роль відіграє фінансове забезпечення за рахунок багатогранних коштів, зокрема регіонального фонду охорони навколишнього природного середовища, грантів, спонсорської допомоги та інших джерел. Вважаємо, що детальні розрахунки обсягів фінансування за напрямками доцільно здійснити за рахунок об'єднаних зусиль провідних кафедр ДВНЗ «Ужгородський національний університет» економічного, біологічного, географічного та інших факультетів, а також Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України з метою вирішення стратегічного менеджменту природоохоронної діяльності стосовно:

- створення та підтримки репрезентативної системи наявних і новостворюваних територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
- здійснення спеціальних заходів щодо збереження і відновлення екосистем; сприяння екологічній освіті та обізнаності громадськості;

- наукового забезпечення розвитку заповідної справи.

Відмічені вище пріоритетні напрями, з метою забезпечення стратегічного розвитку природно-заповідного фонду регіону в нових економічних умовах ринкових відносин та транскордонного співробітництва, повинні стати основою регіональної програми розвитку природно-заповідної справи Закарпатської області на період до 2020 р. та на далеку перспективу, а також знайти відображення в Концепції сталого розвитку регіону та уточнюватися у щорічних програмах соціально-економічного розвитку.

Функціонування і розвиток існуючих (КБЗ, НПП „Ужанський”, „Синеvir”, „Зачарований край”) та створення нових (НПП „Закарпатська низовина”, РЛП „Закарпатські Besкиди”, „Усть-Чорна”) територій та об’єктів сприятиме конкуренції між ними у стратегічному менеджменті за взірцевий об’єкт природно-заповідної сфери.

Розділ 4

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

4.1. Глобалізація, сталий розвиток та проблеми використання і збереження природних ресурсів

Серед сучасних глобальних світових проблем людства еколого-економічні проблеми посідають чи не найголовніше місце. Охороні навколишнього середовища і раціональному використанню природних ресурсів, збереженню і розширеному відтворенню природно-заповідних територій і об'єктів нині приділяється особлива увага з боку урядових структур, міжнародної громадськості. На порядок денний виносяться питання забезпечення еколого-економічної безпеки держави. При цьому науково-технічна революція надто ускладнила взаємовідносини суспільства з навколишнім середовищем. Широкомасштабний і до кінця не передбачений вплив людини на всі складові навколишнього середовища вже досягає свого апогею. Зв'язки між різними компонентами біосфери формувалися впродовж тисячоліть, а людина, застосовуючи різноманітні технічні засоби, за значно коротший проміжок часу різко порушила природну рівновагу.

Вичерпність багатьох природних ресурсів створює певні труднощі щодо подальшого забезпечення суспільства матеріальними благами. Забруднення навколишнього середовища промисловими викидами, його деградація призводять до порушення прийнятних умов життя і діяльності людей, існування рослинного і тваринного світу. За останні десятиліття людство почало усвідомлювати, що у світі, де й без того багато злиденності, стан

навколишнього середовища дедалі погіршується, неможливим стає і формування здорового суспільства та ефективної економіки. Тому на розв'язання практичних економічних і екологічних проблем природокористування [240, с. 49] спрямована діяльність людей та урядів більшості країн світу де, у розвинених країнах гостро стоїть питання про скорочення техногенного навантаження на навколишнє середовище, поліпшення умов життя і діяльності людини. У країнах з низьким рівнем доходів велике значення мають проблеми виживання, боротьба з голодом, бідністю, хворобами. Проте саме тут найгостріше постають питання екологізації господарської діяльності, розширення природно-заповідного фонду і збереження довкілля в цілому.

Питанням сталого природокористування, збереження природно-заповідних екосистем в умовах світової цивілізації присвячено праці вітчизняних та зарубіжних вчених Ш. Беренса, О. Білоруса, І. Ваховича, З. Герасимчук, В. Голян, Б. Данилишина, Е. Лібанової, Д. Меддоуз Л. Мельника, А. Олексик, Й. Рандерса, А. Романовича, А. Толстоухова, А. Урсул, М. Хилько, А. Шапар та інших. Але разом з тим залишаються недослідженими окремі аспекти забезпечення сталого природокористування і розширеного відтворення заповідних територій з точки зору глобалізаційного впливу.

Процес глобалізації в природокористуванні відбувається у двох аспектах: перший – регіональна глобалізація, згідно з якою шкідливі екологічні впливи не зупиняються на кордонах тієї чи іншої країни. Вони мають інтернаціональний характер, визначаючи доцільність міжнародних підходів до вирішення питання про їх інтернаціоналізацію. Особливо важливі в цьому міждержавні еколого-економічні погодження, включаючи надання їм економічно стимулюючих впливів. Другий – розширення перспективи, яка стосується міжчасових екстерналій. Людство переконується, що екологічні проблеми мають довгостроковий характер зачіпаючи інтереси різних поколінь і потребують відповідних концептуальних розв'язань. Цей аспект відіграє велику роль в обговоренні нової еколого-економічної концепції, розвиток і реалізація якої на практиці законодавчими і виконавчими структурами буде сприяти „екологізації” мислення і перегляду

багатьох стереотипів у процесах прийняття еколого-орієнтованих рішень.

Усвідомлюючи особливості сьогодення і тенденції глобалізації громадського життя, світове співтовариство прийшло до висновку, що потрібна ідеологія, яка б орієнтувалася на сучасні особливості переходу до ліберально-ринкової економіки і входження в міжнародні структури. Усвідомлення катастрофічності сучасного типу економічного розвитку вичерпності природних ресурсів і взаємозв'язку всіх еколого-економічних процесів на нашій планеті стало важливою причиною започаткування розроблення концепції сталого світового розвитку [162, с. 128]. Особливо активно розпочалися розробки різних концепцій сталого розвитку в цілому, та в еколого-економічній сфері, зокрема у розвинутих країнах Заходу, де в 70-ті роки ХХ ст. розвиток виробництва став наштотуватись на обмеженість природних ресурсів.

Основою формування нового типу еколого-економічного зростання повинен стати сталий розвиток (*sustainable development*). У сучасній літературі є більше 60 визначень сталого розвитку, однак, на нашу думу, найбільш вдалим і поширеним є означення, яке було сформульовано в доповіді комісії Брундтланд, в якій констатувалося, що „сталий розвиток – це такий розвиток, за якого задоволення потреб теперішніх поколінь не має ставити під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Воно включає два основних поняття [144]:

⇒ поняття потреб, зокрема потреб необхідних для існування бідних верств населення, які повинні бути предметом першорядного пріоритету;

⇒ поняття обмежень, зумовлених станом технології і організації суспільства, що впливають на властивість навколишнього середовища задовольняти теперішні та майбутні потреби”.

Сталий розвиток – це процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умови збереження і поетапного відтворення цілісності природного середовища, забезпечення рівноваги між потенціалом природи і життєвими потребами людей усіх поколінь у поєднанні з раціональним, заощадливим природокористуванням. Сталий розвиток означає діяльність, яка не виводить

природні системи (біосферу в цілому) за межі їх стійкості з одночасним розширенням виробничо-господарської діяльності. Таке розширення може відбуватися як шляхом інтенсифікації та комплексного використання уже освоєних природних ресурсів, так і шляхом залучення до використання нових ресурсів. При цьому у природних системах (ландшафтах) не повинні виникати процеси руйнування і деградації, а також несприятливі умови для проживання людей [262, с. 245].

Програма „Порядок денний на XXI ст.” та ряд інших документів, які є основою концепції сталого розвитку, містить принципи та конкретні рекомендації з вирішення соціально-економічних проблем в ключі завдання збереження навколишнього середовища та наявного природно-ресурсного потенціалу системи. Наступні кроки: Конференція „Ріо+5” 1997 р., та „Ріо+10” 2002 р. підтвердили серйозність намірів світової громадськості рухатись у напрямі сталого соціально-економіко-екологічного розвитку. Сталий розвиток визначається як розвиток, що дозволяє на довготерміновій основі забезпечити стабільний економічний ріст, не виключаючи деградаційних змін у природному середовищі, при цьому передбачаючи його й для майбутніх поколінь. Цей тип розвитку передбачає також підвищення рівня життя населення, особливо найбільш вразливих країн, однак і передбачає паралельне зміцнення пріоритетів від матеріальних потреб особистості до потреб розкриття її внутрішнього світу, її реалізації. Цей тип розвитку базується на задоволенні наступних вимог [47, с. 106]:

1. Темпи і масштаби споживання відновних природних ресурсів не повинні перевищувати природних можливостей їх відновлення.

2. Обсяги відходів виробничої та іншої діяльності людини не повинні перевищувати асиміляційний потенціал біосфери.

3. Утилізація невідновних ресурсів можлива лише в тих межах, які компенсуються відповідним зростанням споживання відновного природно-ресурсного потенціалу.

4. Оптимальною стратегією діяльності, яка торкається навколишнього середовища буде та, яка задовольнятиме інтереси як сучасного, так і майбутнього поколінь.

5. При плануванні виробничо-господарської діяльності

враховується не лише економічний ефект, а й соціальні та економічні наслідки його впровадження.

Сталий розвиток є такою альтернативною концепцією, яка дозволить зупинити руйнівні процеси у взаємовідносинах „людина-природа” і створити позитивний баланс на користь останньої, тоді як концепції охорони навколишнього природного середовища, які трактуються в багатьох державах світу, дозволяють в кращому випадку дещо призупинити процес руйнування довкілля. В рамках даної концепції, на думку науковців З. Герасимчук, І. Вахович, В. Голян, А. Олексик, стає можливою зміна пріоритетів суспільного розвитку в напрямку стабілізації екологічної ситуації, покращення якості життя, оскільки вона передбачає не просто охорону навколишнього середовища від руйнівного впливу економічного розвитку, що характерно для концепції охорони навколишнього природного середовища, а скоріше підпорядкування економіки вимогам екологічних обмежень [47, с. 107].

Важливим фактором формування природно-ресурсної стратегії держав світу в XXI ст., в межах якої на сучасному етапі доцільно розглядати соціально-економічний і екологічний розвиток людського суспільства, є глобалізація. Глобалізація, як науковий феномен, як об’єкт міждисциплінарних досліджень протягом останніх 20 років привертає все більшу увагу науковців та фахівців цієї проблеми. Сьогодні глобалізацію розглядають не лише як економічний, соціальний, політичний, але й культурний (культурологічний) феномен і об’єкт досліджень. Глобалізація стала модним напрямом не тільки науки, але й публіцистики і мистецтва, універсальною першопричиною будь-яких явищ і позитивного, і негативного характеру [160, с. 5].

Базою і рушійною силою глобалізації розвитку світу є економіка. В основі економічної глобалізації лежить інтеграція світової економіки та її особливий синергічний ефект. Глобалізація високих технологій, виробництва, споживання, фінансування, кредитування веде до зростання обсягів виробництва, посилення стимулюючої конкуренції, зниження цін, підвищення продуктивності праці. О. Білорус виділяє такі нові тенденції глобалізації економіки [5, с. 38-39]:

- глобальні комунікації інтелектуалізують виробництво та споживання і відкривають нову еру глобальної економіки, яка здатна принести вибухове прискорення розвитку;

- період після Другої світової війни, коли завдяки інтересам великих західних країн, які співпали, торгові бар'єри поступово і рішуче ліквідовувались. В 1947 р. середня торгова тарифна ставка була 47 %, у 1980 р. – 6 %, а в 90-х роках ХХ ст. після глобальних багатосторонніх торгових угод Уругвайського раунду скоротилась до 4 %;

- за останній 50 років світова торгівля зросла більше як в 10 разів, перевершивши сьогодні 5 трлн. рубіж в доларовому варіанті в розрахунку на 1 рік;

- індустриальні країни Півночі з часткою населення в 20 % володіють 75 % світової торгівлі;

- небаченого розмаху набули глобальні валютні спекуляції, які наносять величезної шкоди валюті бідних і малих країн;

- прямі інвестиції відносяться до корпоративних, вони створюють міцну глобальну мережу і ведуть до участі інвестора в управлінні корпорацією, сприяючи формуванню системи глобального корпоративного менеджменту. Портфельні інвестиції сфокусовані на придбанні облігацій і акцій на фондовій біржі, в зв'язку з чим вони посилюють глобальну спекуляцію інвестиціями.

Глобальні проблеми існували на всіх етапах розвитку суспільства; вони об'єктивні й не залежать від усвідомлення чи не усвідомлення їх індивідом, класом чи людством в цілому. Тому, як відмічають окремі науковці з даної проблеми, сьогодні має йтися не стільки про наявність глобальних проблем, скільки про їхнє загострення. Глобальні проблеми будучи планетарними і системними, діалектично взаємопов'язаними мають соціоприродний характер, а їхніми відмітними рисами є [135, с. 187]: 1) значні масштаби прояву, що виходять за межі окремих держав чи регіонів; 2) об'єктивна гострота, зменшення або ліквідація якої вимагає спільних дій усього світового співтовариства; 3) комплексний характер, що потребує участі представників багатьох наук у їхньому вивченні і пошуку ефективних засобів розв'язання; 4) динамізм, який полягає в тому, що в міру послаблення гостроти тієї чи іншої

проблеми завдяки спільним зусиллям держав вона поступово може навіть втратити статус глобальної; 5) загальнолюдський зміст.

Від вирішення глобальних проблем залежить існування і прогрес людської цивілізації, а саме їх вирішення можливе лише при раціональному поєднанні національних зусиль з діяльністю ефективної системи міжнародного співробітництва. Це – проблеми, які виникають із суперечностей соціальної форми руху матерії та умов її цілісного існування. Загострення цих суперечностей, розростання їх до рівня антагонізму може призвести до знищення самої соціальної форми руху. З цього приводу російський вчений В. Загладін характеризує глобальні проблеми як „узагальнений вираз суперечностей у відносинах між суспільством і природою й одночасно в розвитку самого суспільства, суперечностей, які виникають і розвиваються на базі науково-технічного та соціального прогнозу” [97].

У світовій науковій літературі використовується класифікація глобальних проблем. Їх розмаїтість значною мірою зумовлена як складністю самого терміна „глобальні проблеми”, так і недостатньою обґрунтованістю критерію їх визначення. Враховуючи, що суб’єктом глобальних проблем є людство в цілому, то основу класифікації, як стверджують окремі науковці, повинна становити саме людина (хоча і проблему людини потрібно розглядати, як глобальну). За цим критерієм можна класифікувати глобальні проблеми таким чином (табл. 4.1).

На основі класифікації напрямів глобальних проблем за їх ознаками (табл. 4.1) можна виділити головні причини їх загострення:

- науковці та прихильники технократичного підходу виходять з того, що головною причиною загострення глобальних проблем є *науково-технічний прогрес* (НТП), причому щодо НТП існують різні точки зору, від оптимістичних зі сподіванням на те, що подальший розвиток науково-технічної революції (НТР), її гуманізація зможе якщо не ліквідувати, то пом’якшити глобальні суперечності, до песимістичних, згідно з якими:

Класифікація напрямів глобальних проблем за їх ознаками*

Напрями сучасної глобалізації	Провідні науковців цих напрямів	Причини загострення глобальних проблем
I. Технократичний	Дж. Бернхейн, А. Берлі, Г. Мінз, А. Фріш, Дж. Гелбрейт	Науково-технічний прогрес
І.І. Постіндустріальний	Р. Арон, Д. Белл, З. Бжезінський, В. Гоффляр, Д. Несбіт, А. Тоффлер	Перехід суспільства від індустріального до постіндустріального ступеня розвитку
І.ІІ. Еволюційно-детерміністський	Н. Георгеску-Ролген, Е. Валенілла, Р. Котарі, Дж. Ріфкін	Всеохоплююча дія сукупності закономірностей природної еволюції
ІІ. Екологічний	П. Ерліх, Дж. Уолт, Р. Геобальд	Різні аспекти взаємодії суспільства і природи, матеріального виробництва і навколишнього середовища
ІІІ. Еколого-економічний	Г. Дейлі, Л. Мельник, Н. Реймерс, Ю. Христюк	Узгодження екологічних та економічних принципів розвитку системи „природа-виробництво”
ІV. Екзистенціально-культурний	І. Галтунг, О. Орука, С. Мендловіц, М. Міше Р. Фолк	Обумовлені політичними та соціально-економічними процесами

*Узагальнено на основі джерел: [191, с. 621; 93, с. 377; 135, с. 188-189]

● збереження існуючих тенденцій у розвитку науки і техніки з їхніми непередбаченими негативними наслідками неминуче призведе до катастрофи і загибелі життя на Землі. Водночас в інших джерелах [191, с. 532] стверджується, що науково-технічний прогрес – поступальний, органічно взаємопов’язаний розвиток науки і техніки, що зумовлює еволюційні та революційні зміни у межах технологічного способу виробництва, а опосередковано – зміни інших елементів економічної системи (відносин економічної власності, техніко-економічних, організаційно-економічних відносин та господарського механізму) всієї сукупності суспільних відносин (соціальних, політичних, правових та інших). НТП зумовлений дією об’єктивних економічних законів, насамперед закону зростання потреб усупільнення виробництва і праці, і поширюється передусім на систему продуктивних сил. Оскільки

складовими елементами цієї системи є засоби і предмети праці, людина, використовувані людьми сили природи, форми і методи, організації виробництва, а з середини 50-х рр. – часу розгортання НТР – наука, а з середини 70-х рр. минулого століття інформація, то НТП впливає на розвиток кожного елемента цієї системи у глобальному масштабі;

- *постіндустріальний піднапрямок*, характеризує нову стадію суспільного розвитку, яка, на переконання західних вчених, приходить на зміну індустріальному суспільству. Відмітимо, що постіндустріальне суспільство ідейно впливає з теорії індустріального суспільства американського економіста В. Ростоу та французького соціолога Р. Арона. Основна суперечність такого суспільства – суперечність між спеціалістами, науковою елітою та неспеціалістами, а основним принципом розподілу в такому суспільстві є принцип „рівності результату”, згідно з яким результати активності талановитих вчених є суспільним надбанням і мають бути доступні всім. На думку Д. Белла, цей принцип формує соціалістичну етику. На думку більшості науковців постіндустріальної глобалістики, вирішення багатьох глобальних проблем пов’язано з використанням нових технологій, широким розвитком мікроелектроніки;

⇒ еволюційно-детерміністський піднапрямок, орієнтується на закономірності природної еволюції та рушійні сили науково-технічного прогресу

- *екологічний напрям*, на перший план висуває різні аспекти взаємодії суспільства і природи, матеріального виробництва і навколишнього середовища, а також концентрує увагу на демографічній, мінерально-сировинній, енергетичній, продовольчій та власне екологічних проблемах, питаннях здоров’я людини. Значну увагу питанням екології та природних ресурсів приділяється французькими глобалістами, в переважній більшості наукових праць яких визначається, що скорочення темпів зростання населення є однією з найважливіших умов вирішення всієї системи загальнолюдських проблем;

- *еколого-економічний напрям*, у класифікацію нами також введено еколого-економічний напрям вирішення глобальних проблем. Метою еколого-економічного підходу, як нового наукового

напряму, є узгодження екологічних (зорієнтованих на збереження цілісності корінних природних екосистем) та економічних (спрямованих на співвимір витрат праці) принципів розвитку системи („природа-виробництво”) [93, с. 377]. Екологізацію виробництва розглядають в двох аспектах: 1) впровадження умовно чистих технологій (поряд з основним виробництвом створюються спеціальні очисні споруди для знешкодження відходів та їх переробки), що дає змогу значно збільшити виробництво основної продукції; 2) маловідходні технологічні процеси (відходи завчасно включають у єдиний виробничий ланцюг послідовного їх використання). Фундатор екологічної економіки Г. Дейлі стверджує, що замість усталеної десятиліттями економічної ефективності необхідно враховувати принципи соціально-еколого-економічної ефективності й стверджує, що вона створена людською економікою та „вмурована” в природну екосистему біосфери й повністю від неї залежить;

• *екзистенціально-культурний напрям.* А. Філіпенко вважає, що представники цього напрямку розглядають глобальні проблеми з врахуванням політичних та соціально-економічних процесів, акцентуючи увагу на розвитку культури та релігійно-етичних ідей і поглядів [135, с. 188]. Водночас О. Капітон [103] відмічає, що в центрі уваги цього напрямку лежать проблеми війни і миру, встановлення нового міжнародного економічного й соціально-політичного порядку.

Є значна кількість класифікацій глобальних проблем, однак більшість з них вимагають точнішого, з наукової точки зору, формулювання і характеристики їх суті через аналіз суперечностей, що становлять основу цих проблем. Глобальні проблеми можна назвати символом ХХ ст., оскільки такі проблеми спричинені діяльністю людини техногенної цивілізації, діяльністю, що розгортається на засадах класичного раціоналізму. Відповідно – світ сприймався людиною як об’єкт реалізації її цілей і потреб, тобто людина і природа не розглядалися як цілісна система. Звідси, виникнення проблем, що відображають істотні суперечності, які охоплюють економічну, енергетичну, демографічну, соціальну, екологічну та інші сфери людського існування сучасності. О. Капітон, аналізуючи останні дослідження і публікації, стверджує, що глобалістика, в її сучасному розумінні бере

свої витоки з 60-70-х рр. ХХ ст. До середини 90-х років зазначеного століття вона трактувалася, в основному, обмежено, лише як вчення про глобальні проблеми сучасності – природні та суспільні. На думку цитованого науковця, закономірно, що особливого розвитку вона не отримувала, оскільки не мала єдиного об'єкта і предмета досліджень, а також єдиної методології. Кожна глобальна проблема вивчалася окремо: екологія – екологами, економіка – економістами, соціологія – соціологами, політологія – політологами. До середини 90-х рр. ХХ ст. серйозного наукового взаємозв'язку глобальних проблем, їх єдності, „контактних зон” між ними не було. Тому не було і глобалістики, як єдиної системи знань у повному розумінні цього слова.

В інших наукових публікаціях стверджується [135, с. 188], що дослідженням глобальних проблем сучасності займається спеціальна наука глобалістика, що сформувалася як самостійна наукова дисципліна всередині 70-х рр. ХХ ст. Відмітимо, що до цього часу наша планета ніколи не зазнавала таких перевантажень, а людина ніколи не вступала в такі суперечності з результатами своєї праці, які зробили її гранично залежною від науково-технічних досягнень і незахищеною перед міццю, яку вона сама створила. За прецедентним забрудненням навколишнього середовища виявилися й загрозливі тенденції зростання чисельності народонаселення, гонки озброєнь, вичерпності природних ресурсів та інше, що означали серйозну небезпеку суспільному розвитку й навіть існуванню життя на Землі. Звідси, осмисленню глобальних проблем, а також причин і процесів, що їх породили, значною мірою сприяла поява з другої половини 60-х рр. ХХ ст. таких спеціальних організацій (міждержавних, державних, недержавних, приватних), як Інститут проблем майбутнього (Відень, 1965 р.), Міжнародний фонд „Людство у 2000 році” (Нідерланди, 1965 р.) та інші. Однак справжній інтерес до глобальної тематики виник після перших Доповідей Римського Клубу (заснований в 1968 р.) – „Межі росту” (1972 р.), „Людство на роздоріжжі” (1974 р.), „Перегляд міжнародного порядку” (1974 р.) та інші. Ці дослідження стали теоретичною базою сучасної глобалістики.

Визначити глобалізацію непросто, а тому і по сьогоднішній день стосовно цієї категорії є багато дискусійних положень.

Зокрема дослідник міжнародних відносин М.Чешков визначає [242], що глобалістика (наука про глобалізацію) тяжіє і до фрагментації знання (розробка певних образів глобалізації), і до безмежного розширення (ототожнення із історією людства). Певне спрощення трактування глобалізації притаманно дослідникам загальних, гуманітарних проблем глобалізації. Так, глобалізація на думку Ю. Крайнова та Ф. Юрлова – це швидкість операцій з торгівлі, нерухомості, пересування, впровадження інновацій та розвитку ринків [118, с. 421-422]. Існують також більш традиційні визначення цієї категорії, а саме [59]: глобалізація – процес прискореного формування єдиного фінансово-інформаційного простору на основі новітніх, переважно комп'ютерних технологій. Саме в цих технологіях полягає відмінність глобалізації від інтеграції, яка спостерігалась і в доісторичну добу, а глобалізація розпочалась тільки в 90-х рр. минулого століття.

Дж. Розенау визначає глобалізацію через синхронну взаємодію глобальних і локальних сил. Глобальні й локальні сили, за твердженням цитованого науковця, не тільки виникають з синхронністю, яка все більшою мірою підсилюється (а це, в свою чергу, створює напруження, яке стає все більш відчутним, визначеним суспільством), але і також, що значно важливіше, вони створюють таку взаємодію, результатом якої є взаємне посилення глобалізації й локалізації. Тобто кожне посилення глобалізації генерує відповідне посилення локалізації, й навпаки [191, с. 265-284].

Глобалізацію розглядають і з позицій перетворення національних економік у єдину економічну світову систему, що має певні емерджентні властивості. Так, дослідник О. Неклесса зазначає [141], що глобалізація – це перетворення національних економік в автономні, але не самодостатні суб'єкти світового господарства, з виокремленням світової економіки у самостійний економічний суб'єкт, що функціонує на теренах національних економік. Глобальна економіка виявляє себе не тільки способом господарювання, але й політикою, ідеологією нової епохи. За твердженням З. Бжезінського [4, с. 14], глобальна економіка повинна бути покладена в основу американської зовнішньої політики з метою збереження геополітичної зацікавленості та використання свого впливу в Європі таким чином, щоб створю-

валася стала континентальна рівновага зі Сполученими Штатами, як арбітром.

Науковий інтерес становлять наступні підходи до розкриття сенсу глобалізації П. Герста і Г. Томсона, які зводяться до таких постулатів [48, с. 12]:

- по-перше, теперішня інтернаціоналізована економіка не має безпрецедентного характеру, оскільки вона є однією з низки визначених кон'юктур чи станів розвитку міжнародної економіки, існування якої починається з 1860 рр. часів поширення економіки, що ґрунтується на сучасних промислових технологіях. Певною мірою нинішня міжнародна економіка є менш відкритою й інтегрованою, ніж устрій, що існував з 1870 по 1914 рр. Відмітимо, що на цей фактор звертає увагу і відомий російський вчений В. Іноземцев [102], який погоджується із західними дослідниками глобалізації;

- по-друге, дійсно транснаціональні компанії є відносно рідкісними. Більшість компаній мають національне розташування та здійснюють міжнародну діяльність, спираючись на національні активи, виробництво та збут, і нема жодних ознак загальної тенденції поширення справжніх міжнародних компаній;

- по-третє, мобільність капіталу не спричиняє значного руху інвестицій та зайнятості з розвинених країн до слаборозвинених. Прямі іноземні інвестиції скоріше зосереджуються у країнах з розвинутою індустріальною економікою, а країни „третього світу”, за винятком невеликої кількості нових держав, що розвиваються, залишаються обділеними інвестиціями і торгівлею;

- по-четверте, світова економіка є далекою від справжньої „глобальності”. Торгівля, інвестиції, фінансові потоки зосереджуються в тріаді, що складається з Європи, Японії та Північної Америки, але, як здається їхнє домінування зберігатиметься й надалі;

- по-п'яте, розвинена економіка держав „великої трійки” має можливості (особливо, якщо держави координуватимуть свою політику) завдавати могутнього тиску на фінансові ринки та економічні тенденції. Глобальні ринки жодним чином не залишаться без регулювання та контролю, навіть незважаючи на обмежений характер теперішнього господарчого керування, зумов-

леного розбіжностями інтересів великих держав та економічних доктрин їхніх можновладців.

На нашу думку, відмічені постулати глобалізації П. Герста і Г. Томсона можна заперечити такими аксіомами, тобто вихідними положеннями в науці, які приймаються без доказів і лежать в основі доказу справедливості інших положень відмічених окремими науковцями [118, с. 18], а саме: у світі не існує жодної самодостатньої країни, навіть найрозвиненіші країни не в змозі абсолютно самостійно забезпечити умови для ефективного виробництва всіх видів товарів та послуг. Такі глобальні завдання вирішуються за допомогою міжнародного співробітництва, яке базується на міжнародному поділі праці (МПП) та інших факторів виробництва. Невипадково, що країни, які широко використовують можливість брати участь у міжнародному поділі праці, як правило, мають вищі темпи економічного розвитку, яскравим прикладом яких є розвиток Японії, Німеччини, „нових індустріальних країн” Гонконгу, Тайваню, Сінгапуру та Південної Кореї, так званих „азіатських тигрів”. Це ж стосується і тверджень цитованих науковців, що міжнародна економіка є менш відкритою й інтегрованою, ніж устрій, як уже відмічалось, що існував з 1870 по 1914 рр.

Для сучасного періоду міжнародного економічного розвитку характерне широке залучення країн у глобальні міжнародні взаємозв'язки. Це пов'язано з тим, що масштаби сучасного виробництва переросли в національні рамки. Крім того, у глобальних масштабах переміщуються не лише товари, а й фактори виробництва, насамперед, капітал та робоча сила.

Відмітимо, що А. Киреев виділяє характерні риси сучасного глобалізованого світового господарства [97, с. 33]:

- ✓ розвиток міжнародного переміщення факторів виробництва, передовсім у формах ввезення-вивезення капіталу, робочої сили і технології;

- ✓ зростання на цій основі міжнародних форм виробництва на підприємствах, розташованих у декількох країнах, насамперед у рамках ТНК;

- ✓ економічна політика держав у підтримці міжнародного руху товарів і факторів виробництва на двосторонній і багатосторонній основах;

✓ виникнення економіки відкритого типу в рамках багатьох держав і міждержавних об'єднань.

Академічно трактується глобалізація у працях українських вчених:

✓ зокрема, в дослідженні фахівців Інституту світової економіки й міжнародних відносин НАН України, що проведене під керівництвом О. Білоруса, глобалізація визначається як підсилення дії факторів глобальної інтеграції, що стає головною закономірністю світового розвитку. Цитований науковець відмічає, що країни, які виявилися неспроможними зайняти місце в експресі світової глобалізації, неминуче опиняться під його колесами. Таким є закон сучасного розвитку – закон глобалізації. О. Білорус також відмічає, що великі „глобальні” країни такі як США, Японія, Китай, Індія, Росія, Європейський Союз несуть відповідальність за розробку правил „глобальної гри”. Вони повинні відмовитись від політики глобального тиску сильних країн на менш розвинені країни і країни перехідного періоду, оскільки цього об'єктивно вимагають як їх власні інтереси, так і весь хід світового розвитку [5, с. 30-31];

✓ просторовий вимір глобалізації та її ареальний характер доводиться у роботі вітчизняних фахівців Е. Афоніна, О. Бандурки та А. Мартинова. Вони визначають глобалізацію як характеристику радикального прискорення змін планетарного масштабу, що відбувається у всіх сферах буття людини [3]. Цитовані автори сформулювали наступну характеристику глобалізації: це процес формування нової глобальної спільноти, що характеризує перехід від індустріального суспільства до постіндустріального, і яка матиме форму новітніх полісів, пов'язаних між собою мережею комунікацій, що змінить національну державу на історичній арені [2].

На думку окремих науковців [148, с. 429], відчутне прискорення розвитку процесів глобалізації господарського життя планети за два останніх десятиріччя ХХ ст. було зумовлене розпадом командно-адміністративної економічної системи, яка охоплювала значні території та ресурси в країнах Європи, Азії та інших регіонах світу. Початок ХХІ ст. – це початок процесу завершення поступового перетворення світу на єдину економічну систему,

хоча процес цей складний, про що свідчить значна асиметричність у розвитку системи.

Особливо важливо розглядати глобалізацію з двох точок зору: 1) глобалізація, як природний об'єктивний процес; 2) глобалізація, як силовий, насильницький процес в інтересах глобалізаторів. Найновіші дослідження з цієї проблеми схиляються до збалансованого трактування суті глобалізації, показуючи, з одного боку, її нові можливості й переваги, з іншого – виклики і загрози. Є науковці, схильні до крайнього позитивістського визначення сутності глобалізації. Вони вважають, що „глобалізація – це найбільш яскравий прояв прогресу, що несе невичерпні економічні й соціальні новації. Новації ці багато в чому є підбадьорюючими, причому не тільки за критерієм достатку невідомих раніше благ і послуг, але й з огляду на все більш видимі риси нової подоби людства [147]. Інші ж стверджують, що незважаючи на масштаби і силу глобалізації цей процес, продовжуючи свій тотальний ріст, уже ввійшов у фазу глибокої кризи – кризи „глобального капіталізму” [201].

Нинішній тотальний ріст глобалізації закладає і певну перспективу, яка, на думку відмічених науковців, буде непростою. Глобалізаційні й антиглобалізаційні тенденції і конфлікти посилюються, в зв'язку з чим будуть зростати нові можливості, виклики і загрози глобалізації, збільшуватимуться ризики неупорядкованої, неконтрольованої глобалізації. Тому на цьому переломному етапі важливо визначити суть, місце, роль і вплив глобалізації на процеси світового і національного розвитку. Важливим є розкриття механізму дій глобалізації, шляхи вирішення проблем безпечного розвитку в умовах глобалізації.

З вищенаведених узагальнень щодо понять „глобалізація”, „глобалізаційні проблеми”, „глобалізаційні процеси” видно, що в них недостатньо розроблена проблема сталого розвитку, передусім у сфері природокористування, збереження і розширеного відтворення природно-заповідних територій. Між тим вирішення глобальних проблем повинно базуватися на засадах концепції збалансованого розвитку. В теоретико-економічному трактуванні „сталий (збалансований) розвиток – це запропонована світовим співтовариством, уточнювана та поглиблювана су-

часна концепція бажаного суспільного розвитку, що ґрунтується на стратегії оптимізації всієї діяльності людства, (передусім економічної) в його взаємодії з довкіллям. Як мета, до якої має прагнути людство, поняття „сталий розвиток” у громадсько-політичній практиці вживається з 80-років ХХ ст., від часу усвідомлення безперспективності існуючих тенденцій соціально-економічного розвитку.

На той час із достатньою глибиною було виявлено такі органічні недоліки сучасної цивілізації [191, с. 283]: 1) дедалі більша обмеженість природних речовинно-енергетичних ресурсів для підтримання традиційних темпів розширеного виробництва; 2) катастрофічно швидке зростання населення, в Азії, Африці та Латинській Америці („демографічний вибух”), за одночасної депопуляції в багатьох розвинутих країнах; 3) невпинне зростання потреб людства (не завжди розумних, об’єктивно виправданих) і масштабів матеріального виробництва, що призводить до посилення антропогенного, техногенного пресингу на довкілля, до виснаження живої і неживої природи, руйнування природних біогеоценозів, зникнення багатьох видів рослин і тварин – скорочення біорозмаїття планети; 4) погіршення умов життя людей, зростання кількості факторів шкідливих не лише для рослинного й тваринного світу, а й для здоров’я людини, майбутніх поколінь людства.

В теоретичному аспекті екологічної науки поняття „сталий розвиток” трактується як збалансований розвиток (англ. sustainable – підтримуючий, тривалий, безперервний і development – розвиток), який характеризує [92, с. 283]: 1) розвиток, що задовольняє потреби нинішнього покоління, не ставлячи під загрозу можливість майбутніх поколінь задовольняти свої потреби; 2) такий розвиток країн і регіонів, коли економічне зростання, матеріальне виробництво і споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистем відновлюватися, поглинати забруднення і підтримувати життєдіяльність теперішніх та майбутніх поколінь.

У 50-60-роках ХХ ст. розвиток пов’язували лише з економічним прогресом та зростанням економічної ефективності. На початку 70-х років у зв’язку з несправедливим розподілом

прибутків та зі зростанням кількості бідних у країнах, що розвиваються питання соціальної справедливості були визначені такими ж важливими, як і питання зростання економічної ефективності. Проте зростаюче споживання природних ресурсів призвело до деградації довкілля й негативно вплинуло на здоров'я людей. Реальною загрозою стала проблема „меж зростання”, на яку ще в 1972 р. звернув увагу світової громадськості Римський клуб. Щоб уникнути екологічної кризи, до концепції розвитку необхідно було включити третю мету – збереження довкілля. Вперше це питання було порушено на Конференції ООН з довкілля людини (1972 р., м. Стокгольм), яка визнала актуальність екологічної проблематики та необхідність створення дієвих міжнародних механізмів для її розв'язання. Термін „збалансований розвиток” з'явився в 1980 р. коли була опублікована „Всесвітня стратегія охорони природи” (ВСОП), підготовлена міжнародною спільною охорони природи (МСОП). Ця стратегія висунула принципово нове положення: збереження природи нерозривно пов'язане з питаннями розвитку. Поняття „збалансований розвиток” почали широко використовувати після публікації в 1987 р. звіту Міжнародної комісії з довкілля та розвитку „Наше спільне майбутнє”, підготовленого під керівництвом Г. Брутланд. Ця концепція набула провідного статусу після Конференції ООН з довкілля та розвитку (1992 р., м. Ріо-де-Жанейро), і була відображена прийнятому на Конференції „Порядку денному на ХХІ ст.”.

Світове співтовариство визнало, що збалансований розвиток „повинен стати пріоритетним питанням порядку денного міжнародного співробітництва. Загальновизнаним є розуміння збалансованого розвитку, як гармонійного поєднання економічного, соціального та екологічного складових розвитку. Лише досягнення збалансованості між ними забезпечить можливість перейти до такого суспільного розвитку, який не виснажуватиме природні та людські ресурси, сприятиме відтворенню і розширенню природних екосистем, заповідних територій і об'єктів, а тому матиме можливість тривати досить довго.

Головними принципами збалансованого розвитку є [92, с. 269]: поєднання збереження природи і розвитку суспільства; задоволення основних потреб людини; досягнення рівності та

соціальної справедливості; забезпечення соціального самовизначення та культурного різноманіття; підтримання цілісності екосистем.

Аналіз та узагальнення наукових праць [132, 61, 243, 145, 193, 225, 5] засвідчує, що концепція збалансованого розвитку передбачає реалізацію цілісної системи принципів діяльності серед яких системоутворюючим є принцип цілісності. Для досягнення збалансованості слід гармонійно поєднувати принцип збереження культурної природної спадщини з принципом інноваційності, творчості. Творчий підхід до природо-перетворювальної діяльності передбачає врахування складності природних екосистем і творчу адаптацію суспільної діяльності до можливості екосистем підтримувати життя на Землі. Важливим є принцип ефективності, який полягає в тому, щоб створювати більше товарів і надавати більше послуг, використовуючи менше ресурсів, при цьому зберігаючи існуючі природні екосистеми, розширюючи заповідні території і зменшуючи забруднюючий вплив на довкілля. Не менш важливим є принцип достатності, який визначає межі споживання. Принципи збалансованого розвитку обов'язково мають бути поєднанні з такими загальнолюдськими моральними принципами, як справедливість, відповідальність перед теперішніми і майбутніми поколіннями, солідарність, ліквідація бідності, тендерна рівність, визнання традиційних прав корінних народів тощо.

На нашу думку, в контексті глобалізаційних процесів, доцільно доповнити поняття „сталий еколого-економічний розвиток”, який передбачає розширене відтворення та поступову якісну зміну продуктивних сил, науки, культури й добробуту, які формують відповідні умови для раціонального використання та відтворення природних багатств, їх відносно стабільного стану в глобальному масштабі нинішнього і майбутнього поколінь народонаселення нашої планети.

Ефективність суспільного розвитку повинна забезпечуватися за консолідованої соціально-економічної відповідальності за темпи, характер і спрямованість використання природних ресурсів, збереження і відновлення природних екосистем, заповідних територій, що акумулюється в адекватній еколого-економічній

політиці, яка віддзеркалює відповідний кадровий потенціал реальної здатності ООН міжнародних економічних і фінансових організацій, інтеграційних об'єднань, а також держав та їх владно-управлінських структур та інституцій ефективно застосовувати економічні закони і важелі для забезпечення збалансованого еколого-економічного розвитку суспільства на основі збереження довкілля.

Невипадково, що в документах Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро були, зокрема сформульовані такі положення: економічний розвиток у відриві від екології призводить до перетворення Землі на пустелю; екологія без економічного розвитку закріплює зубожіння й несправедливість; рівність без економічного розвитку – зубожіння для всіх; екологія без права на дію є частиною системи закріпачення; права на дію без екології – шлях до колективного знищення, яке однаковою мірою стосується всіх [191, с. 282]. Зокрема, О. Васюта вважає, що замість традиційної економічної ефективності життєдайним є запровадження критерію соціально-еколого-економічної ефективності, що дасть змогу повніше враховувати цілі суспільного розвитку, найближчі та віддалені соціально-екологічні наслідки конкретних економічних рішень, оскільки сучасний соціально-економічний розвиток об'єктивно не може керуватися суто економічними цільовими пріоритетами та критеріями оцінки, а тому для стабілізації, а відтак поліпшення екологічної ситуації важливо враховувати соціально-екологічні орієнтири суспільного розвитку, націлені на досягнення еколого-економічного збалансованого виробництва й усіх його ланок. Лише така політика уможливує реалізацію принципу екологічного пріоритету в господарських рішеннях, якщо вони допускають можливість вибору.

Крім цього, вже у 70-х роках ХХ ст. міжнародна громадськість наголосила на органічному зв'язку соціально-економічного розвитку суспільства з проблемами довкілля, екологічними факторами, про що зокрема свідчать такі документи ООН та міжнародних громадських організацій:

- Декларація першої конференції ООН із довкілля (Стокгольм, 1972 р.), доповідь Римського клубу „Межі зростання” (1972 р.);

- у середині 70-х рр. ХХ ст. у програмі ООН для довкілля було вжито термін „розвиток без руйнування” (без руйнування довкілля), пізніше для позначення екологічно прийняттого розвитку (такого, що найменш негативно впливає на довкілля) було запроваджено термін „екорозвиток”. У доповіді Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів „Всесвітня стратегія охорони природи” (1980 р.) наголошувалося, що розвиток може бути сталим лише за умови врахування не лише економічних, а й соціальних та екологічних його аспектів;

- у 1983 р. ООН створила спеціальну міжнародну комісію з довкілля та розвитку, яка у 1987 р. опублікувала доповідь „Наше спільне майбутнє”, в якій сталий розвиток було визначено як такий, що задовольняє потреби сучасності, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби;

- новий потужний імпульс для поширення поняття „сталий розвиток” дала представницька конференція ООН з проблем довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), яку нерідко називають „самітом Землі”, „світовим самітом”, „самітом у Ріо”. Конференція ухвалила такі документи: „Декларацію Ріо з довкілля та розвитку”, „Порядок денний на ХХІ ст.” („Агенда 21”), „Кліматичну конвенцію”, „Конвенцію з біорозмаїття”, „Принципи щодо лісів”. Відмітимо, що у найобсяговішому із цих документів „Порядок денний на ХХІ ст.” (офіційна назва – „Програма дій щодо довкілля та розвитку”), поняття „сталий розвиток” відіграло принципову роль, в зв’язку з чим тоді ж було створено спеціальну комісію ООН зі сталого розвитку;

- у червні 1997 р. у Нью-Йорку відбулася 19 спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН із проблем довкілля та сталого розвитку, на якій констатувався факт незадовільного виконання рекомендацій „Ріо-92” більшістю держав світу (передусім через юридично необов’язковий характер документів Ріо-92, недостатній загальний рівень екологічної свідомості та культури, а також нестачу в багатьох країнах необхідних економічних та технічних ресурсів). При цьому, наукову розробку проблематики „сталий розвиток” стимулювало формування екології людини, глобальної екології та глобалістики „дослідження глобальних проблем сучасності”, соціальної екології, білетики, етики довкілля,

етики землекористування, етики використання обмежених природних ресурсів та інших нетрадиційних розділів сучасної науки.

Узагальнення наукових, фахових видань ООН та міжнародних громадських організацій засвідчує, що проблеми сталого розвитку безпосередньо пов'язані з природокористуванням. Значною мірою актуалізації глобальних проблем сучасності сприяла діяльність міжнародної громадсько-наукової організації – Римського клубу (А. Печчеї, Дж. Форестер, Д. Меддоуз, М. Месарович, Б. Гаврилишин та інші). У доповідях цієї організації достатньо глибоко висвітлювався економічний аспект розвитку людства в епоху глобальної науково-технічної революції, яка супроводжувалася серйозною екологічною кризою.

Оригінальною науковою концепцією у вітчизняній літературі є ноосферна стратегія сталого розвитку (праці А. Урсула та інших). Відмітимо, що саме поняття ноосфери (буквально – сфери розуму) у світовій науці, передусім пов'язане з іменем В. Вернадського, на ідеї якого ґрунтується сучасна теорія ноосфери. В зв'язку з тим, що наприкінці ХХ ст. виникла потреба в уточненні змісту цього поняття, оскільки традиційно ноосфера тлумачилася як тонкий шар розумного життя, що виник у процесі еволюції живої природи на Землі, то на теперішньому етапі, з урахуванням сучасної екологічної ситуації не викликає сумніву, що наділена розумом людина не завжди поводить себе розумно, тобто справжню сферу розуму (як актуальний вияв розумності) доводиться серйозно обмежувати порівняно з ареалом проживання людства.

Ноосферна концепція сталого розвитку виходить із нерозривної єдності двох основоположних принципів [92, с. 284]: антропоцентричного і біосфероцентричного. Перший з них пов'язаний безпосередньо з людством, з його виживанням та неперервно тривалим ефективним розвитком; другий акцентує на тому, що природною основою життя на Землі може бути лише збереження біосфери в тих її формах, що склалися історично. Тому коеволюція біосфери та людського суспільства здатна забезпечити оптимальність розвитку обох цих компонентів планетарної метосистеми. Звідси, доцентрова модель системи пріоритетів щодо оптимізації майбутнього розвитку дає змогу уникнути однобічності цих основних науково-етичних орієнтацій

– антропоцентризму та екоцентризму (який набув поширення з розвитком екологічної етики довкілля. Важливі характеристики ноосферогенезу (і, отже, забезпечення сталого розвитку) – створення та функціонування інтегрального соціального інтелекту, поглиблення інформатизації суспільства на шляху до розбудови інформаційної цивілізації, де основним ресурсом суспільного виробництва стане інформація, а не речовинно-енергетичні ресурси, як дотепер.

Узагальнення наукових джерел свідчить [105], що екоцентризм – це ідеологія охорони оточуючого середовища, яка розглядає збереження дикої природи як самостійну цінність, незалежно від будь-яких людських критеріїв корисності і передбачає пріоритет такої цінності над цілями і потребами людства. Відмітимо, що для прихильників екоцентризму характерне схиляння перед природою, близьке до релігійного (дискусійне твердження). В рамках екоцентризму захист дикої природи здійснюється не для досягнення будь-яких цілей, які мають цінність з точки зору людства, а заради самої природи. Звідси створення охоронних природних територій передбачає відсутність наукового, рекреаційного або будь-якого іншого контролю і використання цих територій та надання природним процесам повної свободи. Відмітимо, що екоцентризм протистоїть антропоцентризму.

Водночас біоцентризм визначається як одна з течій в екоцентризмі, а тому на думку окремих науковців терміни „екоцентризм” і „біоцентризм” не є чітко розмежованими і можуть бути використані як синоніми. В свою чергу поняття „коеволуція” було засноване екологами (П. Ерліхом, П. Рейвенем) в 1964 р. для опису координованого розвитку різних видів у складі однієї екосистеми (біогеоценозу). При цьому концепція коеволуції використовується не лише в біології, а також в екології, астрономії, створенні штучного життя та інше.

Проблематичним для дослідників поки що залишається питання про індикатори сталого розвитку, які могли б бути загальносвітовими. Його вирішення ускладнюється тим, що розвиток суспільства є багатограним, дуже складним, внутрішньо суперечливим процесом, а тому вивчати його слід системно (в існуючій літературі з цієї проблеми нерідко абсолютизується

еколого-економічний підхід до сталого розвитку, недооцінюються такі його аспекти, як соціально-політичний та соціопсихологічний, національно-етнічний, культурно-історичний та інші). Тому адекватнішому розумінню сталого розвитку має сприяти вивчення його світоглядних і філософсько-методологічних засад з урахуванням доробку соціальної і політичної екології та екологічної економії, яка розглядає такі питання [92, с. 284]:

- зіставлення екологічних та економічних цінностей;
- теорії економічного зростання й сталого розвитку;
- зайнятість населення й стан довкілля;
- якість життя та її індикатори;
- вартість природи (проблема економічної оцінки природних явищ);
- оцінки повеней;
- теорія власності, її вплив на оптимальність розвитку;
- оподаткування технологій та аналіз екологічного розвитку;
- прийняття та реалізація рішень із проблем довкілля.

Поряд із дослідженням наукових засад сталого розвитку останніми роками, особливо в перше десятиріччя XXI ст. помітною була і конкретно-організаційна робота у цій сфері, про що зокрема свідчить досвід окремих країн.

Істотне значення для природничо-правового забезпечення сталого розвитку мало б прийняття світовим співтовариством екологічної Конституції Землі – міжнародно-правового акта, покликаного гарантувати екологічну безпеку планети через визначення допустимих норм екологічної поведінки всіх держав світу в інтересах виживання людства та оптимізації розвитку цивілізації в XXI ст.

Реалізація збалансованого еколого-економічного розвитку в умовах активізації глобалізаційних процесів світової економічної системи можлива лише за умови об'єднання зусиль світового співтовариства, спрямувавши їх на поступове і систематичне вирішення комплексу спільних проблем з метою забезпечення збалансованого розвитку.

Вважаємо, що реалізація концепції в окремо взятій країні в умовах глобалізації буде малоефективною або навіть неможливою, оскільки постає необхідність врахування еколого-економічних

принципів із застосуванням нових ефективних механізмів, відмінних від нині діючих, які базуватимуться на узагальнених інтересах різних країн, що прагнуть досягти сталого розвитку у всіх сферах забезпечення життєдіяльності людини, не забуваючи при цьому про збереження і відтворення природно-заповідних територій і об'єктів, природних екосистем, навколишнього природного середовища в цілому.

4.2. Збереження та відтворення лісового природно-заповідного фонду

У збереженні довкілля та природоохоронній сфері важлива роль відводиться лісовим екосистемам, передусім гірським. Гірські території, завдяки своїй відокремленості, є унікальним резерватом незайманої природи, оригінальних і неповторних культур. Невипадково, що на фоні стійкої тенденції загострення соціально-економічних проблем сучасності виняткового значення набуває збереження лісових екосистем, розширене відтворення лісового природно-заповідного фонду, що забезпечує сприятливі умови життєдіяльності суспільства на різних територіальних рівнях.

Важливою ланкою у системі сталого розвитку є ліси природно-заповідного фонду, яким з-поміж інших природних ресурсів притаманна максимальна властивість стабілізувати довкілля. Завдяки загально-оздоровчому та культурно-естетичному потенціалу екосистема лісу сприяє організації мережі лікувально-оздоровчих, культурних, спортивних, історико-архітектурних та інших закладів. Не можна недооцінювати і лісосировинну базу, на основі якої розвиваються різні галузі матеріального виробництва, зокрема будівництво, промисловість [160, с. 281, 282].

Лісовий природно-заповідний фонд на фоні стійкої тенденції загострення соціально-економічних проблем сучасності набуває зростаючого значення як природний чинник забезпечення сприятливих умов життєдіяльності суспільства на різних територіальних рівнях, тобто стабільності екологічної ситуації. Навіть території, де ще не сталися істотні ландшафтні зміни, також постраждали

через порушення комплексу процесів кругообігу речовин. Під загрозою знаходяться не тільки види, типові для природних та напівприродних ландшафтів, але і ті, які ще кілька десятиліть тому були типовими для традиційних сільськогосподарських ландшафтів. Такі проблеми характерні для всієї Європи, а також для Америки, Азії, Африки, Австралії, що спонукає світове співтовариство активно шукати шляхи їх вирішення.

Збереження лісових екосистем має глобальне значення, оскільки ліси в цілому дають 60 % кисню та органічної маси, поглинають вуглець. Водночас у світі за кожну хвилину в результаті господарської діяльності людини зникає 20 га лісу, а за рік – близько 11 млн.га, тобто майже стільки ж, скільки всього лісів має Україна [60]. Звідси турбота про збереження чорноземів, яких Україна має понад 30 % до світових, покладається значною мірою на лісогосподарську діяльність. Адже найголовнішим захисним засобом від ерозійних процесів ґрунтів є лісові екосистеми.

Проблема розширеного відтворення, охорони і раціонального використання природних ресурсів, передусім лісових – одна з найважливіших глобальних проблем сучасності, а тому необхідно розв'язувати спільно, об'єднавши зусилля всіх держав. Адже в сучасних умовах бурхливого розвитку техніки екологічна шкода, заподіяна в одній з країн, зумовлює негативні екологічні зміни в інших. Наприклад, забруднення промисловими відходами води в р. Дунай в Німеччині може призвести до екологічної шкоди відразу у шести інших європейських країнах, через які вона протікає. Аварія на Чорнобильській атомній станції призвела до трагічних наслідків в Україні, Білорусі, Росії. Її смертоносне дихання відчули майже всі країни Європи і Південної Африки. Тому зусилля всіх держав необхідно спрямувати на розробку стратегії, направленої на збереження природних умов життя на Землі, особливо роль серед яких належить лісам.

Використання та охорона лісових ресурсів у планетарному значенні – це дві нерозривні ланки одного ланцюга, адже завжди, коли йдеться про їх використання, необхідно дбати про розширене відтворення лісових екосистем. Саме такий зміст і повинен вкладатися в поняття „раціональне природокористування”. Охорону природних ресурсів слід розглядати як складову частину

раціонального природокористування. Стосовно лісових ресурсів цей принцип означає безперервне, невиснажливе і раціональне використання лісів.

Для дотримання цього принципу необхідно визначити оптимальні умови (норми) лісокористування, які б забезпечили безперервне використання лісових ресурсів, що є основною умовою другого принципу, тобто визначення оптимальних норм природокористування. Стосовно ресурсів деревини у лісовій науці і практиці норматив оптимального природокористування використовується вже десятки років. Цей норматив називається розрахунковою лісосікою.

Третій принцип – нерозривний зв'язок людини з природою – випливає з того, що кожний житель планети є невід'ємною складовою частиною біосфери – верхньої оболонки Землі. Будь-яка зміна у біосфері відразу відображається на умовах життя людини. Тому пізнання законів природи та об'єктивних законів взаємодії природи і суспільства дає змогу людям оцінити наслідки взаємодії не лише в поточний момент, але і на віддалену перспективу.

Людство повинно навчитися виявляти взаємодію екологічних факторів і вміти визначати їх вплив на навколишнє середовище. Лише за таких умов можливе оптимальне користування природними ресурсами. Слід врахувати, що всі явища в природі закономірні, послідовні і складні. Дуже складними є явища і процеси, які відбуваються в лісовому середовищі, у ґрунті, в рослинних і тваринних організмах та у взаємозв'язку між ними. Порушення цього взаємозв'язку негайно породжує якусь реакцію, яка може супроводжуватись непередбачуваними наслідками, і негативно впливати на умови життя людини. Прикладом порушення такого взаємозв'язку є створення велетенських штучних водосховищ на Дніпрі, осушувальні меліорації на Поліссі. Аналогічна ситуація склалася і на Закарпатті у 70-80-ті роки ХХ ст., коли внаслідок проведених меліоративних робіт на Березівщині і частково Мукачівщині понизився рівень ґрунтових вод, в результаті чого загинули тисячі гектарів дібров.

Порушення зв'язку між елементами природи призводить до порушення екологічної рівноваги. Наслідками таких змін є зниження продуктивності земель лісо-, і сільськогосподарського

призначення, зміна рослинності, родючості ґрунтів тощо. Отже, основне завдання людини сьогодні – не брати від природного середовища ті ресурси, які їй потрібні, або які вигідно використовувати, бо це старе гасло тоталітарної системи може призвести до катастрофи. Завдання людства сьогодні – вивчити взаємозв'язки і взаємодії в природі і на основі набутих знань, а також досвіду минулого, намагатися використовувати ресурси так, щоб не завдати шкоди природі.

Четвертий принцип – комплексний підхід до вивчення і використання природних ресурсів. Стосовно лісових ресурсів суть цього принципу зводиться, *по-перше*, до комплексного обліку всіх видів ресурсів на конкретній території держави та її регіонів, континенту, планети. *По-друге*, важлива роль у цій справі належить комплексному використанню і відтворенню цих ресурсів. Дотримання цього принципу дасть змогу здійснити правильне комбінування лісогосподарської діяльності і оптимально використовувати лісові продукти і корисні функції лісу без шкоди для нього.

П'ятий принцип – застосування науки і техніки у природокористуванні. Суть його полягає в тому, що науково-технічний прогрес має виступати як засіб вирішення протиріч між зростаючими потребами суспільства в природних ресурсах і органічними можливостями природи по їх відтворенню. Одним з шляхів впровадження НТП у діяльність лісових підприємств є комплексне використання деревини та розширене відтворення лісових ресурсів.

В контексті сталого розвитку суспільства відтворення лісу та розширення природно-заповідного фонду слід розглядати як превентивний, насамперед еколого-економічний захід, оскільки його наслідки є інвестицією для майбутніх поколінь, на чому наголошувалося в рішеннях відомих міжнародних форумів.

X Міжнародний лісовий конгрес (Париж, 1991) проголосив зміну парадигми лісокористування: від ресурсно-сировинної до біосферостабілізуючої [124, с. 73]. В рамках ЮНЕП (UNEP – United Nations Environment Programme), тобто Програми ООН з навколишнього середовища (Найробі, 1992) серед низки пріоритетних заходів зазначено:

- призупинити процес знеліснення у світі до 2010 р.;
- укласти міжнародну угоду про завдання щодо

лісовідновлення на кожне десятиріччя XXI ст. в кожному окремо-му географічному регіоні світу [160, с. 283].

Відмітимо, що програма з довкілля (ЮНЕП) стала наслідком роботи Стокгольмської конференції ООН з проблем навколишнього середовища, що виробила збалансований комплексний підхід до вирішення екологічних проблем на глобальному рівні. В Стокгольмі було прийнято два важливих документи – Декларацію про навколишнє середовище й План заходів по захисту довкілля. На основі рекомендацій, що містились в Плані заходів і було створено ЮНЕП у 1972 р. [136, с. 89].

За участю ЮНЕП було розроблено низку конвенцій по захисту довкілля (з біологічної різноманітності), про зміну клімату тощо. Серед основних напрямів діяльності ЮНЕП – збереження генетичних ресурсів біосфери, запобігання загибелі екосистем. Світова Хартія природи, прийнята ООН в 1982 р., є важливим кроком на шляху досягнення цієї мети. Відмітимо також, що ЮНЕП координує свою діяльність з ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури (UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), а також ПРООН (Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (UNDP - United Nations Development Programme), оскільки ці дві організації частково мають справу з різними екологічними аспектами міжнародних відносин.

Розвиваючи ідеї сталого розвитку в якості нової стратегії лісокористування, в Лісабоні (1998) визначені загальноєвропейські критерії (індикатори) сталого (невиснажливого) управління лісами і лісокористуванням. Як основні з яких слід зазначити [131]:

- збереження і відповідне збільшення лісових ресурсів та їх вклад у глобальні цикли вуглецю;
- збереження здоров'я і життєздатності лісової екосистеми;
- збереження і підтримка продуктивних функцій лісів (деревних і недеревних);
- підтримка, збереження і відповідне збільшення біологічного різноманіття в лісових екосистемах;
- підтримка й підвищення захисних функцій у процесі ведення лісового господарства (особливо ґрунтів і води);
- підтримка інших соціально-економічних функцій і умов.

Основне призначення означених критеріїв – розробка заходів за напрямками, спрямованих на управління лісами вищого екосистемного рівня (великий регіон, група держав тощо). На основі загальноєвропейських критеріїв нижче викладені показники, що на нашу думку, можуть бути використані для управління лісами в Україні на засадах сталого розвитку, а саме [160, с. 284]:

- збереження та розширене відтворення лісів, підвищення їх продуктивності;
- збереження та підвищення екологічних функцій у процесі ведення лісового господарства;
- збереження та відновлення лісових насаджень, забруднених радіонуклідами;
- формування стійких агроландшафтів;
- ресурсозбереження в лісовому секторі економіки;
- екологічна сертифікація лісів;
- лізинг у сфері лісовирощування і лісоексплуатації.

Серед особливостей лісоресурсної сфери України, які відрізняють її від інших європейських країн, слід виділити [160, с. 317; 202, с. 288]:

- відтворення лісів у двох природно-кліматичних зонах, що мають певні відмінності щодо лісорослинних умов – Поліссі та Українських Карпатах, і навпаки, тенденція до зниження, особливо за 2012 р. у Лісостепу та Степу (див. Додаток А);

- досить низький середній рівень лісистості території України (17,6 %);

- переважно екологічне значення лісів;
- висока частка лісів (до 50 %) з обмеженим використанням (заборонені рубки головного користування);

- висока частка (14,9 %) заповідних лісів, яка має стійку тенденцію до зростання, що чітко простежується за чотирма природнокліматичними зонами України (див. Додаток Б);

- закріплення лісового фонду за значною кількістю постійних лісокористувачів.

Відмітимо, що продукція лісоресурсної сфери до цього часу недостатньо визначена, існує низка її тлумачень. Зокрема, продукцією лісовирощування вважається: ліс як угіддя, тобто джерела деревини та інших продуктів, що задовольняють різні

потреби суспільства з різноманітних корисностей лісу; запас стиглого лісу, придатного до вирубки; заготовлені до реалізації лісоматеріали; обсяг лісогосподарських робіт. Існують також інші визначення продукції лісоресурсної сфери, в тому числі лісу [16; 127, с. 43; 228, с. 6, 10; 231, с. 170].

Складові компоненти лісу, як відомо з теоретичних еколого-економічних та лісівничих засад, перебувають в тісній взаємодії й взаємозалежності між собою й іншими компонентами природи. Складні взаємовідносини складаються між деревними рослинами, ресурсами недеревної рослинності (грибами, ягодами), ґрунтами, тваринами, мікроорганізмами, порушення яких часто призводить до негативних наслідків. Тому використання ресурсів деревної й недеревної рослинності та їх відтворення повинно також регламентуватися. На відновлення й продуктивність їх позитивно впливають, зокрема, науково-обґрунтовані лісовідновлювальні й охоронні заходи, на основі яких утворюються сприятливі умови для більш повного використання земель лісового фонду, в тому числі природно-заповідного фонду, як просторово-територіального бази су відтворення лісоресурсної сфери.

Цінність лісу є незрівнянною з вигодами, що можна одержати від продажу деревини та недеревної рослинності. У структурі економічного розвитку країни особливе значення надається соціальним та екологічним (несировинним) функціям лісу. Однак ці функції, як відмічається в окремих наукових джерелах, позбавлені матеріально-речового змісту і важко піддаються кількісному вимірюванню [109, с. 38]. У монографії „Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформацій” зазначено, що, визнання несировинних (екологічних) функцій лісу продуктами означало б визнання їх вартості. Але тут через ускладнення матеріального вимірювання продукції ускладнюється і визначення вартості, кошти на відтворення різних функцій лісу також не виділяються. Соціальні та економічні функції лісу не включені у сферу економічних (товарних) відносин, тому не входять до складу суспільного продукту. На думку авторів цитованої монографії, соціальні, як і екологічні функції лісу, безпосередньо носіями ефекту в лісовому господарстві не вважаються [160, с. 301, 302].

З вищенаведених положень видно, що ця проблема є

дискусійною. Зокрема, соціальні функції лісу в економічному аспекті використовуються як засоби праці, що впливають на підвищення ефективності суспільного виробництва (сільське і водне господарство, транспорт, сфера обслуговування). Отже, чим вищі функції лісу, тим більш продуктивна сила суспільної праці, на підставі якої визначається її економія [109, с. 7]. На нашу думку, такі аспекти притаманні й природно-заповідному фонду лісоресурсної сфери, оскільки ліси – важлива складова розвитку соціальної сфери. Ефективність їх проявляється через величину вкладу в створення сукупного суспільного продукту і національного доходу. У структурі соціальних функцій лісу, в тому числі природно-заповідного фонду в складі лісоресурсної сфери, виділяються рекреаційні властивості як лісових насаджень, створених людиною, так і природно-заповідного фонду, які впливають на підвищення ефективності суспільної праці (відтворення робочої сили) як нерозривної частини виробництва матеріальних ресурсів.

Ефективність рекреаційного лісокористування в лісових екосистемах, в тому числі природно-заповідного фонду, оцінюються через зіставлення ефекту, що проявляється в галузях матеріального виробництва в результаті підвищення продуктивності праці, із затратами на проведення в них заходів. Для рекреації найбільш придатними є зелені зони міст, курортів, окремих масивів уздовж берегів рік, і особливо гірські ліси Карпат і Криму. Звідси переважання міського населення над сільським в Україні та протилежна тенденція в областях Карпатського регіону (за винятком Львівської області) вимагає розвитку курортно-санаторних комплексів, спорудження будинків відпочинку за рахунок розширення лісів рекреаційного та природно-заповідного призначення, створення нових парків і лісопарків, збільшення обсягів робіт по їх благоустрою, оздоровленню повітряного басейну та охорони природних ландшафтів. За даними літературних джерел для рекреації в перспективі використовуватиметься близько 50 % лісів країни [160, с. 302].

Водночас ми не згодні з твердженням окремих науковців [160, с. 302], що розвиток курортно-санаторних комплексів, спорудження будинків відпочинку потребує розширення лісів

рекреаційного призначення внаслідок збільшення кількості міського населення, оскільки, як свідчать статистичні дані [202, с. 46], народонаселення України, в тому числі міське та сільське, має тенденцію до звуженого відтворення. Отже, проблема лісокористування, в тому числі й за рахунок об'єктів природно-заповідного фонду, перестає бути суто галузевою, оскільки вона зачіпає економічні, соціальні та екологічні аспекти.

Виходячи з цього, використання лісоресурсної сфери у вигляді засобів і предметів праці повинно здійснюватися на основні принципи збалансованості. Ігнорування цього принципу супроводжується диспропорціями в структурі відтворення лісу і використання його продукції, оскільки експлуатація лісових ресурсів у розмірах, що перевищують науково-обґрунтовані нормативи призводить до виснаження, а також погіршення їх природно-захисних властивостей.

Перехід економіки країни на засади сталого екологічно збалансованого розвитку і ринкову орієнтацію неможливе без розширення площі лісів та підвищення їх продуктивності, в тому числі й природно-заповідного фонду лісоресурсної сфери. Земля і ліс, в тому числі землі природно-заповідного фонду – основа національного багатства країни, передусім гірських лісових регіонів Українських Карпат. Від рівня їх використання, охорони і збереження залежить матеріальний добробут населення, розвиток продуктивних сил і стан природного середовища.

Дослідження свідчать, що в областях Карпатського регіону найбільша частка природно-заповідного фонду розташована в лісових екосистемах. Звідси логічний розвиток викладених міркувань вимагає розробки концепції новітньої національної стратегії у сфері землекористування, в якій роль держави значно збільшується. Так, державні органи влади, в тому числі місцеві, повинні активно сприяти процесу формування соціально та еколого-економічно орієнтованої моделі землекористування. В цьому напрямі основні ознаки діяльності управлінських структур повинні спрямовуватися на орієнтацію щодо забезпечення та посилення раціонального використання земель (у тому числі під сільсько-господарськими системами і поселеннями) за рахунок упорядкування структури їх розподілу за категоріями, угіддями і власниками, а також екологічної стабілізації

ландшафтів шляхом установлення збалансованого співвідношення природних і антропогенно змінених земель та розвитку рекреаційного і санаторно-лікувального потенціалу.

Актуальним для України та її регіонів, передусім для регіонів Українських Карпат, є досвід європейських країн, де особлива увага приділяється охороні та збереженню лісів, територій природно-заповідного фонду (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Порівняльний аналіз площі лісів, що охороняються, в окремих країнах Європи*

Країна	Площі територій, що охороняються, від загальної площі країни, %	Площі лісів, що охороняються, від загальної площі лісів, %	Всього лісів, виключених з експлуатації, %
Австрія	36,4	20,2	12,7
Німеччина	32,7	67,1	0,8
Швейцарія	28,7	3,6	0,6
Польща	23,4	15,7	4,5
Словаччина	22,4	41,2	15,4
Франція	11,3	17,9	0,0
Італія	11,2	18,8	18,8
Іспанія	9,2	23,8	20,2
Хорватія	6,4	23,2	4,8
Греція	3,2	29,1	4,2
Румунія	2,4	7,4	0,0
Довідково: Україна	4,6	16,9	44,3

* Джерело: [155].

Найбільший відсоток площ територій, що охороняється, припадає на Австрію, Німеччину, Швейцарію, Польщу та Словаччину. Середнє значення відсотка таких площ припадає на Францію, Італію і частково Іспанію. І насамкінець, найнижчий рівень охоронних територій до загальної площі країни в Україні, Греції та Румунії. Досить високий відсоток площ лісів, що охороняються, до загальної лісової площі у Німеччині, Словаччині, Іспанії, Хорватії та ін. І нарешті, заслуговує на увагу, що в більшості аналізованих держав значна частка лісів виключена з експлуатації (за винятком Франції, Швейцарії, Румунії, Німеччини).

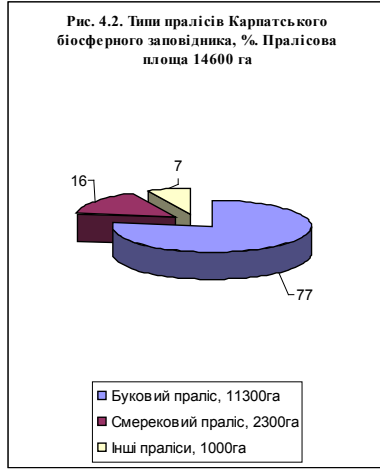
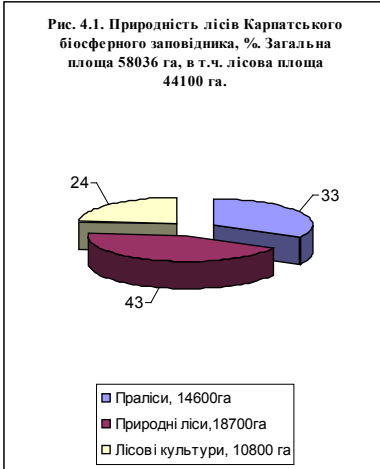
Зазначимо, що до міжнародних конвенцій в галузі використання природних ресурсів, охорони природи та забезпечення екологічної безпеки, що мають міжнародне значення, відносяться [91, с. 492-517, 527-537]:

- Конвенція про водно-болотні угіддя, головним чином як середовище існування водоплавних птахів, прийнята 2 лютого 1971 р., Рамсар, Іран;
- Конвенція про біологічне різноманіття, прийнята 5 червня 1992 р., Ріо-де-Жанейро, Бразилія;
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни і природних середовищ існування в Європі, прийнята 19 вересня 1979 р., Берн, Швейцарія, та ін.

В Україні ж розроблені відповідні еколого-економічні нормативно-законодавчі акти: постанова ВР України від 29 жовтня 1992 р. „Про затвердження Положення про Червону книгу України”; постанова КМУ від 17 вересня 1996 р., „Про перелік видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів” тощо. Наказами Мінприроди України затверджені Інструкція про порядок встановлення лімітів на використання природних ресурсів у межах територій та об’єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення (12 березня 1993 р.), Положення про єдині державні знаки та аншлаги на територіях та об’єктах природно-заповідного фонду України (29 березня 1994 р.), Інструкція про порядок видачі дозволів на добування (збирання) видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги (1 лютого 1993 р.), Положення про екологічні фонди природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків (26 лютого 1993 р.) та інше [91, с. 331-335, 367-387], що свідчить про визнання Україною міжнародних правових актів у сфері охорони, захисту і збереження довкілля та природно-заповідної сфери.

Особливої уваги та підтримки з боку держави потребують лісові екосистеми, серед яких значна частка припадає на праліси та природні ліси. Майже 80 % до загальної площі Карпатського біосферного заповідника (рис. 4.1) саме припадає на ліси, серед яких переважають природні ліси та праліси. Площа пралісів становить 14,6 тис. га (33 % до всієї лісової площі); природних

лісів – 18,7 тис. га (43 %); лісові культури займають 10,8 тис. га (24 %). Багатий склад пралісових площ і за їх типами (рис. 4.2), серед 14,6 тис. га пралісових площ заповідника на буковий праліс припадає 77 % (11,3 тис. га), смерековий – 16 % (2,3 тис. га), інші праліси – 7 % (1,0 тис. га).

Серед інших пралісів відмітимо мішані букові, смерекові типи лісів, а також інші, зокрема вологу буково-ялицеву сурамінь ($C_3 - B_k$ Ял), свіжу ялицеву бучину (D_2 Ял B_k), вологу грабово-ялицеву бучину (D_3 Г Ял B_k) та інші. У верхній межі лісу (приполонинні ліси) характерні гірсько-соснові криволісся та зеленівільхові ліси тощо.

З огляду на зазначене, особлива роль у збереженні довкілля та загалом у природоохоронній сфері відводиться гірським лісам, і не випадково 2002 рік ООН був оголошений Роком гір. Проблемі гірських лісів приділяється дедалі більша увага і на європейському континенті. Зокрема, на початку 2005 р. у Франції відбувся Всесвітній гірський форум. Кілька міжнародних наукових конференцій було проведено на базі Карпатського біосферного заповідника, в тому числі науковий симпозіум, присвячений Року гір (2002 р.).

Уже сам факт проведення його дав підставу говорити про те, що збереження і розвиток високогірних територій, наближення

тамтешнього способу життя до стандартів стійкого розвитку належить до тих питань, які стоять на порядку денному всієї планети у XXI ст. Гірські території є екологічний резервом людства, певним чином депозитарій цінних природних ресурсів, тваринного, рослинного різноманіття.

Однак цим їх роль не обмежується. На суцільний заповідник гірські території неможливо перетворити, а тому вони мають бути включені в економічне життя всіх країн світу. За однієї, звичайно, умови, що наголос робитиметься на екологічно безпечних формах господарювання. Ця вимога особливо актуальна для Карпатської гірської екосистеми, де ще в XIX ст. розпочалася різка трансформація лісових угідь. Якщо 150-200 років тому в горах переважали мішані насадження з ялиці, смереки, дуба і бука, то внаслідок інтенсивної експлуатації площа корінних букових зменшилася у 3,5 раза, тоді як смерекових зросла майже в 6 разів. Все це привело до стрімкого скорочення та збіднення породного складу лісів. Неабиякі площі рубок, у тому числі на крутих схилах, без врахування напрямку панівних вітрів послабили деревостани, відтак знизилася здатність їх протистояти різноманітним стихійним процесам. Почастішали повені, буреломи, посилюлися ерозійні процеси, частіше почали нагадувати про себе шкідники і хвороби.

З 1993 р. почалося інтенсивне висихання смеречників різного віку. Всихали як окремі дерева, так і цілі біогрупи. Цей процес продовжується і донині. В Карпатах в минулому масово вирубувалися корінні насадження бука, ялиці, смереки карпатської, а вузькоколією вивозили деревину, а замість них висівали та висаджували не характерну для даної місцевості смереку, завезену з Альп та Судетів. Бралось до уваги лише одне – вона швидкоросла. Вік рубки – 60 років, і за цей період підприємці мали великий зиск.

Ареал смереки характерний для висот, починаючи з 1000 м, але її примусово культивували навіть на 400-х м. н.р.м. Біологія смереки така, що в 70 років вона вже відмирає. Тому сьогодні вирубуються значні площі смерекових сухостійних насаджень, які втратили свої захисні властивості, вражені кореневими гнилями та шкідливою ентомофауною. Отже, платимо, так би мовити, за

векселями попередніх поколінь. Виправити помилки належить одному-двом поколінням лісівників регіону Карпат України, перед котрими постала нагальна потреба пошуку шляхів зміцнення імунної системи гірських лісів, підвищення їхньої біологічної здатності протистояти хворобам і стихіям [186, с.14].

Непродумане культивування смереки на бучинах та суббучинах призвело до заміни корінних типів лісів на похідні. Найбільшої шкоди завдано корінним типам лісів (бучинам і суббучинам) в Івано-Франківській, Чернівецькій та Львівській областях, внаслідок чого тут переважають хвойні деревостани. І тільки в Закарпатській області переважають твердо-листяні породи та найбільші площі типів лісу, які представлені буковими пралісами. Аналогічна ситуація щодо культивування смереки притаманна і гірським територіям сусідніх країн Карпатської гірської системи.

Загальна площа лісових масивів в Україні становила колись не менше 26,9 млн. га, а лісистість – 44,6 %. Але за останні 500 років лісів в Україні стало майже в 3 рази менше. І нині наша держава посідає 8-е місце за площею лісів в Європі, а лісистість становить 15,7% , за оптимальної – близько 20 % [11, с. 6].

У 2002 р. Держкомлісгосп розробив Державну програму „Ліси України на 2002-2015 роки” (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2002, № 581), якою передбачено створення майже 600 тис. га нових лісів, внаслідок чого буде досягнута запланована оптимальна лісистість.

В жодній із природних зон та в адміністративній області (див. Додаток Е) немає оптимальної лісистості, а відхилення становить від 0,7 % (Черкаська область) до 8,4 % (АР Крим). Вважаємо, що в показник „Оптимальна лісистість в %” потрібно внести корективи за рахунок ерозійних процесів на землях сільськогосподарського призначення з тим, щоб значно підвищити лісистість як України, так і її регіонів.

У світовій практиці господарювання використовуються різні підходи до питань власності щодо ведення лісового господарства і володіння лісовим фондом. У багатьох країнах з ринковою економікою ліси є державною, або федеральною власністю. Наприклад, у такій багатій на ліс країні, як Канада, лише 9,5 % лісів належить приватним особам, 80 % – є власністю провінцій, а 10,5 %

– належить федеральному уряду. При цьому лісокористування здійснюється на засадах приватного бізнесу, який керується контрактами, або угодами з відповідними власниками конкретних лісів.

Прийняття Лісового кодексу 8 лютого 2006 р. [126, с. 24-39], викликано, передусім, необхідністю приведення лісового законодавства до нових відносин, що склалися в державі. Базові положення нового кодексу – це єдине державне управління в галузі охорони і захисту лісу, раціональне використання та розширене відтворення лісів. Слід відмітити, що Лісовий кодекс надає перевагу державній власності на ліси, хоча взагалі в залі Верховної Ради прозвучало, що приватна власність на ліси передбачена, а це означає, що будуть обмеження щодо відвідування лісу тощо. Проте лісівники наполягали і будуть наполягати на виключно державній власності на ліси. Однак слід врахувати, що в Україні є приватна власність на землю. А тому, громадянин якщо захоче створити на своїй землі (паї) ліс, йому ніхто немає права це заборонити. У всьому світі держава стимулює приватних осіб на створення лісів. Новий Кодекс передбачає таку норму, як приватна власність на ліси на землях (паях), які є приватною власністю.

На нашу думку, лісистість як України, так і адміністративних областей Карпатського регіону має бути значно вищою щодо запроєктованої, оскільки на їх територіях багато еродованих земель, непридатних для ведення сільського господарства, а тому вони також підлягають залісненню. Зокрема, в Закарпатській області водній ерозії (змитих) піддано 37,6 тис. га землі, в Івано-Франківській – 135,9, Львівській – 300,6, а Чернівецькій – 200,3 тис. га. В Україні, в цілому, водній ерозії піддано 13,3 млн. га, з них сильній – 1,2 млн. га. Крім того, в регіонах України, особливо в Карпатському регіоні велика площа кам'янистих сільськогосподарських угідь та земель, які піддаються вітровій ерозії. Якщо в Україні таких земель 574,8 тис. га, то в Закарпатській області їх 87,9 тис. га, в Івано-Франківській – 55,5, Львівській – 11,9, в Чернівецькій – 15,7 тис. га [204, с. 116, 117]. Вказані кам'янисті сільськогосподарські угіддя також, на нашу думку, підлягають залісненню.

Збільшення площі лісів є імперативом екологічної політики держави та одним із основних чинників забезпечення сталого розвитку нашої країни. Цього можна досягти шляхом розширеного відтворення лісів та лісорозведення на різних категоріях земель, в тому числі на еродованих землях сільськогосподарського призначення.

Відмічені аспекти стосовно відтворення і збереження лісових екосистем повинні бути враховані при розробці наступної Державної програми „Ліси України” з тим, щоб в перспективі довести лісистість українських земель до 25 %. Однак у цій справі необхідна державна підтримка лісгосподарської галузі – основної складової лісопромислового комплексу держави. Ці проблеми доцільно досліджувати і в контексті транскордонної співпраці західних областей України, зокрема Закарпатської області, щодо вироблення єдиних правил розширеного відтворення лісів, їх охорони і захисту в межах гірської екосистеми Карпатського євросерегону. Відмічена проблема набуває актуалізації в умовах розширеного відтворення народонаселення на планеті та звуженого відтворення лісів.

4.3. Роль людського фактора у реалізації Концепції сталого (стійкого) розвитку Карпатського регіону

Забезпечення сталого (стійкого) розвитку економіки в довгостроковій перспективі стає однією із пріоритетних цілей суспільства. Це зумовлено тим, що сталий (стійкий) розвиток передбачає постійний перехід від одного стану економіки до іншого, з метою збільшення виробництва товарів і послуг, які вироблялися раніше, а також освоєння виробництва нових благ із використанням передових технологій порівняно з минулим періодом, що обумовлює істотні структурні зрушення в економіці. За таким сценарієм розвитку потенційно зростаюча економіка володіє більшою здатністю задовольняти нові потреби й вирішувати соціально-економічні проблеми, у тому числі й щодо збереження довкілля.

Питання та проблеми сталого (стійкого) розвитку Українських Карпат мають актуальність як для науковців, так і фахівців краю.

У матеріалах Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат відмічено, що вони є унікальним природним скарбом визначної краси та екологічної цінності, важливою частиною екологічного, економічного, культурного, рекреаційного довкілля та середовища існування в серці Європи, спільного для багатьох народів та країн [187]. Саме тому області Карпатського регіону повинні стати своєрідним плацдармом для реалізації концепції сталого (стійкого) розвитку на всій території України.

Проблеми сталого (стійкого) розвитку, як ми вже й відмічали, досліджували у своїх працях відомі зарубіжні вчені серед яких: Деніс і Донелла Медоуз та Йорген Рандерсон, які в праці «Межі росту» зупинилися на проблемі охорони біосфери й локальних екосистем та гармонії з ними, економіст Світового банку Герман Дейлі є автором інноваційної економічної теорії сталого (стійкого) розвитку, висвітленої в монографії «Поза зростанням: економічна теорія сталого розвитку» та ряд ін. Серед сучасних відомих українських учених дану проблему всебічно досліджують О.Г.Білорус М. А. Голубець, М. І. Долішній, В. С. Кравців, Л. Г. Мельник, В. П. Прадун, В. М. Трегобчук, О. І. Фурдичко, М. І. Хилько та ін. Зокрема, ними проаналізовано актуальні проблеми реалізації сталого (стійкого) еколого-економічного розвитку України, розглянуто регіональні та галузеві особливості, опрацьовано теоретичні аспекти сталого (стійкого) розвитку Українських Карпат. Водночас реалізація концепції сталого (стійкого) економічного розвитку України потребує більш глибокого аналізу як проблем, так і шляхів їх вирішення. У нашому дослідженні акцент зроблено й на з'ясуванні ролі людського фактору в цій важливій проблемі.

У науковій літературі, як правило, проблеми сталого (стійкого) розвитку розглядають три групи вчених: біологи, екологи та економісти [153, с. 16, 17]. Кожна з цих груп науковців відстоює свої позиції та власні теоретичні пріоритети. Тому існують різні точки зору навіть щодо змісту самого поняття сталого (стійкого) розвитку. Поза дискусією, на нашу думку, необхідно залишити питання перекладу з англійської виразу «*sustainable development*» і вважати синонімічними категорії «сталий розвиток» і «стійкий розвиток». Щодо трактування цього поняття вважаємо за доцільне дати таке його визначення: *сталий розвиток* – це про-

цес гармонійного, екологобезпечного, збалансованого відтворення економічної, соціальної та екологічної систем на якісно новому рівні з метою задоволення теперішніх та майбутніх потреб людства. У визначенні нами зроблена спроба об'єднати трактування різних наукових поглядів, оскільки процес еволюційного розвитку супроводжується відтворювальними процесами всіх сфер господарського комплексу країни, найважливішими з яких є економічна, соціальна, екологічна та біологічна, які у свою чергу повинні розвиватися за принципами гармонійного, екологобезпечного, збалансованого розвитку. Порушення цих принципів, надмірне навантаження на природне середовище, нерациональне використання ресурсів приводить до негативних наслідків.

Яскравим прикладом цього може бути історія з оленями на острові св. Матвія [151]. В 1944 р. на незаселеному острові св. Матвія було залишено 29 оленів. Їжі було багато, не було ні хижаків, ні мисливців, тому кількість тварин наступні 19 років збільшувалася зі швидкістю 32 % на рік, досягши в 1963 р. чисельності 6000 голів. Протягом наступних трьох років майже всі тварини вимерли, залишивши жалюгідну череду з 41 оленями й одного оленя, хоча в сніжну зиму 1963-1964 р. погода була не настільки сувора, щоб не було змоги добратися до корму. Причина була в іншому: перевипас, надмірне виснаження пасовищ.

Несуча здатність території визначається як максимальна кількість тварин, що можуть прожити на ній протягом року без порушення навколишнього середовища. Для острова св. Матвія вона становила 5 оленів на 1 км², що було досягнуто вже в 1957 р. при чисельності череди 1350 голів. Під час піка популяції на 1 км² доводилося 18 особин. Після цього поголів'я певний відрізок часу зростало, а відтворюваність корму знижувалася. Деградація пасовищ виявилася незворотною, відбулося стрибкоподібне зменшення популяції оленів, зокрема на 1 км² доводилося всього 0.126 тварин, але для виснаженого пасовища й цього виявилось забагато. Поновлення пасовища навіть при повній відсутності тварин займає десятиліття. При наявності залишків череди воно стало неможливим, оскільки несуча здатність острова зменшилася, принаймні на 97,5 %.

Наведений приклад ілюструє реакцію природного середовища на надмірне його перевантаження і, на нашу думку, може слугувати моделлю історико-економічного розвитку людства і засвідчує, що природний дисбаланс і невідповідність потреб споживання з можливостями біологічної системи призводить до катастрофи.

Використовуючи метод аналогії, з наведеного прикладу, можна виділити три фази в історичному розвитку суспільства (рис. 4.3):

- *перша* – споживання ресурсів є нижче можливостей природних відтворювальних систем;
- *друга* – споживання співпадає з можливостями відтворення;
- *третья фаза* – величина споживання більша за здатність відтворення.

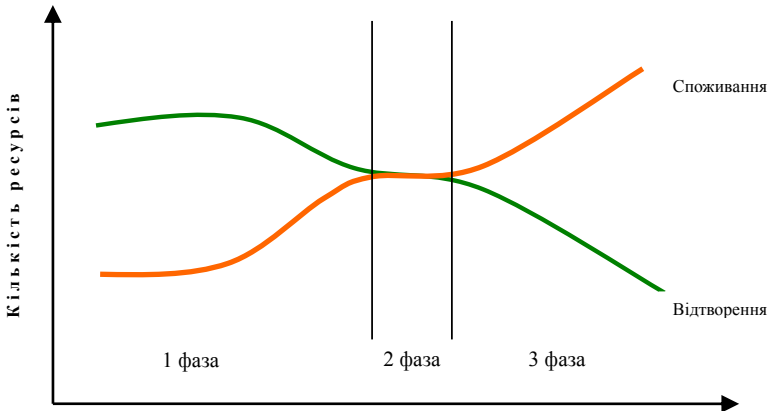

Рис. 4.3. Етапи розвитку суспільства за використанням ресурсів [42, с. 74-78].

Отже, *перша* й *друга* фази розвитку відповідають концепції сталого розвитку, оскільки споживання знаходиться в межах можливості відтворювальних систем, не завдаючи шкоди природному середовищу й не порушуючи прав та інтересів майбутніх поколінь людства. *Третя* фаза є руйнівною для природи, екології, і в кінцевому результаті – для суспільства, а оскільки природні ресурси класифікують на

невичерпні та вичерпні, що в свою чергу поділяються на відновлювані і невідновлювані, постає питання їх раціонального використання. Тоді як з невичерпними ресурсами питання стоїть найменш гостро, використання відновлюваних – раціональне лише в межах природних можливостей відтворення, то споживання вичерпних невідновлюваних ресурсів лежить у площині дискусії.

З метою реалізації програми сталого економічного розвитку необхідним є збалансувати споживання в межах відтворювальних можливостей. Слід зауважити, що порушення рівноваги в навколишньому природному середовищі призводить до різкого зменшення можливостей самовідтворення, отже, головну увагу потрібно акцентувати на збільшенні споживання невичерпних ресурсів та пошуку альтернативних джерел енергетичних ресурсів. Теоретично, збалансування можна досягти і за рахунок зменшення споживання, тобто шляхом добровільного скорочення чисельності населення та зменшення особистого споживання, але чи готове до цього світове співтовариство, і яким чином це може бути вирішено. Якщо людина не вирішить проблему співіснування в гармонії із природою, то остання сама відреагує подібно до наведеного прикладу з оленями.

Невтішним є той факт, що проблема з охорони біосфери і локальних екосистем та гармонії людини з ними залишається на сьогоднішній день не вирішеною. Це при тому, що висунута вона була в Першій доповіді Римському клубу ще в 1972 р. під назвою «Межі росту», майже відразу підтримана 16 червня 1972 р. Стокгольмською Декларацією, через 10 років створена при ЮНЕСКО «Комісія по навколишньому середовищу та розвитку», у 1992 р. відбулася міжнародна конференція в Ріо-де-Жанейро із прийняттям документу «Порядок денний на ХХІ століття» та 2002 рік – Всесвітній Саміт по сталому розвитку в Йоханесбурзі. Тільки моніторинг причин, які стоять на заваді вирішення проблеми реалізації сталого розвитку, може вказати шлях до усунення перешкод та сприятиме перспективному розвитку. За цих умов усе, що буде зроблено в напрямі впровадження концепції, навіть якщо мети і не буде досягнуто, слід розцінювати як позитивні зрушення.

Серед основних причин, які перешкоджають реалізації «Декларації Ріо», можна відмітити:

- відсутність тісної співпраці науковців та управлінців;
- неспроможність ринкового механізму;
- незаінтересованість урядів у реалізації концепції;
- нескоординованість дій різних гілок влади;
- відсутність достатньої нормативно-законодавчої бази з реалізації сталого розвитку;
- недосконалість організаційно-економічних механізмів забезпечення сталого розвитку;
- низький рівень екологічної свідомості людей як суб'єктів і об'єктів управління тощо.

Важливо відмітити, і те, що навіть плідна праця науковців різних рівнів та напрямів не в змозі змінити ситуацію на краще, оскільки вони відірвані від управління державою та формування законодавчих актів, а ринок підпорядкований законам бізнесу, де основним мотиваційним фактором є прибуток. Впровадження додаткових заходів, зокрема, у сфері охорони навколишнього середовища негативно вплине на собівартість, тому сподіватися на добровільну підтримку сталого розвитку виробничою сферою теж не слід. Ринок може позитивно реагувати на реалізацію концепції тільки за умови, коли для нього будуть розроблені організаційно-економічні механізми, створені економічні стимули та діюча нормативно-правова база, підсилена жорстким контролем з боку як держави, так і органів місцевого самоврядування.

Головним стимулюючим фактором реалізації концепції сталого розвитку, на нашу думку, є підвищення рівня свідомості як пересічних громадян, бізнесменів, державних управлінців усіх рангів, так і законотворчих суб'єктів, які на сьогодні ще не в повній мірі розуміють проблему та можливі наслідки антропогенного навантаження на довкілля. Зміна світогляду, менталітету, життєвих пріоритетів сприятиме вирішенню низки питань зі збереження екосистем на всіх рівнях, починаючи з окремої особи, де закладені чималі резерви з економії енергетичних ресурсів та зменшенні негативного навантаження на довкілля. Вплив на свідомість людей можливий при всебічному пропагуванні суспільної та екологічної свідомості, здорового способу життя та справжніх життєвих цінностей усіма можливими засобами, але при дієвому законодавчому забезпеченні, яке повинно передбачити застосування жорстких заходів до порушників [226, с. 31-40].

Основний тягар з вирішення питань реалізації концепції сталого розвитку повинна взяти на себе держава, яка при підтримці науки та громадськості застосовуватиме всі важелі управління: економічні, правові, адміністративні та специфічні, і протистояти при цьому негативним факторам ринкового та індустріального розвитку. Слід відмітити, що реалізація концепції в окремо взятій країні чи регіоні є проблематичною, оскільки потребує вирішення на глобальному рівні, адже необхідно змінити економічні принципи, і пріоритети, встановити «єдині правила гри» для суб'єктів економічної діяльності та перейти з політики економічного зростання до політики гармонійного, збалансованого, екологобезпечного розвитку.

На завершення спробуємо виокремити сприятливі й несприятливі чинники реалізації стратегії сталого розвитку в областях Карпатського регіону (табл. 4.3.).

Таблиця 4.3

Фактори впливу реалізації концепції сталого (стійкого) розвитку Карпатського регіону [42, с. 74-78].

Сприятливі фактори	Несприятливі фактори
<ul style="list-style-type: none">- розуміння науковцями краю необхідності впровадження сталого розвитку (<i>активний фактор</i>);- сприятливі природні умови для розвитку екологічного землеробства та рекреації (<i>пасивний фактор</i>).	<ul style="list-style-type: none">- розбалансованість економічного розвитку;- енерго-, ресурсозатратне та екологонебезпечне виробництво;- недосконалість нормативно-правового забезпечення;- несприятлива політична ситуація;- низький рівень екологічної свідомості суспільства на всіх рівнях;- недосконалий механізм реалізації концепції сталого розвитку;- подальша деградація ресурсної бази та природного середовища;- низька ефективність екологічних служб та інші.

Узагальнення і аналіз сприятливих і несприятливих факторів дає змогу зробити висновок, що реалізація стратегії сталого розвитку можлива лише при усуненні негативних чинників і докладанні до цього спільних зусиль науки, влади, бізнесу та всього суспільства. При цьому роль людини як політика, управлінця, суб'єкта економічної діяльності й насамкінець громадянина, необхідно розглядати та реалізовувати як потужний фактор впливу зі створення умов для реалізації концепції сталого розвитку як в Україні, так і її регіонах зокрема. Крім цього, області Карпатського регіону, урахувавши екологічний потенціал областей, повинні стати територіальним базисом, мобілізувати людський ресурс і взяти на себе роль лідера, а пропагування екологічної та соціальної культури, істинних життєвих цінностей і пріоритетів, свідомого заощадження ресурсів призведе до формування і забезпечення гармонійного та самодостатнього розвитку суспільства, якому не загрожуватимуть апокаліпсичні картини майбутнього.

Сучасна екологічна ситуація вимагає нових підходів до вирішення проблемних питань у сфері екологічної безпеки. Саме ноосферна стратегія сталого розвитку, як наукова концепція набуває актуалізації в сучасних умовах забезпечення життєдіяльності людини, формуванні гармонічного поєднання трьох складових сталого розвитку: економічної, соціальної й екологічної. Поняття ноосфери, тобто сфери розуму у світовій науці, як ми вже й відмічали, пов'язане з іменем В. Вернадського, на ідеї якого і ґрунтується сучасна теорія ноосфери. Однак ще на початку минулого століття вчений зауважив про загострення процесів взаємодії між людиною і природою, посилення впливу людського розуму на біосферу, а отже й навколишнє природне середовище. Щоправда, як зазначає К.Ситник [198], творець учення про ноосферу вірив, що майбутнє живої оболонки буде радісним і безхмарним, надійним і стабільним. Він недооцінив негативної дії людського розуму. Активна індустріалізація, виснажливе користування землею та її багатствами, хижацьке ставлення людини до природи – це ті наслідки, які спостерігає нинішнє покоління, тому необхідним є дотримання основної умови взаємодії людини і природи: збереження балансу і безконфліктне співіснування.

ПІСЛЯМОВА

У науковому дослідженні природно-заповідної сфери узагальнено теоретико-прагматичні засади регіонального менеджменту та представлено авторське бачення розв'язання проблемних питань забезпечення розширеного відтворення природно-заповідних територій та об'єктів. На основі аналізу теоретичних положень і визначень понять „управління” і „менеджмент” виявлено, що хоча вони вважаються синонімами, їх зміст є дуже відмінним як з урахуванням мікро-, так і макроекономічного підходів. Фундаментальні наукові категорії щодо менеджменту в наукових джерелах не мають точних кінцевих визначень, а сучасне тлумачення менеджменту багатоваріантне. Стосовно природно-заповідних об'єктів і територій окремі визначення поняття „менеджмент”, на нашу думку, є неприйнятними, оскільки природно-заповідні території та об'єкти не є комерційними або недержавними підприємствами.

Дослідженням підтверджено, що найважливіше значення для реалізації мети організації природно-заповідних територій і об'єктів мають принципи менеджменту, які використовує в своїй діяльності управлінський персонал. У принципах менеджменту узагальнено, з одного боку, пізнані закони і закономірності, з іншого – досвід управління, який виправдав себе. Вони визначають спосіб діяльності, взаємодії й виступають правилами, нормами управлінської діяльності. Принципи менеджменту похідні від загальних законів і відображають відносини, згідно з якими має створюватися, функціонувати і розвиватися система ефективного управління природно-заповідними територіями та об'єктами. Виявлено, що природно-заповідній сфері притаманний екологічний менеджмент та менеджмент природоохоронної діяльності. В умовах Закарпатської області для менеджменту природно-заповідних

територій, у складі яких переважають лісові екосистеми, і передусім праліси, необхідним є планове і науково-обґрунтоване їх збереження, економічна оцінка, оскільки господарська діяльність у них обмежена (в заповідній зоні взагалі виключена). У своїх дослідженнях ми дійшли висновку, що природно-заповідні території та об'єкти взаємопов'язані з відповідними видами економічної діяльності Національного класифікатора України.

Для областей Карпатського регіону, особливо Закарпатської області, важливе значення має розширення екологічної мережі Карпатської гірської системи, зокрема в умовах транскордонного співробітництва з сусідніми країнами-членами Євросоюзу. Екологічну мережу, у складі якої і природно-заповідний фонд, ми розглядаємо як цілісну систему з відтворення, збереження і охорони природних ресурсів і раціонального їх використання, а тому визначення синергічного ефекту має як теоретичне, так і практичне значення. Процеси синергії проявляються у багатофункціональній спрямованості екологічної мережі, включаючи еколого-економічні, соціальні, природозахисні функції такої системи і виробничо-господарську діяльність суб'єктів природокористування. Викладений нами підхід може використовуватися при визначенні оптимальних параметрів у взаємодії різних функцій господарської діяльності не тільки в екологічній мережі, а й у природно-заповідному фонді (ПЗФ).

У процесі природокористування, охорони оточуючого середовища, відтворення природно-заповідних територій та об'єктів доцільно використовувати як загальні, так і спеціальні методи наукового пізнання. Розширене відтворення територій і об'єктів природно-заповідного фонду з погляду теоретико-методичних основ базується на перетині екологічної, економічної, соціальної, біологічної та інших наук. Водночас дослідження створення, функціонування та управління територіями і об'єктами природно-заповідного фонду в еколого-економічному аспекті недостатньо обґрунтовані. Враховуючи багатогранність тематики у сфері менеджменту природно-заповідного фонду, в монографії застосовано широкий діапазон наукових методів: аналізу, генетичний, групувань, індексний, а також оцінки факторів внутрішнього та зовнішнього середовища організації.

На основі узагальнення наукових джерел щодо становлення і розвитку природно-заповідного фонду Закарпаття виокремлено еволюційні етапи заповідної справи, починаючи від входження регіону до складу Австро-Угорщини, згодом до Чехословацької республіки, перебування у складі командно-адміністративної системи колишнього Радянського Союзу, і нарешті після проголошення Україною своєї незалежності. Новий етап характеризується створенням транскордонних охоронних територій у зв'язку з наближенням кордонів Євросоюзу до кордонів України.

У процесі дослідження здійснено класифікацію заказників, національних природних і регіональних ландшафтних парків та інших об'єктів загальнодержавного і місцевого значення, а також 227 джерел та 47 свердловин мінеральних і мінерально-термальних вод природно-заповідної сфери, які не включені до обліку органами статистики регіону. Здійснено порівняльний аналіз букових пралісів на пробних площах в Угольці (Тячівський район) та Сільвальді (Швейцарія), на базі якого виявлено абсолютні й конкурентні переваги закарпатських букових пралісів.

На основі класифікації територій природоохоронного призначення, розробленої Міжнародним союзом охорони природи і природних ресурсів (МСОП IUCN) проведено дослідження природно-заповідного фонду області за поділом лісів на висотні пояси і зональним поширенням деревних порід відповідно до їх типів і лісорослинних умов. Виведено закономірність, що продуктивність природних деревостанів зростає від низькобонітетних суборів до вологих сугрудків і груд та знижується у сирих. Здійснено порівняльний аналіз класифікації за типами лісорослинних умов Закарпатської та Івано-Франківської областей, який свідчить про більш багатогранний тип лісорослинних умов досліджуваного регіону. Проведені дослідження свідчать, що найбільша частка природно-заповідного фонду лісових екосистем як загальнодержавного, так і місцевого значення зосереджена в гірській і передгірній природно-економічних зонах регіону, де найвища лісистість.

Еколого-економічні підходи щодо удосконалення регіонального менеджменту здійснюються на основі формування та застосування природоохоронних заходів, створення й

удосконалення системи управління (менеджменту) на державному і місцевому рівнях. Важливим при цьому є врахування внутрірегіональних особливостей еколого-економічного розвитку Закарпатської області. В природо-заповідній справі доцільно виділити організаційний менеджмент, який охоплює процес створення організації, формування її структури, визначення мети та функцій; вироблення відповідних статутних документів, інструкцій, визначення функцій центрального апарату управління, окремих підрозділів та інше.

Території і об'єкти природно-заповідної сфери регіону державного і місцевого значення, зокрема Карпатський біосферний заповідник (КБЗ), національні природні парки (НПП) „Ужанський” і „Синевир” обумовлюють необхідність застосування багатогранних видів і функцій менеджменту на мікрорівні, тобто сукупності об'єктів управління та відповідних видів діяльності, які вирішують певний комплекс завдань, передусім природоохоронного значення. Здійснено аналіз щодо співвідношення функціональних зон КБЗ та НПП Закарпатської області, а також досліджено площу й експлуатаційний запас окремих видів їстівних і умовно їстівних грибів, лісових ягід у лісових угіддях держлісгоспів та держмисливгоспів, а також у природно-заповідному фонді у розрізі природно-економічних зон регіону.

У монографії узагальнено міжнародний досвід у сфері регулювання природокористування та охорони довкілля на основі поєднання ринкових і державних механізмів, які порівняно з прямим державним адмініструванням забезпечують більшу гнучкість, еколого-економічну ефективність, краще стимулюють природоохоронну та ресурсозаощаджуючу діяльність, сприяють збереженню для майбутніх поколінь природних багатств. У рамках Програми ЮНЕСКО „Людина і біосфера” передбачено розширення біосферних резерватів, а в їх складі – національних природних та регіональних ландшафтних парків. Таким вимогам відповідає біосферний резерват „Східні Карпати”, який включає національні природні та регіональні ландшафтні парки трьох країн – Польщі, Словаччини та України. Національні природні та регіональні ландшафтні парки Закарпаття вигідно вирізняються на фоні інших аналогічних об'єктів Українських Карпат та облас-

тей Карпатського регіону тим, що до їх складу включені й сільські населені пункти. При цьому вся територія Карпат, в тому числі й КБЗ, є природним резерватом і спадщиною світового значення та виділяється з-поміж аналогічних об'єктів Європи значною площею пралісових букових та смереково-ялинових бучин.

Стратегічний менеджмент у природно-заповідній сфері є організаційним процесом довготермінового спрямування, визначення специфічних цілей, розробки стратегії для їх досягнення з урахуванням зовнішніх і внутрішніх обставин. Стратегічний менеджмент сформувався в процесі еволюційного розвитку зі стратегічного планування, яке є його сутнісною основою.

Дослідження свідчить, що для природно-заповідних територій, а тим більше для екологічної мережі притаманне стратегічне підприємництво, оскільки в їх межах в умовах Закарпатської області розташовані або до них прилягають сільські населені пункти і здійснюється забудова готелями, мотелями, туристичними базами за межами буферної зони. Оскільки території та об'єкти природно-заповідного фонду є державного і місцевого (муніципального) значення, то для них характерні зазначені форми власності, а також приватна на основі селянських і фермерських господарств сільської місцевості.

На основі узагальнення науково-методичних основ економічної мети та домінантних теоретичних положень сформовано авторську розробку побудови „дерева цілей” методом забезпечення необхідних умов з метою досягнення збалансованого стратегічного менеджменту розширеного відтворення природно-заповідного фонду. Визначено пріоритетні напрями менеджменту природно-заповідного фонду щодо його розширеного відтворення на базі перспективних територій і об'єктів для створення нових національних природних і регіональних ландшафтних парків, зокрема НПП „Закарпатська низовина”, РЛП „Закарпатські Бескиди” та „Усть-Чорна”. Основним напрямом екологічно збалансованого розвитку організацій та установ природно-заповідного фонду та прилеглих до них територій повинно стати впровадження екологічно безпечних видів господарської діяльності, насамперед соціально орієнтованих. В умовах Закарпатської області це передусім стосується сільських населених пунктів, розташо-

ваних у межах ПЗФ. Для забезпечення реалізації пріоритетних напрямів розширеного відтворення ПЗФ необхідно сформувати дієву службу державної охорони; впровадити екологічно безпечні види господарської діяльності, в тому числі рекреаційної та оздоровчої; наукове та фінансове забезпечення; розвивати екологічне просвітництво.

Екологічні проблеми займають важливе місце серед сучасних глобальних світових проблем людства, оскільки багатогранний і до кінця не передбачений вплив людини на всі складові навколишнього середовища вже досягає свого апогею. На порядок денний виносяться питання забезпечення еколого-економічної безпеки держави, передусім на основі формування сталого (збалансованого) розвитку, як альтернативної концепції, що дозволить зупинити руйнівні процеси у взаємовідносинах „людина-природа” і створити позитивний баланс на користь останньої. При цьому раціональному використанню природних ресурсів, збереженню і розширеному відтворенню природно-заповідних територій і об’єктів нині приділяється особлива увага з боку урядових структур, міжнародної громадськості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексик М. І. Перспективи розвитку лукопасовищного господарства / М. І. Алексик, С. В. Колесников, О. Ф. Мазур// Лукопасовищне господарство в Карпатах. – Ужгород : Карпати, 1986. – 232 с.
2. Афонин Э. А. Великая коэволюция. Глобальные проблемы современности : историко-социологический анализ : Пер. с укр. /Е. А. Афонин, А. М. Бандурка, А. Ю. Мартынов. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Парламентское изд. 2003. – 384 с.
3. Афонін Е.А. Велика розтока. Глобальні проблеми сучасності: історико-соціологічний аналіз / Е.А.Афонін, А.М.Бандурка, А.Ю.Мартинов. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 352 с.
4. Бжезінський З. Велика шахівниця / З. Бжезінський. – Львів-Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
5. Білорус О. Г. Глобалізація і національна стратегія / О. Г. Білорус. – К. : ВО „Батьківщина”, 2001. – 300 с.
6. Біорізноманіття Карпатського біосферного заповідника /ред. рада : Я. І. Мовчан та ін. – К.: Інтерекоцентр, 1997. – 715 с.
7. Брусак В. П. Ландшафтна будова Ужанського НПП / В. П. Брусак, Д. А. Кричевська// Гори і люди (у контексті сталого розвитку) : матеріали Міжнар. конф., присвяченої Міжнародному року гір (м. Рахів, 14-18 жовтня 2002 р.); відп. ред. Ф. Д. Гамор та ін. – Рахів, 2002. – Т. 1. – 510 с.
8. Бредик У. Менеджмент організації: Пер. с англ. / У. Бредик. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 698 с.
9. Бундзяк Й. Й. Ґрунти пралісових екосистем Карпатського біосферного заповідника / Й. Й. Бундзяк // Гори і люди (у контексті сталого розвитку) : матеріали Міжнар. конф., присвяченої Міжнародному року гір (м. Рахів, 14-18 жовтня 2002 р.); відп. ред. Ф. Д. Гамор та ін. – Рахів, 2002. – Т. 1. – 510 с.

10. Василик Н. М. Комплексне використання лісоресурсного потенціалу регіону: переваги, сучасний стан та перспективи / Н. М. Василик // Агро світ. – 2009. - № 23. – С. 41-47.

11. Ведмідь М. Збільшення площі лісів в Україні: історія, стан та перспективи / М. Ведмідь // Лісовий і мисливський журнал. № 1 (55) (січень-лютий) 2006. – с.6.

12. Вернадский В. И. Избранные сочинения / В. И. Вернадский. – М., 1960. – Т. 5.

13. Вернадский В.И. Живое вещество / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1978. – 357 с.

14. Вернадский В.И. Размышления натуралиста: научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский. Ч. 1., Ч. 2. – М.: Наука, 1977. – 191 с.

15. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1965. – 324 с.

16. Власюк В. Н. Экономическая оценка санитарно-гигиенической роли леса / В. Н. Власюк. – М. : Экспресс – информация, 1973. – Вып. 17. – 12 с.

17. Водний кодекс України від 06.06.1995 № 213/95-ВР. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

18. Волощук І. Природоохоронні території, сталий туризм та сталий розвиток / І. Волощук // Гори і люди (у контексті сталого розвитку) : матеріали Міжнар. конф., присвяченої Міжнародному року гір (м. Рахів, 14-18 жовтня 2002 р.); відп. ред. Ф. Д. Гамор та ін. – Рахів, 2002. – Т. 1. – 510 с.

19. Воробйов Д. В. Типы лесов Европейской части СССР / Д. В. Воробйов. – Киев : Изд-во АН УССР, 1953. – 452 с.

20. Воробьев Д. В. Методика лесотипологических исследований / Д. В. Воробьев. – К.: Урожай, 1967. – 388 с.

21. Воропай Л. І. Українські Карпати / Л. І. Воропай, М. О. Куниця. – К. : Радянська школа, 1966. – 167 с.

22. Воспроизводство лесных ресурсов: эколого-экономические проблемы/Коваль Я.В., Мишенин Е.В., Царенко А.М. и др. – К.: СОПС Украины НАНУ, 2002. – 39с.

23. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (Софія, 23-25 жовтня 1995 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

24. Газуда М. В. Глобальні проблеми відтворення гірських лісових екосистем / М. В. Газуда, І. Б. Дяченко // Облік, контроль і аналіз в управлінні підприємницькою діяльністю [Текст]: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Черкаси, 14-16 квітня 2010 р.): У 2 т. / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технолог. ун-т; відп. ред. В. М Яценко. – Черкаси : ЧДТУ, 2010. – Т. II. – 231 с. – С. 149-151.

25. Газуда М. В. Механізм управління відтворювальним природокористуванням/ М. В. Газуда// Збірка тез II Міжнародної науково-практичної конференції „Економіка та фінанси в умовах глобалізації: досвід, тенденції та перспективи розвитку” Том 3. (21-23 квітня 2010 р. м. Макіївка, 2010. – С. 40-42.

26. Газуда М. В. Міжнародний досвід управління гірськими лісовими екосистемами природно-заповідного фонду/ М. В. Газуда, І. Б. Дяченко //Становлення економіки України у післякризовий період : ризики та проблеми розвитку : [колективна монографія] / під ред. д.е.н., професора О. О. Непочатенко (Частина 2). – Умань : Видавець «Сочинський», 2012. – С. 333-339.

27. Газуда М. В. Наукові підходи до ноосферної стратегії сталого розвитку/ М. В. Газуда// Економіка і управління в умовах глобалізації: матеріали III міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 29 січ. 2014 р./М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, Ін-т економіки і упр. – Донецьк: Вид-во «Ноулідж») донецьке відділення), 2014. – С. 228-230.

28. Газуда М. В. Особливості функціонування механізму управління відтворювальним природокористуванням /М. В. Газуда// Всеукраїнський науково-виробничий журнал „Інноваційна економіка”, 1’2010 (15). Тернопільський інститут агропромислового виробництва УААН (ТІ АПВ УААН). Тернопіль, 2010. – С.39-42.

29. Газуда М. В. Порівняльна характеристика та використання земельних ресурсів адміністративних областей регіону Карпат України / Л.М.Газуда, М.В. Газуда, І. Б. Дяченко // Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Спецвип. 24. Ужгород, 2007. – С.25-31.

30. Газуда М. В. Природно-заповідний фонд регіону в контексті вимог Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат/ М. В. Газуда// Науковий вісник УжНУ.

Серія „Економіка”. Спецвипуск № 33. Ч. 3. Ужгород, 2011. – С. 41-45.

31. Газуда М. В. Природокористування в аграрній і лісогосподарській сферах як фактор стабільного регіонального соціально-економічного розвитку /М. В. Газуда// Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових відносин», 5-6 червня 2009 р. Ч. I. – Умань. – 2009.- С.92-94.

32. Газуда М. В. Природоохоронний аспект ресурсокористування в екологічній мережі та природно-заповідному фонді гірського регіону/ М. В. Газуда// Науковий вісник Прикарпатського університету. Серія „Економіка”. Випуск № 8. Івано-Франківськ, 2011– С.109-112.

33. Газуда М. В. Реалізація концепції сталого розвитку: людський фактор/ М. В. Газуда// *Еко- и агротуризм : перспективи розвитку на локальних територіях [Текст] : тези докл. II Міжнародн. Науч.-практ. конф., 22-23 апр. 2010 г., г. Барановичи, Респ. Беларусь / редкол.: В. Н. Зуев (гл. ред.) [и др.]. – Барановичи : РИО БарГУ, 2010. – С. 262-265.*

34. Газуда М. В. Регіональне природокористування в сучасних умовах за видами економічної діяльності / М. В. Газуда// *Организационно-экономические проблемы регионального развития в современных условиях//Материалы международной научно-практической конференции молодых ученых, аспирантов и студентов (29 апреля 2011 года). – Симферополь, 2011. – С. 66-69.*

35. Газуда М. В. Регіональний менеджмент природно-заповідних гірських територій / М. В. Газуда, І. Б. Дяченко //Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. № 34. Ужгород, 2011. – С. 107-112.

36. Газуда М. В. Регіональні аспекти раціонального природокористування в сільському та лісовому господарствах/М. В. Газуда// *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва/Редкол.: А. Ф. Головчук (відп. Ред) та ін. – Умань, 2010. – Вип. 74. – Ч. 2: Економіка. – С. 104-112.*

37. Газуда М. В. Регіональні еколого-економічні проблеми природокористування / М. В. Газуда// Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Вип. № 32. Ужгород, 2011. – С. 56-61.

38. Газуда М. В. Регіональні особливості продовольчого забезпечення : [монографія]/ М. В. Газуда, В. Й. Ерфан. Ужгород. Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2011. – 296 с.

39. Газуда М. В. Розширене відтворення лісів – глобальна проблема/М. В. Газуда, І.Б Дяченко// Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки [Текст] : Вип. 25. У трьох частинах / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2010. – Ч. I. – С. 294-298.

40. Газуда М. В. Стале еколого-економічне природокористування в умовах світової глобалізації/ М. В. Газуда, Л. М.Газуда // Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Вип. 2. № 36. Ужгород, 2012 – С. 273-278.

41. Газуда М. В. Сталий розвиток економіки природокористування в умовах світової глобалізації/ М. В. Газуда//Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Гірські території: проблеми та перспективи розвитку : [зб. наук. пр.]/НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2012. – Вип. 1 (93). – С. 58-67.

42. Газуда М. В. Теоретичні аспекти та роль людського фактору в реалізації концепції сталого (стійкого) розвитку Українських Карпат/ М. В. Газуда// Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. № 30. Ужгород, 2010 – С.74-78.

43. Газуда М. В. Теоретичні аспекти управління використанням природних ресурсів/М. В. Газуда// Нові технології в геодезії, землевпорядкуванні та природокористуванні: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (28-30 жовтня 2010 р.). – Ужгород, 2010. – С. 146-149.

44. Газуда М. В. Управління сталим розвитком природно-заповідної сфери Карпатської екосистеми / М. В. Газуда, І. Б. Дяченко // Матеріали III Всеукраїнської заочної наукової конференції „Актуальні питання сучасної економіки”, 23 грудня 2011 р. – Умань: Видавець «Сочінський», 2011. – Ч. 1. - С. 65-67.

45. Генсірук С. А. Ліси України / С. А. Генсірук. — Львів: Наук. тов. ім. Шевченка, УкрДЛТУ 2002. – 495 с.

46. Генсірук С. А. Регіональне природокористування : [навч. посібник] / С. А. Генсірук. – Львів : Світ, 1992. – 336 с.

47. Герасимчук З. В. Трансформація інституціонального механізму природокористування в умовах глобалізації : екологічні імперативи та системні суперечності : [монографія] / З. В. Герасимчук, І. М. Вахович, В. А. Голян, А. О. Олексик. – Луцьк : Надстир'я, 2006. – 228 с.

48. Герст Т. Сумніви в глобалізації : Пер. з англ. / П. Герст, Г. Томсон. К.: К.І.С., 2002. – 306 с.

49. Герушинский З. Ю. Классификация лесорастительных условий Покутско-Мармарошских Карпат / З. Ю. Герушинский // Записки Харьк. с.-х. ин-та; Т. 16. – Харьков, 1957. – С. 25-26.

50. Герушинский З. Ю. Определитель типов леса Украинских Карпат (практические рекомендации) / З. Ю. Герушинский. – Львов: облполиграфиздат, 1987. – 163 с.

51. Герушинский З. Ю. Основные лесотипологические закономерности Покутско-Мармарошских Карпат / З. Ю. Герушинский. – Научные труды Закарпатской ЛОС. Т. 1. – Ужгород, 1958. – С. 73-88.

52. Гирусов Э. И. Экология и экономика природопользования: [учебник для вузов] / Э. И. Гирусов и др.; под ред. проф. Э. В. Гирусова. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 445 с.

53. Голубец М. А. Ельники Украинских Карпат / М. А. Голубец. – К. : Наукова думка, 1978. – 264 с.

54. Голубец М. А. Растительность / М. А. Голубец, Л. И. Милкина. – Украинские Карпаты. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 51-63.

55. Гори і люди (у контексті сталого розвитку): матеріали Міжнар. конф., присвяченої Міжнародному року гір (м. Рахів, 14-18 жовтня 2002 р.); відп. ред. Ф. Д. Гамор та ін. – Рахів, 2002. – Т. 1. – 510 с.

56. Гори і люди (у контексті сталого розвитку): матеріали Міжнар. конф., присвяченої Міжнародному року гір (м. Рахів, 14-18 жовтня 2002 р.); відп. ред. Ф. Д. Гамор та ін. – Рахів, 2002. – Т. 2. – 604 с.

57. Гринів Л. С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії : [монографія] / Л. С. Гринів. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 240 с.

58. Дані Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Закарпатській області. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/ecology2006/2/9.html>

59. Делягин М. Г. Мировой кризис: общая теория глобализации / М. Г. Делягин, ИНФРА-М, 2003. – 768 с.

60. Державне агентство лісових ресурсів України. Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://dklg.kmu.gov.ua/forest/control/uk/publish/artic>

61. Дорогунцов С.І. Україна: проблеми сталого розвитку: Наукова доповідь / С.І.Дорогунцов, Б.М.Данилишин, Е.М.Лібанова. – К.: РВПС України НАН України, 1997. – 96 с.

62. Дунган У. Дж. Основополагающие идеи в менеджменте : Пер. с англ./У. Дж. Дунган. – М. : Дело, 1996. – 458 с.

63. Дяченко І. Б. Відновлення екомережі регіону в системі національної екологічної безпеки / І. Б. Дяченко // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. Серія „Економічні науки”. – Т. 12, № 3 (45). Ч. 5. – Львів, 2010. – С. 108-114.

64. Дяченко І. Б. Еволюційні етапи становлення природно-заповідної сфери Закарпатської області / І. Б. Дяченко // Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Спецвип. 33. Ч. 3. – Ужгород, 2011. – С.80-85.

65. Дяченко І. Б. Еколого-економічні аспекти лісогосподарського комплексу регіону Українських Карпат /Б.І.Дяченко, Л.М. Газуда, І. Б. Дяченко // Науковий вісник Прикарпатського університету. Серія „Економіка”. Вип. 5. – Івано-Франківськ, 2007. – С.25-28.

66. Дяченко І. Б. Економіко-екологічні аспекти безпечного функціонування лісопромислового комплексу регіону / І. Б. Дяченко // Збірник наукових праць Буковинського університету. Економічні науки. Вип. 3. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2007. – С. 146-156.

67. Дяченко І. Б. Класифікація об’єктів природно-заповідного фонду регіону / В. П. Мікловда, І. Б. Дяченко // Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Вип. 32. – Ужгород, 2011. – С. 44-49.

68. Дяченко І. Б. Лісове господарство Закарпатської області та пов'язані з ним послуги в системі КВЕД / Б. І. Дяченко, А. О. Поляновський, І. Б. Дяченко, І. В. Орос // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій (Збірник наукових праць). Вип. 6(62)/НАН України. Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 2006. – С. 176-183.

69. Дяченко І. Б. Лісове господарство лісопромислового комплексу Закарпатської області в контексті нової класифікації видів економічної діяльності/ І. Б. Дяченко // Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Вип. 21. – Ужгород, 2007. – С. 52-55.

70. Дяченко І. Б. Лісові екосистеми – основна складова природно-заповідного фонду регіону / І. Б. Дяченко // Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Спецвип. 28. Ч. І. – Ужгород, 2009. – С.106-110.

71. Дяченко І. Б. Лісопромисловий комплекс Закарпатської області в транскордонному співробітництві / Б. І. Дяченко, В. М. Бондаренко, І. Б. Дяченко, С. А. Товканець // Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. – Спецвип. 20. – Ужгород, 2006. – С.65-75.

72. Дяченко І. Б. Менеджмент природно-заповідної сфери: теоретичний аспект / І. Б. Дяченко // Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Вип. 2 (34). – Ужгород, 2011. – С.107-112.

73. Дяченко І. Б. Особливості зайнятості сільського населення прикордонного регіону / Б.І.Дяченко, Л.М.Газуда, І. Б. Дяченко // Матеріали IV Міжнар. наук.-прак. конф. „Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах”, Луцьк, 11-12 жовтня 2007 р. – С.152-157.

74. Дяченко І. Б. Особливості транскордонного українсько-угорського співробітництва / Б.І.Дяченко, Л.М.Газуда, І. Б. Дяченко // Вісник Київського національного торговельного-економічного університету – 2007. – № 1. – С.32-38.

75. Дяченко І. Б. Особливості третього етапу транскордонного співробітництва Закарпатської області / Б.І.Дяченко, Н.М.Надь, І. Б. Дяченко, С.В. Сідак // Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Спецвип. 20. – Ужгород, 2006. – С.125-132.

76. Дяченко І. Б. Параметри рентонесучих лісових угідь з грибними та ягідними ресурсами на мікрорегіональному рівні Закарпаття / І. Б. Дяченко, Т. Б. Дяченко // Сучасний стан, напрями відновлення та перспективи розвитку харчової і переробної промисловості Закарпаття: матеріали регіон. наук.-практ. конф., 7 липня 1998 р., м.Ужгород. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 224-229.

77. Дяченко І. Б. Передумови вибору стратегії розвитку підприємництва в гірських умовах Українських Карпат / Б. І. Дяченко, М. А. Лендел, І. М. Щіпанський, І. Б. Дяченко // Гори і люди (у контексті сталого розвитку) : матеріали Міжнар. конф., присвяченої Міжнародному року гір (м. Рахів, 14-18 жовтня 2002 р.); відп. ред. : Ф. Д. Гамор та ін. – Рахів, 2002. – Т. 1. – С. 61-65.

78. Дяченко І. Б. Порівняльний аналіз земельних ресурсів адміністративних областей регіону Карпат України / Б.І. Дяченко, Л.М. Газуда, І. Б. Дяченко // Облік, контроль і аналіз в управлінні підприємницькою діяльністю : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., Черкаси, 11-13 квітня 2007 р. – С.230-232.

79. Дяченко І. Б. Природно-заповідний потенціал регіону в системі екологічної мережі / І. Б. Дяченко // Проблеми управління економічним потенціалом регіонів Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції, 27 жовтня м. Запоріжжя. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011, С. 42-44.

80. Дяченко І. Б. Природно-заповідний фонд – базова основа формування екологічної мережі / І. Б. Дяченко // Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Спецвип. 31. – Ужгород, 2010. – С.88-91.

81. Дяченко І. Б. Природно-заповідний фонд лісових екосистем прикордонних регіонів Українських Карпат / І. Б. Дяченко // Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва; редкол. : А. Ф. Головчук (відп. ред.) та ін. – Умань, 2010. – Вип. 73. – Ч. 2 : Економіка. – С. 41-48.

82. Дяченко І. Б. Природно-заповідний фонд прикордонного регіону в структурі екологічної мережі Українських Карпат / І. Б. Дяченко // Науковий вісник Прикарпатського університету. Економіка. Вип. VIII. – Івано-Франківськ, 2011 – С.154-157.

83. Дяченко І. Б. Регіональний менеджмент природно-заповідних гірських територій / І. Б. Дяченко // Науковий

вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Спецвип. 3. – Ужгород, 2011. – С. 53

84. Дяченко І. Б. Регіональні аспекти формування конкурентоздатності природно-заповідного фонду Закарпатської області та АР Крим / І. Б. Дяченко // Организационно-экономические проблемы регионального развития в современных условиях : материалы международной научно-практической конференции молодых ученых, аспирантов и студентов (29 апреля 2011 г.). – Симферополь, 2011. – С. 118-120.

85. Дяченко І. Б. Роль природно-заповідного фонду у забезпеченні стабільного розвитку економіки регіону / І. Б. Дяченко // Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових відносин : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конференції, Умань 5-6 червня 2009 р. (Ч. I) –. Умань, – 2009.- С.131-133.

86. Дяченко І. Б. Тенденції та динаміка зайнятості населення Закарпатської області за видами економічної діяльності / Б.І.Дяченко, Л.М.Газуда, М.В.Газуда, І. Б. Дяченко // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій (Збірник наукових праць). Вип. 6(62)/НАН України. Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 2006. - С. 107-113.

87. Екологічна енциклопедія : У 3 т. / Голов. ред. А. В. Толстоухов та ін. – К. : ТОВ „Центр екологічної освіти та інформації”, 2007. – Т. 1: А-Е. – 432 с.

88. Екологічна енциклопедія : У 3 т. / Голов. ред. А. В. Толстоухов та ін. – К. : ТОВ „Центр екологічної освіти та інформації”, 2007. – Т. 2: Є-Н. – 416 с.

89. Екологічна енциклопедія : У 3 т. / Голов. ред. А. В. Толстоухов та ін. – К. : ТОВ „Центр екологічної освіти та інформації”, 2008. – Т. 3: О-Я. – 472 с.

90. Екологічні основи оптимізації режиму охорони і використання природно-заповідного фонду: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв. 25-річчю Карп. біосф. зап. – Рахів, 1993. – 290 с.

91. Екологія і закон. Екологічне законодавство України: у 2 кн. Книга 2; відп. ред. акад. УЕАН В. І. Андрейцев. – К. : Юрінком Інтер. – 1997. – 574 с.

92. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]; голова ред. ради : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 3 / [відп. ред. Мочерний С. В. та ін.]. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с.

93. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]; голова ред. ради : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 1 / [відп. ред. Мочерний С. В. та ін.]. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 864 с.

94. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]; голова ред. ради : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 2 / [відп. ред. Мочерний С. В. та ін.]. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с.

95. Євдокименко В.К. Екологічні основи природокористування: [навч. посібник] / В.К. Євдокименко, А.Й. Швиденко, В. П. Руденко. – К.: ІЗМН., 1999.– 200 с.

96. Завадський Й. С. Менеджмент : Management / Й. С. Завадський. У 3 т. – Т. 1. – 3-вид., доп. – К. : Вид-во Європ. ун-ту. – 2001. – 542 с.

97. Загладин В. Глобальные проблемы современности: научный и социальный аспекты / И. Загладин, И. Фролов. Москва, 1981. – 240 с.

98. Закарпатська інформаційна система – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattyua.net>

99. Закарпатська обласна державна адміністрація. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.carpathia.gov.ua>

100. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. – К.: ВЕЛЕС, 2005. – 79 с.

101. Зотов А. А. Горные пастбища и сенокосы / А. А. Зотов, Л. П. Синь-ковский, И. П. Шванн-Гурийский. – М. : Агропромиздат, 1987. – 253 с.

102. Иноземцев В. Л. Расколота я цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia – Наука, 1999. – 724 с.

103. Капітон О. Глобальні проблеми сучасності. [Електронний ресурс]/О. Капітон. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Fkzh/2010_35/3Kapiton_O.pdf

104. Капраль М. М. Проблеми збереження фауни на території Ужанського національного природного парку та їх перспективи / М. М. Капраль// Гори і люди (у контексті сталого розвитку) : мате-

ріали Міжнар. конф., присвяченої Міжнародному року гір (м. Рахів, 14-18 жовтня 2002 р.); відп. ред. : Ф. Д. Гамор та ін. – Рахів, 2002. – Т. 1. – 510 с.

105. Карівець І. Філософські особливості екологічної свідомості. [Електронний ресурс]/ Ігор Карівець, Злата Кудлик. – Режим доступу : <http://7promeniv.com.ua/index.php/naukovidoslidzhennia-v/mizhdystsylinaryi-zhurnal/70-2011-vypusk-4/99>

106. Карпатские заповідники. – Ужгород: Карпати, 1966. – 269 с.

107. Класифікація видів економічної діяльності ДК009:2010 [Електронний ресурс] : Національний класифікатор України/ Держспоживстандарт України від 11.10.2010 № 457. – Режим доступу: http://www.ubc.ua/Links/codes_ua2

108. Коваленко О. Ю. Управління розвитком природно-заповідних територій регіону: дис. ... канд. наук: 08.00.05 / Коваленко Ольга Юріївна. - 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dlib.com.ua>

109. Коваль Я. В. Економічна оцінка лісових ресурсів : методологія, методика, практика / Я. В. Коваль. – К. : РВПС України НАН України, 1998. – 44 с.

110. Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень : [навч. посіб.] / В. В. Ковальчук, Л. М. Моїсєєв. – 5-е вид. – К. : Видавничий дім „Професіонал”, 2008. – 240 с.

111. Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер: Международный документ от 17.03.1992. Хельсинки, 17 марта 1992 года. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

112. Конвенція про біорізноманіття (грудень, 1993 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cbd.int>

113. Конвенція про водно-болотні угіддя: Міжнародний документ від 02.02.1971. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

114. Конвенція про захист Чорного моря від забруднення: Міжнародний документ, Протокол від 21.04.1992. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

115. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини: Міжнародний документ від

16.11.1972. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

116. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р., № 254к/96-ВР// Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30.

117. Консультативна Асамблея Ради Європи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua>

118. Крайнов Ю.А. Существующие подходы к оценке эффективности инвестиционных проектов с разными сроками действия / Ю.А.Крайнов, Ф.Ф.Юрлов // Будущее технической науки : тез. докл. 3 Всесоюз. молодежной науч.-техн. конф., Н.Новгород, 26-27 мая 2004 г. / Нижегород. гос. техн. ун-т. - Н.Новгород, 2004. - С. 421-422.

119. Кредісов А. І. Менеджмент для керівників / А. І. Кредісов, Є. Г. Панченко, В. А. Кредісов. – К. : Знання, 1999. – 342 с.

120. Кузьмін О. Е. Сучасний менеджмент : [навч. прикладний посібник] / О. Е. Кузьмін. – Львів : Центр Європи, 1995. – 176 с.

121. Ленд Питер Э. Менеджмент – искусство управлять: секреты и опыт практического менеджмента: Пер. с англ. / Питер Э. Ленд. – М. : ИНФРА-М, 1995. – 784 с.

122. Лендел М.А. Реалізація швейцарсько-українського проекту «FORZA» - важливий фактор розвитку лісового господарства гірських територій Закарпаття /Лендел М.А., Рубіш М.А.// Науковий вісник УжНУ. Серія «Економіка». - № 35. –Ч.ІІ. – 2012. – С.20-24.

123. Лендел М.А. Регіон в системі прикордонного співробітництва: [монографія] / М.А.Лендел, П.Ю.Студеняк. – Ужгород: Карпати, 2009. – 472 с.

124. Лесное хозяйство на рубеже XXI века. – М. : Экология, 1991. – 333 с.

125. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-ХІІ / Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 17. – Ст. 99.

126. Лісовий Кодекс України/Закон України № 3404 – ІV „Про внесення змін до Лісового Кодексу України”//Лісовий і мисливський журнал. № 2 (56) (березень-квітень) 2006. – с.25-39.

127. Лобовиков Т. С. Лес как экономическое явление / Т. С. Лобовиков // Вопросы экономики лесного хозяйства. – Воронеж : Центр. Чернозем, кн. изд-во, 1968. – С. 126-140.

128. Малиновський К. А. Флористичне багатство. Субальпійські та альпійські луки: [Карпатський заповідник] / К. А. Малиновський. – Ужгород : Карпати, 1982. – С. 38-56.

129. Манівчук Ю.В. Екологічні системи аграрного виробництва в Карпатах / Ю. В. Манівчук. – Ужгород: Закарпаття, 1996. – 276 с.

130. Матеріали міжнародної Альпійської конвенції / Електронний ресурс. – [Режим доступу]: <http://geosfera.info/evropa/138-alpy-gory-v-zapadnoj-evrope.html>

131. Матеріали 3-ї Міжнародної конференції з питань захисту лісів у Європі (Лісабон, 2-4 червня 1998 р.). – Держкомлігосп України, 1988. – 29 с.

132. Медоуз Донелла Х. Пределы роста/ Медоуз Донелла Х., Медоуз Денис Л., Рэндерс Йорген, Беренс III Вильям// Пер. с англ.; Предисл. Ягодина Г. А. М.: Изд-во МГУ, 1991. – 208 с.

133. Міжнародна конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин від 23.06.1979. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

134. Міжнародні аспекти вивчення та охорони біорізноманіття Карпат: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв. 550-річчю Рахова, 25-27 вересня 1997 р. – Україна, Рахів, 1997. – 420 с.

135. Міжнародні економічні відносини : Сучас. міжнар. екон. відносини : [підручник для студентів екон. вузів і фак.] / А. С. Філіпенко, С. Я. Боринець, В. А. Вергун та ін. – К. : либідь, 1992. – 255 с.

136. Міжнародні організації: [навч. посібник] / за ред. Ю. Г. Козака, В. В. Ковалевського. – К.: ЦУЛ, 2003. – 288 с.

137. Мікловда В.П. Агропромислове виробництво регіону в умовах ринкових трансформацій / В. П. Мікловда, М. В. Газуда. – Ужгород : Ліра, 2008. – 224 с.

138. Мікловда В.П. Область еколого-економічного розвитку / В. П. Мікловда, М. І. Пітюлич. - Ужгород, 1999. – 66 с.

139. Молотков П. И. Буковые леса Карпат и хозяйство в них / П. И. Молотков. – М. : Лесная промышленность, 1966. – 224 с.

140. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1999 році. – К. : Вид-во Раєвського, 2000. – 161 с.

141. Неклесса О. Глобализация и новое геоэкономическое мироустройство / О. Неклесса. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.perspektivy.info/oyukumena>

142. Ніколайчук В. І. Екологічний стан Закарпаття. Проблеми і перспективи / В. І. Ніколайчук. – Ужгород, 2004. – 248 с.

143. Окружающая среда для Европы / Шестая конференция министров. Белград, Сербия (10-12 октября 2007 г.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://whhttp://www.unecse.org/env/documents/2007/ese/>

144. Основи сталого розвитку суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kxtp.kpi.ua/staff/dzhygyrey/osrs/03.pdf>

145. Основи стійкого розвитку: [навч. посіб.]/ За заг. ред. проф. Л.Г. Мельника. – Суми: “Університетська книга”, 2005. – 654 с.

146. Пастернак П. С. Лісові ґрунти Українських Карпат / П. С. Пастернак. – Ужгород : Карпати, 1967. – 171 с.

147. Пахомов Ю. Украина и вызовы глобализации / Ю. Пахомов //Газета «День», 7.08.2001 г.

148. Перехідна економіка: [підручник] / В.М.Геєць, Є.Г.Панченко, Е.М.Лібанова та ін. – К.: Вища шк., 2003. – 591 с.

149. Погребняк П. С. Основы лесной типологии / П. С. Погребняк. – К.: Изд-во АН УССР, 1955. – 456 с.

150. Подолинский С.А. Труд человека и его отношение к распределению энергии / С. А. Подолинский. – Т. IV-V. - М.: Белые альвы, 2005. – 160 с.

151. Пономаренко В. «Проблема 2033» [Електронний ресурс] / В. Пономаренко – Режим доступу: <http://www.apocalipsys.org.ua/2008/>

152. Поп С. С. Природні ресурси Закарпаття / С. С. Поп. – Ужгород : ТОВ „Спектраль”, 2002. – 296 с.

153. Прадун В. П. Сталий розвиток регіональних агропромислових комплексів / В. П. Прадун / НАН України. Об’єдн. ін.-т економіки; відп. ред. В. М. Трегобчук. – Київ, 2005. – 256 с.

154. Праліси в центрі Європи : [путівник по лісах Карпатського біосферного заповідника] / за ред. У.-Б. Бренділі, Я. Довганич. Бірменсдорф, Швейцарський федеральний інститут досліджень

лісу, снігу і ландшафтів (WSL); Рахів, Карпатський біосферний заповідник (КБЗ), Україна, 2003. – 192 с.

155. Прес-реліз прес-конференції управління лісового та мисливського господарства 14 серпня 2008 р. / Державний комітет лісового господарства України; Закарпатське обласне управління лісового та мисливського господарства/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zls@mail.uzgorod.ua

156. Природа Закарпатської області. – Львів : В-во при Львівському державному університеті видавничого об'єднання „Вища школа”, 1981. – 147 с.

157. Природні багатства Закарпаття / (Кол. авт.; упоряд. В.Л.Боднар). – Ужгород: Карпати, 1987. – 284 с.

158. Природно-заповідний фонд Закарпатської області : [довідник] / [В. М. Антосяк, Я. О. Довганич, Ю. М. Павлей, В. Ф. Покин'ячерета, А. О. Поляновський, В. О. Чумак]. – Ужгород, 1998. – 304 с.

159. Природно-заповідний фонд Української РСР. – К. : Урожай, 1986. – 223 с.

160. Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформацій / Під заг. ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : ЗАТ „Нічлава”. 2006. – 704 с.

161. Природоохоронні території Української РСР. – Київ : Урожай, 1983. – 176 с.

162. Приходько М. М. Управління природними ресурсами і природоохоронною діяльністю / М. М. Приходько, М. М. Приходько (молодший). – Івано-Франківськ : „Фоліант”, 2004. – 847 с. (Наукове видання).

163. Про внесення змін до Лісового кодексу України : Закон України від 08.02.2006. № 3404-IV //Лісовий і мисливський журнал. – 2006. № 2 (56) (березень-квітень). – С.25-39.

164. Про екологічний і митний контроль : постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.1995 р. № 198. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua (Законодавчі акти України).

165. Про екологічну мережу України : Закон України від 05.11.2004, № 1864-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – С. 1841. – С. 502.

166. Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр. : Закон України від 21 вересня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2000. – № 47. – Ст.405.

167. Про затвердження Концепції збалансованого розвитку агроекосистем в Україні на період до 2025 року : наказ від 20.08.2003 р. № 280 / Міністерство аграрної політики в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/document>

168. Про затвердження Положення про Зелену книгу України : постанова Кабінету Міністрів України від 29.08.2002. № 1286 (Із змінами, внесеними згідно з постановою КМ № 956 (956-2009-п) від 09.09.2009). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

169. Про затвердження Положення про Червону книгу України : постанова Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

170. Про затвердження Порядку поділу лісів на групи, віднесення їх до категорій захисності та виділення особливо захисних земельних ділянок лісового фонду : постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

171. Про затвердження Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок : постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2007 р. № 733. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

172. Про затвердження Правил поліпшення якісного складу лісів : постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 724. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

173. Про заходи щодо подальшого розвитку природно-заповідної справи в Україні : Указ Президента України від 23 травня 2005 р., № 838/ 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>

174. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997. № 280/97-ВР / Додаток до щотижневика „Відомості Верховної Ради України”; Серія „Закони України”. – К. : Парла-

ментське видавництво, 1999. – 78 с. (Офіційне видання).

175. Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003. № 962-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 39. – Ст.349.

176. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991. № 1264-XII. / Додаток до щотижневика „Відомості Верховної Ради України”; Серія „Закони України”. – К. : Парламентське видавництво, 1999. – 55 с. (Офіційне видання).

177. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16.06.1992. № 2456-XII / Додаток до щотижневика „Відомості Верховної Ради України”; Серія „Закони України”. – К. : Парламентське видавництво, 1999. – 44 с.(Офіційне видання).

178. Про ратифікацію Конвенції про охорону біологічного різноманіття : Закон України від 29.11.1994. № 257/94-ВР / Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 49. – Ст.433.

179. Про рослинний світ : Закон України від 09.04.1999. № 591-XIV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 22-23 Ст.198.

180. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.02.2006 р. № 70-р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kabinetministriv.xrtmp.com>

181. Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд України : постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 287 / (Із змінами, внесеними згідно з постановою КМ № 239 (239-95-п) від 03.04.95). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

182. Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001. № 2894-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. – № 14. – Ст.97.

183. Проблемы изучения и охраны заповедных экосистем: Тез. докл. науч.-практ. конф., посв. 20-летию Карпатского государственного заповедника. – Рахов, 1988. – 152 с.

184. Програма „Україна – 2010”: проект. – К., 1999. – 92 с.
185. Програма соціально-економічного розвитку Закарпатської області на 2008 рік /Закарпатська обласна державна адміністрація. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : gue_oda@uzh.ukrtel.net
186. Пуговиця М. Гори першими зустрічають сонце / М. Погрібняк //Лісовий і мисливський журнал. № 5 (59) (вересень-жовтень) 2006. – с.14.
187. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_164.
188. Реєстр державних заповідників, заказників, пам'яток природи республіканського й місцевого значення Закарпатської області / упорядник П. А. Гайченя. – Ужгород, 1980. – 105 с.
189. Реймерс Н. Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы) / Н. Ф. Реймерс. – М. : Россия молодая, 1994. – 367 с.
190. Репресовані резервати // Зелений світ. – 1995. – № 8.
191. Розенау Джеймс Н. Новые изменения безопасности : взаимодействие глобальных и локальных динамик / Джеймс Н. Розенау // Социально-гуманитарные знания. – 2001. - № 2. – С. 265-284.
192. Роль гірських резерватів і національних парків у збереженні природної спадщини гірських територій: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 10-й річниці створення Ужанського національного природного парку (23-25 вересня 2009 р., с. Кострино, Україна). – Ужгород, 2009. – 296 с.
193. Романович А. Л. Устойчивое будущее (глобализация, безопасность, ноосферогенез) / А. Л. Романович, А. Д. Урсул. – М: Изд. группа «Жизнь», 2006. - 512 с.
194. Русинов Ф. М. Менеджмент и самоменеджмент в системе рыночных отношений : [учеб. пособие]/ Ф. М. Русинов, Л. Ф. Никулин, Л. В. Фаткин. – М. : ИНФРА, 1996. – 352 с.
195. Саймон Герберт А. и др. Менеджмент в организациях/ Г. А. Саймон, Д. У. Смитбург, В. А. Томпсон. – М. : РАГС «Экономика», 1995. – 248 с.

196. Семененко Б. А. Науково-методичні принципи оцінки земель природно-заповідного фонду / Б. А. Семененко, М. І. Гончаренко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uto.sumy.ua>

197. Сияякевич И. М. Стимулирование эколого-экономической эффективности лесопользования / И. М. Сияякевич, Ю. Ю. Туница. – Львов: Вища школа, 1985. – 176 с.

198. Ситник К. Ноосфера: міфи і реальність [Електронний ресурс] / К.Ситник // Вісник національної академії наук України. – 2003. - № 5. Режим доступу до журн: <http://www.nbu.gov.ua/portal/all/herald/2003-05/7.htm>.

199. Сільське господарство України за 2012 рік: статистичний збірник/Державна служба статистики України; за ред. Н.С. Влащенко. – К., 2013. – 402 с.

200. Солодкий В. Д. Роль Карпатської конвенції в удосконаленні управління природоохоронною діяльністю регіону : [монографія] / В. Д. Солодкий, Г. Д. Шутак, В. К. Сівак. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 240 с.

201. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности / Дж. Сорос; Пер. с английского. - М.: ИНФРА-М,1999. XXVI. - 262 с.

202. Статистичний збірник «Регіони України», 2013 /Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. Ч. I. – Київ, 2013. – 322 с.

203. Статистичний збірник «Регіони України», 2013 /Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. Ч. II. – К., 2013. – 783 с.

204. Статистичний збірник „Довкілля України” за 2005 рік/ Державний комітет статистики України. Київ, 2006. – 257 с.

205. Статистичний збірник „Регіони України” за 2009 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. Ч. I. – К., 2009. – 369 с.

206. Статистичний збірник „Регіони України” за 2010 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – Ч. I. – К., 2010. – 367 с.

207. Статистичний збірник „Регіони України”/ Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – Ч. II. – К., 2010. – 807 с.

208. Статистичний щорічник України за 2011 рік / Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2012. – 558 с.

209. Статистичний щорічник України за 2012 рік / Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2013. – 551 с.

210. Статистичний щорічник Закарпаття за 2012 рік/ Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2013. – 511 с.

211. Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень : [підручник] / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2007. – 317 с.

212. Стійкий розвиток сільського господарства та збереження біорізноманіття : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Ужгород, 1996. – 130 с.

213. Стойко С. Заповідні екосистеми Карпат / С. Стойко, Е. Гадач, Т. Шимон, С. Михалик. – Львів : Світ, 1991. – 248 с.

214. Стойко С. М. Карпатам зеленіти вічно / С. М. Стойко. – Ужгород: Карпати, 1977. – 175 с.

215. Стойко С. М. Національні парки – природна реліквія біосфери та їхнє багатогранне значення Роль гірських резерватів і національних парків у збереженні природної спадщини гірських територій // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 10-й річниці створення Ужанського національного природного парку (23-25 вересня 2009 р., с. Кострино, Україна). – Ужгород, 2009. – С. 243-244.

216. Стойко С. М. Роль природно-заповідного фонду Карпат у збереженні етнокультурної спадщини гуцулів, бойків і лемків / С. М. Стойко, Д. Є. Крук // Гори і люди (у контексті сталого розвитку) : матеріали Міжнар. конф., присвяченої Міжнародному року гір (м. Рахів, 14-18 жовтня 2002 р.); відп. ред. Ф. Д. Гамор та ін. – Рахів, 2002. – Т. 1. – 510 с.

217. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 рр.). Шляхом європейської інтеграції/Авт. кол.: А.С.Гальчинський, В.М.Гець та ін. – Нац. ін-т стратег.дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.

218. Стратегія економічного та соціального розвитку Закарпатської області до 2015 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.carpathia.gov.ua>

219. Стратегія сталого розвитку туризму і курортів в Україні/ (Проект). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tourism.gov.ua>

220. Судачков Е. Я. Основные вопросы экономики лесного хозяйства / Е. Я. Судачков. – М. : Лесн. Пром-ть, 1969. – 152 с.

221. Сухарський В. С. Менеджмент : [навч. посіб.] / В. С. Сухарський. – Тернопіль : Астон, 2001. – 340 с.

222. Тейлор Ф. У. Принципы научного менеджмента / Ф. У. Тейлор. – М. : Контролинг, 1991. – 104 с.

223. Теньков С. О. Науково-практичний коментар до Господарського кодексу України : від 16 січня 2003 р. / Сергій Опанасович Теньков. – К. : Видавництво А.С.К., 2004. – 720 с. – (Нормат. док. та комент.).

224. Терлецький В. К. Ботанічні скарбниці Карпат / В. К. Терлецький, С. С. Тодор, Я. Д. Гладун. – Ужгород: Карпати, 1985. – 136 с.

225. Толстоухов А. В. Екобезпечний розвиток : пошуки стратегем / А. В. Толстоухов, М. І. Хилько. – К. : Знання України, 2001. – 333 с.

226. Трегобчук В. М. Концепція сталого розвитку для України / В. М. Трегобчук // Вісник НАН України. – 2002. - № 2. – С. 31-40.

227. Трубников М. М. Экономическая спелость леса и организация лесохозяйственного производства / М. М. Трубников. – М. : Лесн. пром-сть, 1969. – С. 7-12.

228. Туница Ю. Ю. Эколого-экономическая эффективность природопользования / Ю. Ю. Туница. – М.: Наука, 1980. – 165 с.

229. Тупыца Ю.Ю. Экономические проблемы комплексного использования и охраны лесных ресурсов. (Вопросы теории) / Тупыца Ю.Ю. – Львов : Вища школа, 1976.– 215 с.

230. Туркевич И. В. О продукции лесного хозяйства, методах ее планирования и учета / И. В. Туркевич. – Воронеж : Вопросы экономики лесного хозяйства, 1968. – С. 169-174.

231. Украинские Карпаты. Природа / отв. ред. М. А. Голубец. – К. : Наукова думка, 1988. – 208 с.

232. Український портал / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uaportal.com>

233. Уткин Э. А. История менеджмента / Э. А. Уткин. – М. : ЭКМОС, 1997. – 214 с.

234. Файоль А. Общее и промышленное управление / А. Файоль. – М. : Экономика, 1992. – 128 с.

235. Файоль Анри. Википедия: [Свободная энциклопедия]. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Файоль_Анри

236. Федец И. Ф. Принципы классификации типов лесов Украинских Карпат / И. Ф. Федец // Труды Казах. НИИЛХА. Т. 5.– Алма-Ата, 1966. – С. 125-137.

237. Фельбаба-Клушина Л. М. Флористичні особливості Андрашівського озера (Закарпатська рівнина) / Л. М. Фельбаба-Клушина // Укр. ботан. журн. - 2007. - 64, № 4. - С. 540-544.

238. Фурдичко О. І. Ефективність ресурсно-виробничого потенціалу лісогосподарського комплексу (теорія, методологія, практика) / О. І. Фурдичко. – Львів: Світ, 1995. – 287 с.

239. Хилько М. І. Екологічна політика / М. І. Хилько. – К. : Абрис, 1999. – 363 с.

240. Царенко О. М. Основи екології та економіка природокористування : [Курс лекцій. Практикум : навч. посібник] / О. М. Царенко, О. О. Несветов, М. О. Кадацький. – 3-є вид., перероб. і доп. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2007. – 592 с.

241. Цюбик М. М. Стихійні явища в природно-заповідному фонді та першочергові завдання лісозахисту / М. М. Цюбик, Я. М. Слободян, Т.Г.Шпільчак,П.Я.Слободян//Гориліюди(уконтекстісталогорозвитку): матеріали Міжнар. конф., присвяченої Міжнародному року гір (м. Рахів, 14-18 жовтня 2002 р.); відп. ред. Ф. Д. Гамор та ін. – Рахів, 2002. – Т. 1. – 510 с.

242. Чешков М. Взгляд на глобализацию через призму глобалистики / М. Чешков // МЭ и МО. - 2001. - № 2. – С. 52-57.

243. Шапар А. Г. Стратегія і тактика сталого розвитку / А. Г. Шапар, М. А. Ємець, П. І. Капач, О. К. Тяпкін, В. Б. Хазан. Східний видавничий дім. – Дніпропетровськ, 2004. – 752 с.

244. Шевченко С. В. Типы горных лесов Горган / С. В. Шевченко //Научн. труды Львовского лесотехнического ин-та. Т. 3. – Львов, 1957. – С. 124-216.

245. Шегда А. В. Менеджмент : [підручник] / А. В. Шегда. – К. : Знання, 2004. – 687 с.
246. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності [підручник] / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарченко. – 6-те вид., переробл. і доповн. – К. : Знання, 2008. – 310 с.
247. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Головні риси екомережі України / Ю.Р. Шеляг-Сосонко // Програма розвитку ООН (UNDR). Проект “Екомережі”. — К., 1999. - С. 13-23.
248. Шицкова А. П. Гармония или трагедия / А. П. Шицкова, Ю. В. Новиков. – М. : Наука, 1989. – 270 с.
249. Эмерсон Г. Двенадцать принципов производительности / Г. Эмерсон. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://allbookz.ru/publ/knigi/menedzhment>
250. Ющенко О. К. Заповідники УРСР / О. К. Ющенко. – К.: Радянська школа, 1985. – 176 с.
251. Яковец Ю. В. Циклы, кризисы, прогнозы / Ю. В. Яковец. – М. : Наука, 1999. – С. 7-42.
252. Якуба В. Великі перспективи українського туризму / В. Якуба // Діловий вісник. – 2004. – № 6. – С. 10-11.
253. Яремчук І. Г. Економіка природокористування / І. Г. Яремчук. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 2000. – 431 с.
254. Berry R.S., Salamon P., Heal G.M., 1978. On a relation between economic and thermodynamic optima. Res. Energy 1, - P. 125-137.
255. Cycles. 1995. Vol 45. May. – 180 p.
256. Meadows D.H., Meadows D.L. and Ringers I., - 1992 Beyond the limits. Chelsea Green., Post Mills, VT. – P. 15-17.
257. Search the Biosphere Reserves Directory [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unesco.org/mabdb/br/brdir/directory/database.asp>
258. The Oxford English Dictionary. L., 1983, Vol. VI, p. 106.
259. U.S. Environmental Protection Agency. Environmental Investments: The Cost of a Clean Environment. – Washington D. C.: Environmental Protection Agency, 1990. – 173 p.
260. Unlocking the water potential agriculture. – FAO: Rome. 2003. – 62 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Відтворення лісів за регіонами України в розрізі природно-кліматичних зон*

Області та міста	1990	1995	2000**	2005	2010	2011	2012
<i>(га)</i>							
<i>Полісся</i>							
Волинська	1715	2690	3177	4744	4025	4485	4200
Житомирська	4179	4604	4621	7458	6433	7351	7803
Рівненська	3077	3805	3466	4807	5211	6068	5903
Чернігівська	2019	2590	2476	3524	3419	3957	4079
Разом:	10990	13689	13740	20533	19088	21861	21985
<i>Лісостеп</i>							
м. Київ	...	118	93	190	51	121	269
Вінницька	1060	1025	1047	1322	3014	2613	2134
Київська	3317	2381	2583	4169	2945	3533	3622
Полтавська	823	892	626	1971	2244	2737	2466
Сумська	879	1322	1453	2185	2394	2750	2636
Тернопільська	659	860	782	1136	912	979	842
Харківська	966	892	1639	1799	1164	1200	1441
Хмельницька	1171	1280	1231	2008	2402	1972	1539
Черкаська	935	1096	1149	1219	1657	1920	1839
Разом:	9810	9866	10603	15999	16783	17825	16788
<i>Степ</i>							
м. Севастополь	...	65	1	24	32	19	25
АР Крим	935	323	89	47	1434	1361	1119
Луганська	1103	1210	1756	4428	6160	5677	5173
Дніпропетровська	441	805	529	436	1962	1376	1031
Донецька	739	305	461	648	2035	2278	1131
Запорізька	351	550	438	645	2017	2235	2151
Кіровоградська	353	282	398	868	2346	1878	1767
Миколаївська	1301	873	393	845	2686	2124	1812
Херсонська	1656	366	185	1212	1972	1606	1576
Разом:	6879	4688	4250	9153	20644	18554	15785
<i>Регіон Українських Карпат</i>							
Закарпатська	2825	2348	2205	2747	2192	2547	2839
Івано-Франківська	2227	2281	2039	2816	2424	2867	3418
Львівська	2556	2539	3126	4754	3258	3714	4179
Чернівецька	967	1311	1436	2195	2272	2567	2775
Разом:	8575	8479	8806	12512	10146	11695	13211
Україна	37458	38398	37806	58638	70084	72358	70146

*Узагальнено та доповнено на основі джерел: [160, с. 174; 203, с. 265].

**Крім того, відтворення лісів на землях лісового фонду по Укрзалізниці (Мінтрансв'язок України) у 2000 р. становило 11 га

Додаток Б

**Площа земель об'єктів природно-заповідного фонду за регіонами
України в розрізі природно-кліматичних зон***

(тис. га)

Області та міста	2000	2005	2010	2011	2012
<i>Полісся</i>					
Волинська	32,8	52,0	91,3	91,3	91,3
Житомирська	20,1	20,1	20,1	20,1	51,0
Рівненська	34,5	42,3	42,3	42,3	47,7
Чернігівська	-	9,7	40,7	40,7	40,7
Разом:	87,4	124,1	194,4	194,4	230,7
<i>Лісостеп</i>					
м. Київ	-	-	-	4,5	4,5
Вінницька	-	-	-	-	20,2
Київська	-	-	-	-	-
Полтавська	-	-	-	30,7	30,7
Сумська	16,2	16,2	39,6	39,6	39,6
Тернопільська	10,5	10,5	10,5	10,5	17,5
Харківська	-	14,3	14,3	14,3	22,7
Хмельницька	261,3	261,3	261,3	261,3	261,3
Черкаська	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0
Разом:	290,0	304,3	332,2	362,9	398,5
<i>Степ</i>					
м. Севастополь	-	-	-	-	-
АР Крим	63,8	63,8	63,9	63,8	63,9
Луганська	1,6	2,1	5,4	5,4	5,4
Дніпропетровська	3,8	3,8	3,8	3,8	3,8
Донецька	14,7	43,2	43,8	43,8	64,5
Запорізька	-	-	94,9	94,9	94,9
Кіровоградська	-	-	-	-	-
Миколаївська	1,7	1,7	7,8	7,8	43,0
Одеська	46,4	50,2	71,6	99,4	99,4
Херсонська	174,6	174,6	194,7	194,7	212,7
Разом:	306,6	339,4	485,9	513,6	587,6
<i>Регіон Українських Карпат</i>					
Закарпатська	113,2	133,5	139,6	146,3	146,3
Івано-Франківська	53,7	102,8	102,8	102,8	114,3
Львівська	29,7	44,5	44,4	44,4	60,0
Чернівецька	7,9	7,9	11,2	18,4	27,8
Разом:	204,5	288,7	298,0	311,9	348,4
Україна	887,5	1056,5	1310,5	1382,8	1565,2

*Розраховано та удосконалено на основі джерел: [202, с. 289].

Додаток В

Класифікація об'єктів і територій природно-заповідного фонду

Закарпатської області*

Види типів об'єктів ПЗФ	Категорії природно-заповідного фонду					
	Загальнодержавного значення			Місцевого значення		
	Кількість, од.	Площа, га	Назва підприємства, організації, установи землекористувача (землевласника), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ	Кількість, од.	Площа, га	Назва підприємства, організації, установи землекористувача (землевласника), у віданні якого знаходиться об'єкт ПЗФ
1	2	3	4	5	6	7
Типи природно-заповідного фонду						
<i>1. Біосферні заповідники, національні природні парки (НПП), регіональні природні парки</i>						
Біосферні заповідники, НПП	4	146000,1	ДУОНПС	-	-	-
Регіональні ландшафтні парки	-	-	-	1	10330,7	ДП: Берегівське, Виноградівське, Мукачівське, Ужгородське ЛГ
Разом:	4	146000,1	-	1	10330,7	-
<i>2. Заказники</i>						
Ландшафтні	1	1026,0	ДП „Мокрянське” ЛМГ	1	188,4	ДП Міжгірський ЛГ
Лісові	3	1501,0	ДП „Воловецьке” ЛГ; Великобичківське ЛМГ; НПП „Синевир”	7	720,1	ДП: Мукачівське, Свляківське, Перечинське, Воловецьке ЛГ; Бруструянське, ЛМГ; Ужгородське військово лісництво
Ботанічні	11	2266,7	ДП Виноградівське ЛГ; Рахівське ЛДГ; Бруструянське, Мокрянське ЛМГ	18	983,9	ДП: Рахівське ЛДГ, Ясінянське, Великобичківське, Бруструянське ЛМГ; Воловецьке, Виноградівське, Берегівське ЛГ та ін.
Загальнозоологічні	4	6807,0	ДП: Перечинське, Ужгородське, Воловецьке ЛГ; Довжанське ЛМГ	2	76,0	ДП Загатянське ЛГ
Орнітологічні	1	606,0	ДП Перечинське ЛГ	1	49,9	Дийдяньска с/рада
Іхтіологічні	1	25,0	НПП „Синевир”	4	794,0	ДП: Довжанське, Мокрянське, Ясінянське, Великобичківське ЛМГ
Гідрологічні	2	427,2	ДП Ясінянське ЛМГ; НПП „Синевир”; ДП Міжгірське ЛГ	3	173,1	ДП Міжгірське ЛГ; Дийдяньска с/рада
Загальногеологічні	1	150,0	ДП Загатянське ЛГ	-	-	-
Разом:	24	12808,9		36	2985,4	

<i>Продовження Додатку В</i>						
1	2	3	4	5	6	7
<i>3. Заповідні урочища</i>						
Об'єкти урочищ	-	-	-	9	1184,3	ДП: Перечинське, Берегівське, Виноградівське, Мукачівське ЛГ; Буштинська селищна рада та ін.
<i>4. Пам'ятки природи</i>						
Комплексні	1	22,0	ДП Воловецьке ЛГ	-	-	-
Ботанічні	6	385,0	ДП: Велико-березнянське, Ужгородське, Міжгірське, Берегівське ЛГ; КБЗ (30 га)	40	88,3	ДП: Воловецьке, Ужгородське, Міжгірське ЛГ; Великобичківське, Ясинянське, Рахівське, Брустурянське ЛМГ, окремі сільські/міські ради районного підпорядкування
Лісові	1	42,0	ДП Міжгірське ЛГ	-	-	-
Гідрологічні	4	16,3	ДП Загатянське ЛГ; КБЗ (1,3 га)	20	24,8	ДП: Міжгірське, Мукачівське, Перечинське ЛГ; Хустське ЛДГ, Довжанське ЛМГ та окремі с/р
Ботанічні сади**	1	86,4	ДВНЗ „УжНУ”	-	-	-
Разом:	13	551,7		60	113,1	
<i>5. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва</i>						
Парк санаторію „Карпати”	1	38,0	Санаторій „Карпати”	-	-	-
Всього	34	159398,7		106	14613,5	

*Розраховано на основі джерела: [58, с. 24-43].

**Ботанічний сад у підпорядкуванні ДВНЗ „УжНУ”.

Додаток

**Джерела мінеральних вод державного значення на території ПЗФ
Закарпатської області***

№ п/п	Назва підприємств, організацій, установ, у віданні яких знаходяться об'єкти ПЗФ	Кількість об'єктів ПЗФ	Площа об'єктів, га	Площа природоохоронної зони в розрахунку на 1 об'єкт, га
1.	Карпатський біосферний заповідник (КБЗ)	5	5,5	1,1
2.	Національні природні парки (НПП)	13	5,8	0,45
3.	Держлісгоспи та держмисливгоспи	56	58,6	1,05
4.	Сільські, селищні й міські ради	145	111,8	0,77
5.	Туристичні бази, санаторії та ін.	8	3,4	0,43
	Разом:	227	185,1	0,82
<i>Частка (відхилення +, -) об'єктів аналізованих підприємств, організацій, установ, % до підсумку</i>				
	Карпатський біосферний заповідник (КБЗ)	2,2	3,0	+0,28
	Національні природні парки (НПП)	5,7	3,1	-0,37
	Держлісгоспи та держмисливгоспи	24,7	31,6	+0,23
	Сільські, селищні й міські ради	63,9	60,5	-0,05
	Туристичні бази, санаторії та ін.	3,5	1,8	-0,39

*Узагальнено і розраховано на основі джерела: [58, с. 24-43].

Додаток Е

Лісистість адміністративно-територіальних одиниць на 01.01.2002 р. та оптимальна на перспективу*

Адміністративно-територіальні одиниці	Загальна площа територій, тис.км ² .	Вкриті лісовою рослинністю землі станом на 01.01.02, тис.га	Оптимальна лісистість в %%	Лісистість станом на 01.01.02	± до оптимального	Площа лісів для досягнення оптимальної лісистості, тис.га	Потрібно додатково заліснити, тис.га	Проектування захисних лісо-насаджень на короткострокову перспективу
Полісся	102,1	3010	32	26,8	-5,2	3391	382	2947
Волинська	20,2	632	37	31,2	-5,8	747	115	1347
Житомирська	29,9	989	37	33,0	-4,0	1106	117	600
Рівненська	20,1	732	40	36,5	-3,5	804	72	1000
Чернігівська	31,9	657	23	20,6	-2,4	734	77	0
Лісостеп	193,9	2739	18	13,0	-5,0	3490	751	3733
Вінницька	26,5	351	16	13,3	-2,7	424	73	504
Київська	28,1	601	25	21,4	-3,6	703	102	363
Полтавська	28,8	236	15	8,2	-6,8	432	196	910
Сумська	23,8	404	21	16,9	-4,1	500	96	300
Тернопільська	13,8	192	20	13,9	-6,1	276	84	313
Харківська	31,4	373	15	11,9	-3,1	471	98	543
Хмельницька	20,6	263	17	12,4	-4,6	350	88	300
Черкаська	20,9	319	16	15,3	-0,7	334	15	500
Степ	249,4	1584	9	5,3	-3,7	2603	1019	9572
Дніпропетровська	31,9	153	8	4,8	-3,2	255	102	645
Донецька	26,5	186	12	7,0	-5,0	318	133	589
Запорізька	27,2	105	5	3,9	-1,1	136	31	641
Кіровоградська	24,6	159	11	6,5	-4,5	271	112	647
АР Крим	26,1	276	19	10,6	-8,4	496	220	500
Луганська	26,7	283	16	10,6	-5,4	427	144	3445
Миколаївська	24,6	95	7	3,9	-3,1	172	77	1036
Одеська	33,3	195	9	5,9	-3,1	300	104	1216
Херсонська	28,5	132	8	4,7	-3,3	228	96	853
Карпати	56,6	2094	45	42	-3,0	2306	213	180
Закарпатська	12,8	653	55	51,2	-3,8	704	51	10
Ів.-Франківська	13,9	577	49	41,4	-7,6	681	104	60
Львівська	21,8	626	30	28,7	-1,3	654	28	100
Чернівецька	8,1	238	33	29,4	-3,6	267	30	10
<i>м.Київ</i>	<i>0,8</i>	<i>31</i>	<i>37,4</i>	<i>37,4</i>		<i>30</i>		
<i>м.Севастополь</i>	<i>0,9</i>	<i>32</i>	<i>36</i>	<i>36,0</i>		<i>32</i>		
<i>всього</i>	<i>1,7</i>	<i>63</i>				<i>62</i>		
Всього	603,7	9491	20	15,7	-4,3	11853	2363	16443

*Сформовано на основі джерела: [11, с. 6]

Наукове видання

ГАЗУДА
Михайло Васильович

ДЯЧЕНКО
Ігор Борисович

РЕГІОНАЛЬНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВІДТВОРЕННЯ
ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ

Монографія

В авторській редакції

Комп'ютерна верстка *Медведев Максим*

Підписано до друку: 30.09.2014 р.
Формат 60x84/16. Папір офс. Гарнітура Times.
Друк офс. Ум. друк. арк. 14,53. Обл.-вид. арк. 11,17.
Тираж 300 шт. Замовлення № 98.

Видавництво ФОП Бреза А.Е.
м. Ужгород, вул. Університетська, 21/220. Тел./факс: (0312) 64-37-22
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4091 від 15.06.2011р.
Друк: ФОП Бреза, тел.: 050-43-22-437

Газуда М.В.

- Г 13 Регіональний менеджмент збереження і відтворення природно-заповідних територій : монографія/ М. В. Газуда, І. Б. Дяченко. – Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2014. – 248 с.

ISBN 978-966-2668-76-6

У монографії розглянуто особливості збереження і відтворення природно-заповідних територій з урахуванням регіональних управлінських підходів щодо забезпечення їх збалансованого розвитку в умовах ринкових відносин. Обґрунтовано концептуальні підходи та визначено пріоритетні напрями менеджменту природно-заповідної сфери й екологічної мережі за рахунок створення нових національних природних і регіональних ландшафтних парків.

Видання розраховане на широке коло спеціалістів, науковців, викладачів і студентів, працівників управлінських структур, які цікавляться питаннями відтворення, розвитку і розширення природно-заповідних територій, у тому числі аграрного природокористування і рекреаційно-туристичної діяльності.

ББК У9(4 Укр-4 Зак) 32/35

УДК 338.242(477.87):502.4